

ՄԱՐԶԵՆ ԵՊԻՓՎՈՊՈՍ

ՄԱՐԶԵՆԻ ԼՅՅ ԳԵՂՈՒԹՐ

Գաղութ մը՝ ժր՝ ժրու-
ցում էջ մըն է Ազգ
Հայրենիք Գիրքէն
և որուն գիրքը ուշ
կամ կանուխ պիտի
գուհաւորին ու ջրե-
ջունին ստար արեւե-
րու ազգեկցու թեանք
տակ։ ՄԱՐԶԵՆ ԵՊ

1977

ՏՊԱԳԲՈՒԹԻՒՆ «ՈՉԳԻՒ

ՊՈՍՏՈՆ

15.15

1700

1999

Ա. Ե
1700

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՄԱՆՁԻՍԴՐԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Գաղութ մը՝ փրցուած
էջ մըն է Ազգ-Հայրենիք
Գիրքէն, և որուն Գիրքերը
ուչ կամ կանուխ պիտի
գունատուին ու ջնջուին
օտար արեւներու ազդե-
ցութեանը տակ :

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

— ՊՈՍՏՈՆ —

Տպագրութիւն «Եզգ», Ի

1911

«Պատմութիւնը օգտակար է
ո՛չ թէ անոր համար, որ անոր
մէջ կը կարդանք անցեալը, այլ
անոր համար, որ անոր մէջ կը
կարդանք ապագան»:

Y. B. SAY

28-1710

1700-98

Յառաջաբան մը պիտի չգրենք մեր այս պատմական ուրուագծին համար: Մեր բանասէր ու լեզուագէտ բարեկամը, Տիար Գառնիկ Ֆընտըղլեան, որ իր ազգային գործիչի ու ականատեսի փորձառութեամբ, և տեղեկատուութիւններով օգտակար եղաւ այս գործին պատրաստութեան, մեզ ազատեց այդ աշխատութենէն իր ՅԱՌԱՋԱՅԱՆով:

Կ'ուզենք երկու խօսքով բացատրել միայն այս գործին պատրաստութեան համար մեր ծրագիրն ու նպատակը: «Մանչէսթրի Հայ Գաղութը» պատրաստեցինք իբրեւ ուրուագիծ մը ապրող գաղթականութեան մը պատմութեան, նպատակ ունենալով օր մը՝ եթէ պատեհութիւնը տրուէր մեզի, պրպտելու վաթսուն տարուան հայ լրագրութեան էջերը, ինչպէս նաև ուրիշ տօքիւմաններ. անոնցմով ճոխացնելու սոյն ուրուագիծը, և իբրեւ իրականաբար պատմութիւն մը հրատարակութեան տալու: Մեր դէպի Ամերիկա ճամբորդութիւնը այդ պրպտումները կատարելու համար մեզի հանդիպած դժուարութիւնները բազմապատկեց, աւելի ու աւելի:

Այս պատճառով էր, որ չկրցինք դամբանական արձանագրութիւններն անգամ հաւաքել Մանչէսթրի օտար գերեզմաններու մէջ ցրցքնուած հայ չիրիմներէն, և զանոնք դնել գիրքիս մէջ:

Այդ թերութիւնները աչքի առջև ունենալով հանդերձ, յարմար դատեցինք իր այս ձևին տակ հրատարակել սոյն պատմական ուրուագիծը, որ Մանչէսթրի Գաղութին ապագայ պատմիչին համար բաւական կարեւոր վաւերացութիւն մը ըլլալէ

պիտի չդադրի: Երանի, թէ ամեն գաղթականութիւն Հիմակուընէ հաւաքէր ու երևան բերէր իր ապագայ պատմութեան ատաղձները, որոնք հոս ու հոն, մութ անկիւններու խորը փճանալու դատապարտուած են:

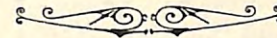
Սոյն գործին հրատարակութեան պահուն շնորհակալութեան տուրք մը ունինք վճարելիք ազգային մեծ գործիչին, հանգուցեալ Գարեգին Փափազեանի, որ բարեպաշտ մտածումով մը ծրարած էր Հայկ. Խնդիրի բոլոր իրադարձութիւնները, և կանխահոգութիւնը ունեցած՝ Համիտեան շրջանի բարբարոսութենէն փրկելու այդ նուիրական նըշխարները, զանոնք դէպի Մանչէսթըր ղրկելով. Տիար Ա. Մ. Ժամկոչեանի՝ այդ նշխարներու իղձամիտ աւանդապահին, որ ազնուութիւնը ունեցաւ մեր տրամադրութեան տակ դնելու այդ վաւերագրերը, Մանչէսթըրի Հայ. Ս. Եկեղեցւոյ Պատ. Հոգաբարձութեան, որ աննախանձաբար արձանագրութեանց և թղթակցութեանց տոմարներուն էջելայնօրէն բացաւ մեր առջև, Գեր. Գ. Եպ. Իւթիւճեանի, որ իր պաշտօնավարութեան օրերուն տեղի ունեցած դէպքերու մասին կարեւոր ծանօթութիւնները տուաւ, և Մանչէսթըրի այն պատական ազգայիններուն, որոնք գործիս տպագրութեանը սատարեցին:

Ամսօրեայ աշխատութեան մը արդիւնք մեր այս գործը, կը յուսանք, թէ պիտի կրնայ իր դոյզըն օգտակարութիւնը ունենալ ե՛ւ բանասէրներուն, որոնց կեանքը պատմական պրպտումներով կը սնանի, ե՛ւ Հայկ. Խնդիրին զանազան փուլերովը հետաքրքրուողներուն, որոնց համար նոր վաւերաթուղթեր չեն պակսիր գործիս մէջ, ե՛ւ Ման-

չէսթըրի Հայ գաղութին, որ ցարդ պատուաւորապէս ներկայացուցած ըլլալով Հայ ազգը ազգերու մեծագունին—Անգլիոյ—առջև, պիտի ջանայ այսուհետեւ ալ մնալ իր պատմական բարձրութեանը վերայ, և իրրեւ մաքուր և բարգաւաճ գաղթականութիւն մը, օրինակը ծառայել աշխարհի զանազան մասերուն վրայ պանդխտած Հայ գաղութներուն:

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1 Մայիս 1911, Պոսթոն

ՅԵՌԵՂԵՐԵՆ

Հայ գաղթականութեանց պատմութիւնը անհետացած համայնքներու, կորսուած ոյժերու պատմութիւնն է :

Հալածանքներու երեսէն չապրուելիք կեանքէ խուսող, «բարուոյ՝ հանգստի» հետամտող, կամ վաճառականութեան, արուեստի, շահի մայր աղբիւրները դիմող ձեռներէց անհատներ կ'երթան կը հաստատուին գաղթավայր մը . իրենց յաջողութիւնը ու հանգիստը ետեւնուն կը հասցնէ յաջորդներ, նմանողներ որոնք կը ստուարացնեն իրենց թիւը : Կը շինուի Եկեղեցի կամ եկեղեցիներ՝ յայտարար նշան Հայու ինքնութեան, հոգեկան կցորդութեան, և ատով ամրապնդուած, ապահովուած կ'երևակայեն իրենց ազգային գոյութեան ապագան : Կ'անցնին ոչ շատ տարիներ, և զուր կը փընտրուես բնատիպ Հայ համայնք, հայախօս, հայասիրտ երիտասարդութիւն, հայ սովորութիւններով, հայ աւանդութիւններով հայ ընտանիքներու խումբեր՝ կապուած իրարու ընկերական կեանքի, ազգային կեանքի բազմատեսակ կապերով : Հայ Եկեղեցին իր գրարարով և թերուս, աւանդամու, անհոգի քարոզիչով մը այլևս կորսնցուցած է իր ձգձողութիւնը, իր ներգործութիւնը : Հայ կեանքն ու ձգտումները ստոր, խորթ, յետամնաց կ'երևան, օտարացումը կը ծաւալի, ու տակաւ կ'անօրէ բռն Հայու շարքերը : Անուանական հայեր միայն կը մընան, որ Հայ Եկեղեցին պատերուն մէջ, աւագ օրերուն լոկ ներկայութեամբ իրենց հայութեան պարտականութիւնը լրացուցած կը համարեն, ու

անկէ աւելին զանցառելի ու անօգուտ: «Մեզի աս-
կէ աւելի հայութիւնը (հայ լեզուն և այլն) պահ-
պանելնիս այս օտար երկրի մէջ հաց կուտայ, պաշ-
տօն կուտայ, ընկերական դիրք կուտայ»: Ահա
հարցումը որ զգացումներու ցամաքած չորութիւնը
կը մատնանշէ, ինչպէս աւազներու մէջ կորսուած
առու մը: Յեղային այս յամր անձնասպանութիւնը
մէկէ աւելի օրինակներ ունեցած է մեր մէջ, և
ախտազննութիւնը ցարդ յետ մահու միայն կա-
տարուած է: Լաւ էր, փափաքելի էր որ այս ան-
գամ Հայ գաղթականութեան մը պատմութիւնը,
դեռ անոր ապրած ատենը, Մուշեղ Սրբազա-
նի պէս սուր միտք մը, դիտելու աչք և ձիրք
ունեցող անձ մը դար գրի առնել, ու անոր
կեանքին, գործունէութեան հետ, իր մէջ Հայ ո-
գիի անկումի ու սպանման տարրերուն վերլուծու-
մը ընէր:

Մուշեղ Սրբազան նոր Հայ եկեղեցականներուն
ամենէն փայլուն գոհարը կամաւոր վտարանդի մը
դարձած Ատանայի անհնարին հարուածներէն յետոյ,
սրտին մէջ վէրք մը որ չգոցուիր, բերնին մէջ
գոչ մը որ չդադրիր Արդարութիւն պահանջելէ,
կը գտնէ պահ մը հանգիստ Անգլիոյ Հիւսիսի շա-
հաստանին՝ Մանչէսթրի մէջ, և կէս դարու այս
Հայ գաղութին, Հայութեան այս հետզհետէ ա-
ճող, բազմացող, հարստացող հատուածի կեանքը,
տգգային հայեցակէտով, մանաւանդ անցեալ կեան-
քը պրպտելով բաւական չահեկան կը գտնէ հատո-
րով մը ազգին ներկայացնելու, ցոյց տալով այն
ամենը որ կրնայ ընել քաղաքակրթութեան սիրտը
գտնուող, բազկազարկերը լսող Հայ գաղութ մը,
և այն ամէնը որ պէտք չէ ընէ, եթէ չուզեր ուրիշ

հայ գաղութներու պէս աս ալ անէացման նոյն սև
սև գիշերին մէջ երթալ հալիլ:

Անցեալ կեանքը Մանչէսթրի հայութեան, ի-
րաւ, աւելի մեծ եղած է, երբ դեռ փոքր էր ծա-
ւալը, երբ ընտանիքներ մատի վրայ կը համրուե-
ին, բայց երբ կարծես երիտասարդի մը եռանդուն,
աշխոյժ, կրակոտ հոգին կը սաքցնէր գաղութը,
կը մղէր գործելու, հիմնարկողներ, ձեռնարկողներ
ըլլալու, ազգային ճակատագրին ճարարապետներ
հանդիսանալու: 30—40 հայերու այդ խեղճուկ թի-
ւին մէջ ի՛նչ հարստութիւն ազգահոգ գաղափար-
ներու, այդ քիչուր համայնքին մէջ ի՛նչ մօտակո-
րութիւն ու գործակցութիւն: Վասն զի սրտերը
նոյն զգացումով կը բաբախէին, մտքերը նոյն ե-
րազներով հմայուած էին:

Միւս կողմէ, շատ ալ զարմանք ազդելու չէ
անցեալի այս փայլուն շրջանը երբ խորհինք թէ այն
ատեն Արևելքէն գալ Անգլիա հաստատուիլը հա-
սարակ մահկանացուի գործ չհամարուիր, այլ վե-
րապահուած էր բացառիկ գործունէութեան, ե-
ռանդոտ, ձեռնարկու հոգիի տէր, և բաւական
լեցուազէտ, մշակուած մարդու: Երբ այսպիսիներ
անգամ մը հաստատեցին իրենց գործ և տուն, յե-
տոյ հետամուտ եղան իրենց ներկայացուցիչները
ընտրելու՝ ժամանակին դպրոցներէն ելած, լաւա-
գոյն ուսում առած, ձիրքերու տէր երիտասարդ-
ներ: Այս պայմաններու մէջ վաճառականութեան
հանգամանքի հողը շատ անգամ իր մէջ կը կրէր
մտաւորականութեան ոսկիի զանգուսներ: Եւ պա-
կաս չէին անհաստներ, ինչպէս Գարակէօզեան կա-
րապետ որ Քուրիճ, Սթիւըրթ Միլ կը կարգար և
կը խելամտէր, Թոքատեան Մարտիրոս որ Քօնթի

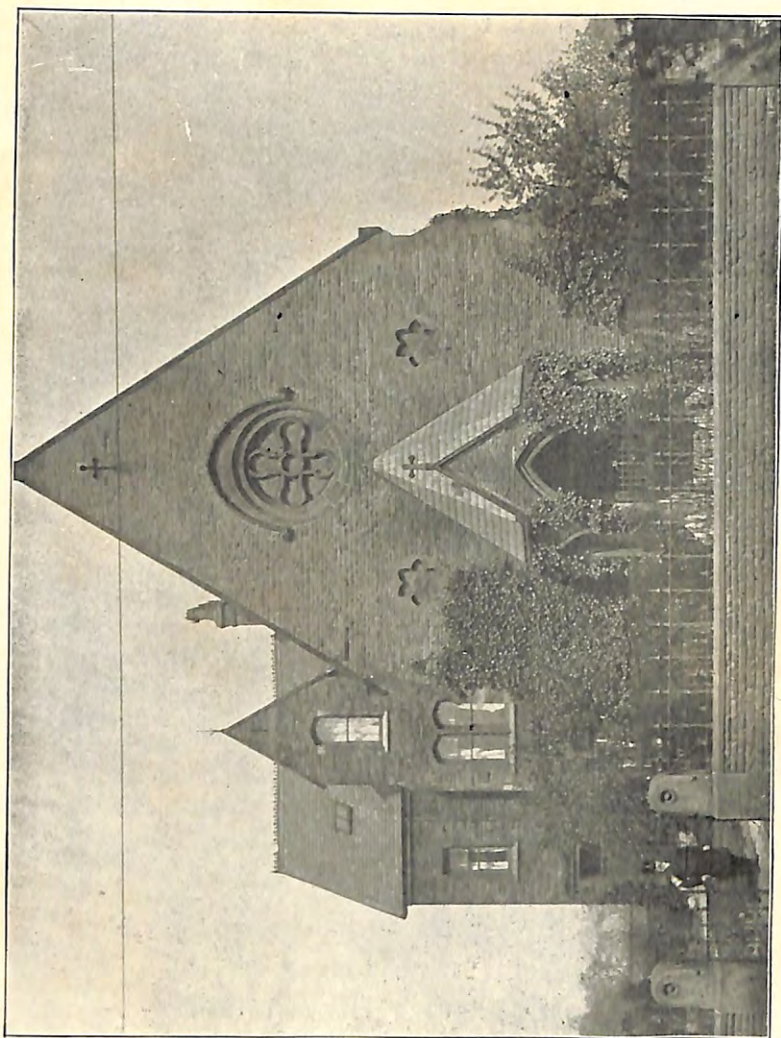
դրական փիլիսոփայութեան մէջ կը խորասուզուէր Փրանսական ու անգլիական գրականութենէ զատ՝ գերմանականին ալ բաժին մը կը հանէր իր գիշերային ընթերցանութեանց մէջ, ու Գարեգին Փափագեան որուն անգլիական գրականութեան սէրը և Շէյքսպիրի թարգմանիչ ըլլալը աւելի ծանօթ են քան Անգլիացի հազարապետի մը այրիի հետ ամուսնութիւնը, և ուրիշ Սամաթիացի երիտասարդներ, որոնք ամէնէն փայլուն և յուսատու աշակերտները եղած են իրենց ժամանակի վարժարաններուն։ Դժբաղդաբար մէկ կողմէ եւրոպական օգտախնդիր աշխարհավարներու վրայ յուսադրութեան ունայնութիւնը, միւս կողմէ գաղութի հոսանքին աճումով՝ առևտրիկ մրցումի սաստկութիւնը, որ անհրաժեշտ կը դարձնէ միշտ լարուած ճիգի հարկը, և նոր սերունդի մը հասնիլը որ նոյնքան կսկըծագին չկրէր իր մտքին, իր սրտին մէջ, իր հայրենակիցներուն գալարումները ու չարչարանքները՝ թուլցուցած են ազգային գործունէութիւնը և ստեղծած են տարբեր զբաղանքներ։ Ազգային կեանքի այս նուազումը անգլիտակցօրէն կը տանի թուլութեան, զանցառութեան, մոռացման վերջապէս անջատումի, եթէ ոչ անունով, որ արտաքինն է, այլ սրտով՝ որ էականն է։ Հայ տղաք որ կը մեծնան Անգլիացի nurse (մանկատածուհի)ներով, սպասուհիներով, անգլիական վարժարաններու մէջ, Անգլիացի դասընկերներով, խաղընկերներով, անոնց լեզուն կը խօսին, ու լեզուն միջոցաւ՝ անգլիական ոգին, զգալու, խորհելու կերպերը կ'իւրացնեն, կը տեսնեն այդ ազգին հզօր դիրքը, մեծ ու բազմադիմի կազմակերպութիւնը, լեցուն, բեղուն կեանքը, ինչպէս կրնան իրենց ազգին հեռաւոր

կեանքին արձագանգներէն ցնցուիլ, ինչպէս կըրնան ճշմարիտ հայ ըլլալ հոգիով, իտէալով, վասն զի պէտք չէ մոռնալ սա նորանշան թուող իրողութիւնը թէ ոչ թէ ինչ որ ենք այլ ինչ որ կ'ուզենք ըլլալ կը մօտեցնէ ու կը կապէ մեզ իրարու։ Իսկ ծնողքները տեսակ մը յուսահատ համակերպութեամբ կը դիտեն իրենց զաւակներուն այս օտարացումը, իբրեւ թէ մեծ զանգուածներու մէջ ինկած փոքր հատուածներու ճակատագիրն ըլլար ատ։ Սակայն եթէ նոյն իսկ աւելի կամ նուազ երկար ժամանակէ մը յետոյ անխուսափելի ըլլար, դարձեալ նուիրական պարտականութիւն մը կը մնայ այդ ժամանակի տեղութիւնը աւելի՛ երկար ընել քան թէ նուազ, մեր հակազդումի ջանքերով, մշակելով հայ լեզուն, հայ խօսակցութիւն, հայ խմբումներ, ընկերակցութիւններ, վերջապէս ազգովին կազմակերպուելով։ Եւ ո՞վ գիտէ, թերեւ ժամանակը որ մեր թշնամին կ'երևէր, մեր բարեկամը դառնայ՝ յանկարծօրէն ծնելով նոր պայմաններ որոնք հայրենիքէն հեռացած հատուածներուն պահպանումը կ'ապահովեն ապագային։

Ամէն պարագայի մէջ խոր երախտագիտութեան պարտք մը ունինք Մուշեղ Սրբազանի որ կարեւոր Հայ գաղութի մը կեանքը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելով անոր այլևայլ փուլերը՝ ճշգրտօրէն» և վաւերաթուղթերու վրայ յենլով կը նկարագրէ, կատարելապէս գիտակից ընելով մեզ այսպէս անոր անցեալին ու ներկային, բարգաւաճմանը ու թուլացումի վտանգներուն։ Ձէ՞ որ Փրանսական առածը կ'ըսէ «կանխաւ գիտակից եղող մարդը երկու մարդ կ'արժէ» (Un homme averti en vaut deux)։

Գ. ՅՆՏԳԼԵԱՆ

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is written in a cursive script and is mostly illegible due to fading and the angle of the page. It appears to be a single paragraph or a list of items.

ՄԼՆԶԷՍԳԸՐԻ ՀԵՅ ԳԵՂՈՒԹԸ

I

Հայ գաղթականութեանց պատճառները. — Հայ գաղթականութեան հետքեր Անգղիոյ մէջ. — Հայերն ու Արմինիականները իրարու հետ շփոթուած :

Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը մէկն է այն ազգային բներևոյթներէն, որոնք պէտք եղածին չափ չեն ուսումնասիրուած :

Հայ գաղթականութիւնը՝ նիւթական տեսակէտով օգտակար, իր ծագման օրերուն, ամենածանր հարուածը եղաւ, իրերու բնական յաջորդականութեամբ, ազգային-ընկերական տեսակէտով, քանի որ գաղթականներու սերունդը չ'կրնալով իր ազգային-հաւաքական անհատականութիւնը պահպանել առ զընթացան օտարութեան մէջ, ձուլուեցաւ այն տարրերուն հետ, որոնցմով շրջապատուած գաւառ ինքզինքը։ Լեհաստանի, Ջուղա-Հնդկաստանի, Իտալիոյ, Մարսիլիոյ, Ամստերտամի, Լիվորնայի գաղթականութիւններուն տխուր դրուագները ազգային այդ հատուածներու դիակոյտին վրայ ձգուած արձանական տապանաքարերու պէս կը խօսին մեզի։ Վաղը, եթէ երբեք իրերը դեռ այսպէս չարունակեն, միեւնոյն տապանաքարերը պիտի չարունին Ռումանիոյ, Ամերիկայի, Փարիզի և Անգլիոյ Հայ գաղթականութիւններու կուրծքին։ Եթէ նկատողութեան առնունք մէկ կողմէն գաղթակա-

նութեան մէջ կորսուած հայութեան թիւը, և միւս կողմէն բնիկ երկրին մէջ բռնի կամ արիւնոտ պարագաներէ հարկադրուելով իսլամացած և կամ ցարդուած հայ գիւղացիներու երկար շարքը, դիւրին պիտի ըլլայ մեզի համար հասկնալ, թէ ինչո՞ւ երկար դարերէ ի վեր Հայ ազգին համագումար թիւը կայուն հանգամանք մը առած է, և կը տարուբերի շարունակ 3-4 միլիոնի մէջ:

Բայց երբ պարագաները, մեր երկրին աշխարհագրական դիրքը, և ընկերական ուրիշ հանգամանքներ ուշադրութեամբ կը դիտենք, կը տեսնենք, թէ երկրին մէջ հաւատափոխութիւնը — թէպէտ այս հոսանքը կէս դարէ ի վեր կորուսած է իր նշանակութիւնը — և դէպի դուրս գաղթականութիւնը, երկու ճակատագրական դարձած անհրաժեշտութիւններ են երկար ժամանակներէ ի վեր:

Մեր ազգին համար գաղթականութեան ծրնունդ տուող պատճառները երկու եղած են գրէթէ միշտ: Այդ պատճառներէն մին է եղած քաղաքական հալածանքը, ուրկէ զերծ չ'կրցաւ մնալ Հայաստան դարերէ ի վեր. երկրորդ մեր բնաշխարհին տեղագրական դիրքը, որ չէր կրնար ուղիղ համեմատիլ իր զաւակներուն վաճառականի և արուեստաւորի միտումներուն: Երկուքն ալ ահարկու դրդապատճառներ, որոնք շարունակ հայրենի հողէն դուրս վտարեցին խաղաղութեան և յառաջդիմութեան տենչացող իր զաւակները, և զանոնք դրդեցին օտար ափերու վրայ փնտռելու այն խաղաղութիւնը և նիւթական յառաջդիմութիւնը, զոր Հայրենիքը զլացած էր իրենց, անարգ բռնապետութիւններու ենթարկուած: Այդ կամաւոր տարագիրներու կարաւանը քալեց դարերու ընդ-

մէջէն, օտարութենէ օտարութիւն, քաղաքէ քաղաք, հազիւ նշմարելի հետքեր ձգելով իր ետին, այնպէս որ այսօր մեզի համար բաւական դժուար կ'ըլլայ հետեւիլ այդ գաղթականութիւններէ ամենուն անցած հանգրուաններուն, որոշապէս կարենալ ճշդելու համար, անոնցմէ իւրաքանչիւրին որոշ թուականը, որոշ թիւը և անոնց ձուլումի փուլերը: Որովհետեւ անոնք, այդ գաղթականութիւններէն շատերը փոյթ չեն ունեցած դոնէ արձանագրելու այն անցքերն ու պարագաները, որոնք իրենց գաղթականութիւնը ծնցուցին, և որոնք իրենց ճակատագրին լծորդուած մնացին օտարութեան մէջ, երկար տարիներու համար:

Երջանիկները պատմութիւն չ'ունին, ըսուած է, իբր թէ պատմութեան իրաւունքը դժբախտներուն սեփականութիւնը միայն եղած ըլլար: Դարերէ ի վեր պէտք է փոխուած ըլլար այդ հաւատումը, քանի որ կը տեսնենք, թէ հայ դժբախտ գաղթականութիւններէն շատեր զրկուած են իրենց պատմութենէն, մինչ անդին երջանիկ ազգեր իրենց քաղաքական-ընկերական կեանքին ամենափայլուն դրուագներով պատմական հատորներու ծնունդ տուած են:

Հազիւ թէ ժամանակ մը դադրեցաւ հայ գաղթականութեանց մեծ հոսանքը, Համիտեան շրջանի հայկական ջարդերը նորէն գաղթականութեանց ստուար շարքերը ստեղծեցին: Հոսանքը սկսաւ դէպի Ռուսիա, Պուլկարիա, Փարիզ, ու մա'նաւանդ դէպի Ամերիկա: Սարսուռի ու անձկութեան այդ տողանցութիւնը հայրենի երդիքէն մինչև հեռաւոր օտարութիւնը՝ անցամաքելի արցունքներու հետքերը միայն թողած է: Բայց երկրին բռնապետու-

թիւնը և արիւնի ու աւերի դառնութիւնները մէկ կողմէն, ու հեռաւոր փերու հրապուրիչ քաջողութիւնը միւս կողմէն, նոր նոր փորձութիւններ եղան տխուր գաղթականութեանց ծնունդ տալու համար: Այդ գաղթականութիւնները այսօր համեմատաբար հայկական դրօշմով մը կը բնորոշուին թէպէտ, բայց անցեալին պատմութիւնը մեզի սա եզրակացութեան կը տանի, թէ այդ գաղթականութիւններն ալ ուշ կամ կանուխ դատապարտուած են կորսուել, եթէ դէպի հայրենիք վերադարձը փափաքուած վիճակը չը դառնայ, եթէ բրնաշխարհին հետ իրենց սերտ հաղորդակցութիւնները չ'շարունակուին, եթէ կրօնքի և Հայկական Եկեղեցիի կապը անոնց կեանքին հետ չ'ընդունի ուժգնօրէն, և եթէ ազգային հաւաքականութիւնը իր ամբողջութեան մէջ չ'կազմակերպուի իր գոյութեան պահպանումին համար: Այս պայմաններուն գործադրութիւնը, սակայն, անկարելի կը թուի, տրուած ըլլալով հայուն մէջ ազգային նկարագրի պակասը, իր ծայրայեղ այլասիրութիւնը, ձուլումի իր հեշտընկալ պատրաստակամութիւնը, և օրէ օր իր մէջ շեշտուող ազգային-կրօնական անտարբերութիւնը:

Անցողաբար միայն խօսելով Ամերիկայի հայ գաղթականութեան մասին, ըսենք, թէ անիկա իր մէջ կը ներկայացնէ, աւելի բարդ, աւելի կնճռոտ և աւելի ողբալի կացութիւն մը: Յրուած Միացեալ Նահանգաց լայնքին ու երկայնքին վրայ, ու ձգուած՝ կայր բախտին, երկար դիմանալու կարողութիւնը չունի: Ծառ ճշգրտէն ըսուած է, թէ «Ամերիկա ձուլարան մըն է, ուր ինկող Հին Աշխարհի ամենակարծր մետաղներն անգամ դատապար-

տուած են ուշ կամ կանուխ հալելու»: Քրիստոնեայ երկիրներու մէջ Հայը կապարէն աւելի թոյլ է կարենալ դիմանալու համար այդ հալոցին տաքութեանը: Եւ Ամերիկա հայուն գերզմանն է:

Հայ գաղթականութեան տարածուն հոսանքը իրեն կէտ նպատակի կ'ընտրէր այն երկիրները, որոնք շահաստանի ասպարէզներ կրնային ըլլալ իրեն վաճառականի հակումներուն, և արհեստաւորական ընդունակութիւններուն համար: Անգղիա այս տեսակէտով չէր կրնար անտեսուած մնալ երկար ատեն: Բայց դժբախտաբար պատմութիւնը համր կը մնայ այն հետքերու մասին, որոնք Անգղիոյ հողին վրայ Հայ գաղթականութեան մը գոյութիւնը պիտի ապացուցանէին: Կցկտուր յիշատակներ, սակայն, կը հաւաստեն, թէ Գրոմվելի դարուն բաւական հոծ հայ գաղթականութիւն մը Ամսդերտամէն եկած է հաստատուիլ Անգղիոյ հարաւային մասին մէջ, ոսկերչութեամբ զբաղելու համար: Այդ գաղթականութիւնը կը բնակի Փըլէյմըթհի (Plymouth) մօտերը, կ'ունենայ իր թաղը, և կը շինէ աղբիւր մը հայ արձանագիր ճակատաքարով: Կը պատմուի, թէ երբ Գրոմվելի այդ քաղաքէն կ'անցնէր օր մը, ազատական և արքայապան շարժումին գլուխը անցած, կը լսէ հայ գաղթականներու մասին, և անոնց գլխաւորները իր մօտ կանչելով, կ'ուզէ գիտնալ, թէ իրենք արքայական թէ ազատական կուսակցութեան կը պատկանին: Հայերը կը պատասխանեն իրեն, թէ իրենք կը պատկանին Եկեղեցիի մը, որ իրենց կը պատուիրէ «Տուք զկայսերն կայսեր, և՛ զԱստուծոյն Աստուծոյ» և թէ՛ հետեւաբար, իրենք կը հրապատակին իշխանութեան, բաւական է որ օրինա-

ւոր իշխանութիւն մ'ըլլայ, և թէ ալ իրենց փոյթը
չէ թէ իշխանութիւնը միապետական^օ է, թէ սա-
մանադրական: Գրոմվէլ կը յորհեղի տրուած պա-
տասխանէն, և կ'սպառնայ զիրենք գլխատել, եթէ
դարձին իր կուսակցութեան յարած ըլլալին չըս-
տուգէ: Հայեր պետական մարդուն այս սպառնա-
լիքէն զարհուրած, Գրոմվէլի դարձէն առաջ կը
թողուն իրենց տունն ու տեղը, և կ'անցնին նորէն
Ամսդերտամ: Սոյն պատմութիւնը ըրած է գիւ-
ղական միւզէի մը տնօրէնը, հաւաստելով միւսնոյն
ժամանակ, թէ այդ աղբիւրին հայատառ արձա-
նագրութեամբ ճակատաքարը կը գտնուի STREET
գիւղաքաղաքին մօտ, գիւղի մը միւզէին մէջ:
Փափաքելի էր, որ այս բերանացի պատմութեան
մանրամասն վաւերականութիւնը ապացուցուէր
Անգղիական Պատմութեան էջերէն:

Այս բերանացի պատմութիւնը, որ հաւանա-
բար չ'իրնար մեր սոյն գործին իբր վաւերական մէկ
էջը հրամցուիլ մեր ընթերցողներուն, մեր միտ-
քին մէջ լուրջ կասկածի մը տեղի կուտայ, և կ'ու-
զենք այդ կասկածանքի կէտը լուսաբանել հոս:

Ֆիլատէլֆիա գտնուած պահուս, լսեցի Մեթո-
տական եկեղեցիի վարդապետներուն սա հաւաս-
տումը, թէ «Մեթոտական եկեղեցիի ռազմիրանե-
րը եղած են՝ Անգղիոյ մէջ, Ամսդերտամէն եկող
հայեր»: Սոյն հաւաստումը նորութիւն մըն էր ին-
ծի համար, և անոր լուսաբանութեան առթիւ կա-
տարած պրպտումներու միջոցին, կարծեցի խոր-
հիլ, թէ Մեթոտական եկեղեցիի վարդապետները
իրենց այդ հաւաստումը հիմնած են սխալ դատո-
ղութեան մը վրայ: Եւ որովհետեւ Գրոմվէլի նը-
կատմամբ լսուած գրոյցին անկիւնաքար և Մեթո-

տական եկեղեցիի ռազմիրայ ծառայող հայերը ժա-
մանակակից են իրարու, և հաւասարապէս եկած
են Ամսդերտամէն, կ'արժէ որ լուսաբանութիւն
մը տանք գործուած շփոթութիւններու մասին:

Եկեղեցական Ընդհ. Պատմութեան մէջ դէմք
մը կայ, Արմինիոս Ճէյմս (Arminius James) անու-
նով, որ հիմնադիրը կը նկատուի Arminianisme վար-
դապետութեան:

Արմինիոս ծնած է 1560ին, Հարաւային Հոլան-
տայի Աւուտուօթր քաղաքին մէջ: Ինքը երկաթա-
գործի (cutler) զաւակ, բացի իր անունի նմանա-
հընչութենէն, ս'էէ աղերս չ'ունի Հայութեան
հետ: Մանկութենէն որբացած, ու յետոյ իր հայ-
րագիրն ալ, էմիլիոս քահանան կորսնցնելէ վերջ,
Ռոտտըֆ Սնելիոս թուագէտը զինքը կը գրկէ Մար-
պուրկի Համալսարանը, ուր հասնելուն պէս լուր
կ'առնու թէ Սպանիացիները իր ծննդավայրը գրա-
ւած, այրած ու բնակիչները սպաննած են: 1575ին
կը մտնէ Լէյտընի նոր բացուած Համալսարանը,
ուր կը մնայ մինչև 1582: Կ'աշակերտի օրուան մեծ
աստուածաբանին՝ Ուիլիսլէմ Ֆիկուրիսի, որուն նը-
շանաբանն էր «Մարդիկ կրնան առաջնորդուիլ,
բայց չեն քշուիր»:

Ամսդերտամի վաճառականները Արմինիոսի
ծախքերը կը հոգան, և անիկա կ'որոգ կ'ըլլայ իր
ուսումնասիրութիւնները շարունակելու: 1582ին,
ձէնովա, Թէոդոր Պէզաի կ'աշակերտի: 1586ին Բա-
տուայի մէջ կ'ունկընդդէ Զարապելայի բանախօ-
սութիւններուն: Կ'անցնի Հոռովմ, ուսումնասիրե-
լու համար «Նոր Բաբելոն»ի լաւ և յոռի կողմերը,
բայց հոն չ'իրնար շատ մնալ, որովհետեւ Կալուի-
նականները զինքը իբր պապականութեան հակա-

մէտ մը ցոյց կուտան : 1588ին , Ամսդերտամի մէջ քահանայ կը ձեռնադրուի , քիչ ժամանակի մէջ մեծ քարոզիչի և պարկեշտ հովիւի պատիւին կը տիրանայ . քաղաքին կրթութեան գործը իրեն կը յանձնուի , և 1603ին , իբր Աստուածաբանութեան վարդապետ Լէյտըն կը հրաւիրուի , և իր բրօֆէսորութեան պաշտօնը կը վարէ նոյն համալսարանին մէջ , մինչև իր մահը , 1609 :

Արմինիոս , իր կրօնական ըմբռնումներու յայտնութեամբ , բարեկարգեալ աստուածաբանութեան մէջ , կը ճանչցուի իբր հիմնադիրը հակակալուինական վարդապետութեան , որուն իբր անհրաժեշտ արդիւնք հիմնուեցաւ , Հոլանտայի մէջ , Րէմոնցրէնտ (Remonstrant) եկեղեցին :

Արմինիոս նախատահմանական մըն էր իր համոզումով , բայց երբ 1589ին Ամսթերտամի մէջ եկեղեցական ատենը կը դիմէր Արմինիոսի , որպէսզի դէմ կանգնի Քուրնհարտի և Լիտիոսի վարդապետութիւններուն , եկեղեցական պատմութիւնը կ'ըսէ , թէ «Որքան տաքցաւ վիճաբանութիւնը , ա'յնքան Արմինիոս դէմ առ դէմ գտաւ ինքզինքը մարդկային կամքի ազատութեան և աստուածային նախասահմանութեան վարդապետութիւններուն հետ , դէպի մարդկային ազատ կամքի վարդապետութիւնը հակում մը կը նշմարուէր աւելի ու աւելի» : Իր մահէն վերջ , իր վարդապետութիւնները կարգաւորեց Սիմէօն եպիսկոպոս : Արդ , գիտենք , թէ անոնք , որ Արմինիոսի վարդապետութիւնները որդեգրեցին , կոչուեցան Արմինիականներ (Arminians) : Եւ այդ Arminian կրօնական կուսակցութիւնն էր որ մուտ գտաւ՝ Անդդիա , ուղղափառ Ամսդերտամէն դէպի հօն փոխադրուելով :

Մեթոտական եկեղեցին կազմակերպուած է , իր կարգին , Աւետարանական ԱՐՄԻՆԻԱԿԱՆ վարդապետութեան վրայ : 1744ին , երբ Մեթոտականներու առաջին ժողովը գումարուեցաւ , օրակարգի երեք խնդիրներ կային գրասեղանի վրայ . 1 - ի՞նչ սորվեցնել , 2 - ի՞նչպէս սորվեցնել , 3 - ի՞նչպէս գործել : Սոյն ժողովը զբաղեցաւ՝ նմանապէս Աւետարանականներու և Արմինիականներու վարդապետութիւններով , ու վերջնապէս այդ ժողովին մէջն էր որ այդ երկու վարդապետութիւնները ներդաշնակուեցան իրարու հետ : «Բոլոր Մեթոտական յարանուանական բաժանումները էապէս նոյնն են , կ'ըսեն պատմիչները : Ուէլլիի վարդապետութիւնը խտացւած է յիսուն երեք քարոզներու մէջ , որոնք ծանօթ են ԶՈՐՍ ՀԱՏՈՐՆԵՐ աւանդով , և՛ Նոր Կտակարանի մասին գրած իր նօթերուն մէջ : Ընդհանուր առումով , Ուէլլիական Աստուածաբանութիւնը կը նկատուի Աւետարանական-ԱՐՄԻՆԻԱԿԱՆ վարդապետութիւն մը» :

Եւ արդէն Մեթոտականութիւնը իսկզբան եկեղեցի մը չէր , այլ պարզ կրօնական կուսակցութիւն մը , ծանօթ «Միացեալ Ընկերութիւններ» (United Societies) անունով , որոնք երեք կեդրոններ ունէին Լոնտոնի , Պրիստուի , և Նիւգասթլի մէջ :

Ամեն պարագայի մէջ սա իրողութիւնները մեզի ցոյց կուտան որ Մեթոտական եկեղեցիի վարդապետները , երբ կը պնդեն , թէ իրենց ռահվիրաները հայեր եղած են , պարզ թիւրիմացութեան մը զոհուած են , չփոթելով Arminian-ները (Արմինական) Armenian-ներուն (Հայ) հետ : Այս միեւնոյն չփոթութեամբ թերեւ կարելի ըլլայ մեկնել Գրոմ-

վէլի հետ գործ ունեցող հայերուն խնդիրն ալ, որոնց վերագրուած բացատրութիւնները կարծես գործնական արտայայտութիւնն են Արմինիականներու նախասահմանական սկզբունքներուն :

Անգղիոյ հողին վրայ 1760-1870 թուականներուն ալ հայերու գոյութեան ապացոյցներ կան, որոնք կը արուին այցելուի մը կողմէ, իւր ճամբորդութեան նկարագրութեանը մէջ, և սերկէ հատուածներ իբր ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ պիտի դնենք մեր այս գործին մէջ :

II

Անգղիոյ ու մասնաւորապէս Մանչէսթրի արդի Հայ գաղութին ծագումը. — Քսան և Հինգ տարուան կեանքը (1835-60). — Մկրտիչ Ամիրայ ճէգայիրի :

Այսօր մեզի ծանօթ Անգղիոյ Հայ գաղթականութեան ծագումը հազիւ 75-80 տարիներու կեանք մը ունենալ կը կարծուի : Այդ գաղթականութեան ծնունդ տուող պատճառը եղած է վաճառականութիւնը :

ԺԶրդ դարու Հայ վաճառականութեան պատմութեան մեզի թողած կցկտուր յիշատակներէն կը տեսնենք, թէ թուրքերու կողմէն Կ. Պոլսոյ առումէն յետոյ Հայաստանի և Կիլիկիոյ գանազան կողմերէն նախաձեռնող ոգիի տէր Հայ վաճառականներ և արհեստավորներ դէպի Պոլիս կուգան, և կ'սկսին համեստ դիրքեր գրաւել մայրաքաղաքի առևտրական հրապարակին վրայ, որ դեռ լայն ասպարէզ մը չէր կրցած ըլլալ : Այդ առաջին վաճառականական է սնաֆ գաղութը, որ Տիար Յ. Մրմրեանի հաւաստումին համեմատ, կը բաղկանար ոսկերիչ Կիլիկեցիներէ, հացագործ և սեղանաւոր Ակնցիներէ, դերձակ, պանդոկապետ և դըպիր Սերաստացիներէ, վաճառական Կոստրացիներէ և կառուցապետ Բալուցիներէ, կրցաւ իր հանդարտիկ դիրքը պահել քանի մը դար շարունակ, իր ընտանիքի անդամներուն փոխանցելով այն ոսկի ապարանջանը, որ իր արհեստն էր, և իր խաղաղ զարգացումին թակը :

Պոլսական սոյն բարգաւաճ գաղթականութիւնը, որ մինչև 19րդ դարու սկիզբները ուղղակի յարաբերութիւն չէ ունեցած Եւրոպական մեծ շահատաններու հետ, թէ՛ լեզուի անհմտութեան և թէ՛ իր էսնաֆի համեստութեանը պատճառով, Օսմանեան Պետութեան սարաֆ ամիրաՆերու և ճարտարապետներու սերունդ մը տալէ յետոյ, յաջողեցաւ պատրաստել կարգ մը վաճառականներ, որոնք համեստ էսնաֆութեան շապիկը պատռելով, յանդգնութիւնը ունեցան մինչև այն ատեն իրենց անձանօթ և անմատչելի կարծուած Եւրոպական հրապարակները նետուիլ: (*)

Գէպի Եւրոպա հայ վաճառականներուն այս շարժումը կը գուգադիպէր անկման վերջալուսին Ամիրաներուն, որոնց սեղանաւորական գործերը հետզհետէ կ'անցնէին ընդհանրապէս Յոյներու: Հայ վաճառականները տեսնելով, թէ մինչև այն ատեն Եւրոպայի վաճառականներու հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցող յոյն մեծ վաճառականներ կը լքէին մինչև այն ատեն իրենց բնական մենաշնորհը նկատուած մանիֆաթութեան հրապարակը, նետուելու համար աւելի շահաւէտ սեղանաւորական ասպարէզներու մէջ, Հայերը ճարպիկութիւնը կ'ունենան մինչև այն ատեն իրենց անմատչելի, ու հիմա ինքնաբերաբար թափուր ձգուած այդ ասպարէզին տիրանալ: Ահա այս ձեռնարկին գործադրութեան պահուն է, որ դէպի Անգղիա,

(*) Սոյն վաճառականական յեղաշրջումի մասին բաւական լոյս կը սփռէ Յ. Մրմրեանի Հայ վաճառականութեան պատմութիւնը, ուրկէ մենք օգտուած ենք:

մանաւանդ դէպի Մանչէսթըր, Լոնտոն և Լիվըրբուլ հայ վաճառականներու տողանցումը կ'սկսի:

Գէպի այդ վաճառաշահ քաղաքները Հայերու գաղթը պէտք է սկսած ըլլայ 1830-1835 թուականներուն:

Կը կարծուի, թէ Անգղիոյ Հայ վաճառական գաղութին նախահայրերը եղած են մանիֆաթութեան վաճառական Միրասեֆտի եղբայրները, Գրիգոր, Յարութիւն և Յովհաննէս, որոնք Լոնտոնի և Թուրքիոյ մէջ իրենց ձեռք բերած նիւթական յաջողութիւններէն զգլխած, անհաշիւ կեանք մը ապրած են, և ասանկով քայքայած իրենց վաճառականի կարողութիւնն ու համբաւը: 1835-40 թրւականներուն Մէրասեֆտիները իրենց հետեող կ'ունենան Գաբամաճեան եղբայրները, և Կարապետ ու Գրիգոր Թոքատեան:

Գաբամաճեան եղբայրները Մանուկ, Յարութիւն, Գէորգ և Խաչիկ, բնիկ Տիվրիկցի, Պոլսոյ շուկային մէջ ժամանակ մը պարզ գարամաճիներ ըլլալէ յետոյ, երբ կը խնամենան Տատեան Պօղոս Պէյի հետ, օգտուելով Տատեաններու Եւրոպական համբաւէն, և Օսմ. կառավարութեան մօտ անոնց վայելած վստահութենէն, անմիջապէս կը ձեռնարկեն առևտրական խոշոր տուն մը բանալ ի Մանչէսթըր, ճիւղ ունենալով Պոլսոյ մէջ, թէ՛ Պոլսոյ առևտրական հրապարակին, և թէ՛ Օսմ. պետութեան հայթայթելու համար անգղիական ապրանքներ, մասնաւորապէս մանիֆաթութեան և երկաթ:

Գաբամաճեանց Մանչէսթըրի տունը միակն ու առաջինն է եղած, որ հովանաւորուած Տատեաններու համբաւով, ամենամեծ վարկը վայելած է անգղիական վաճառատուններու և գործարաններու,

և իր առևտրական ընդարձակ ու բազմակողմանի գործառնութիւններով բռնած է հրապարակները Ասիական և Եւրոպական Թուրքիոյ, անոնց հայթայթելով երկաթի, ամերիքանի և տպածոյի ճոխ մըթերք: Գաբամաճեան տունը, այսօր թերևս պիտի կրնար մրցիլ Եւրոպական առևտրական ամենամեծ հաստատութիւններուն հետ, եթէ ժամանակի պարագաներէն օգտուիլ գիտնալու իմաստութիւնը ունեցած ըլլային իր վարիչները: Սակայն մէկ կողմէն, հայերու յատուկ անմիա շռայլութիւնները, և միւս կողմէն իրենց գործակալներուն արեւմտեան լեզուներու և վաճառականական գիտութեանց և մեթոտներու անհմտութիւնը, պատճառ տուին որ մինչև 1870 թուականը ա՛յնքան փայլուն դիրք գրաւող այդ տունը հետզհետէ դէպի անկում՝ առաջնորդուի: Պէտք է խոստովանիլ, թէ Գաբամաճման տունը անհուն ծառայութիւն մը մատուց հայ վաճառականութեան, հասցընելով կարգ մը վաճառականներ, որոնք իրենց կարգին, մասնաւոր տուներու հիմնադիրները եղան իրենց անձնական հաշւոյն: Այս վաճառականներու կարգին կը յիշէ, Տիար Մրմրեան, Յովհաննէս և Տիգրան Ղոնչէկիւնները, որոնք ժամանակին ամենափորձ ու վարպետորդի վաճառականները նկատուած են Պոլսոյ և Բումէլիի հրապարակներուն վրայ: 1850-51 թուականներուն, Մարտիրոս Թոքատեան դեռ 20-21 տարեկան պատանի, Անգղիա կը շրջուի իր հօր կողմէն՝ առևտրական ճիւղ մը հաստատելու համար հոն: Թոքատեանի հայրը իր զաւկին Մարտիրոսի կ'ընկերակցէ Տարսայիճ աղա անուն մէկը, իբր փորձառու, և կենցաղաքէտ մենտոր ճամբորդութեան և վաճառականական ստպարէ զին մէջ: Մար-

տիրոս իր պատանեկութենէն իրահամարձակ և դիւրահաղորդ մէկն է եղած: Ճամբորդութեան միջոցին Մարտիրոս և Տարսայիճ կը պատահին երկու տարէց ուղևորներու, որոնք կը հետաքրքրուին երիտասարդ Արևելացիով: Մարտիրոս խօսակցութեան կը մտնէ անոնց հետ, հակառակ կասկածոտ Տարսայիճ աղայի առարկութիւններուն: «Ուրկէ՞ էք, և ո՞ւր կ'երթաք», կը հարցնեն իրեն ուղևորները. «Պոլսեցի եմ, և Անգղիա կ'երթամ վաճառականութեամբ գրաղելու» կը պատասխանէ Մարտիրոս, որ իր կարգին կ'ուզէ գիտնալ իր հարցանէրներուն ինքնութիւնը, և ճամբորդութեան նըպատակը: Անոնք կը պատասխանեն, թէ իրենք Յըրանոսացիներ են, բայց Գերմանիա կը բնակին, Մարտիրոսի կ'ուտան իրենց հասցէն, և կը հրաւիրեն իրենց տունը այցելել: Ուղևորներու այս մտերմանալու ձևերէն ա'լ աւելի կը զօրանան Տարսայիճ աղայի կասկածները, որ իր քով գտնուած միակ հարստութիւննին, 50 նաբոլէոններ՝ պատեհ առկա էսգի այդ կարծեցեալ գողերը չ'յափշտակեն զայն, քուն եղած ատեննին: Կայարանին մէջ, ուր հարկ կ'ըլլայ շոգեկառք փոխել, ուղևորները տեսնելով Տարսայիճ աղայի արուեստական կաղու-թիւնը, զարմանքնին կը յայտենեն Մարտիրոսի: Երիտասարդ Թոքատեան խնդալէն կը մարի, և երկու ուղեկիցներուն կը պատմէ իր մենտորին տղայական կասկածոտութիւնը: Կայարանին մէջ պատանին Թոքատեան պտղավաճառի մը գեղեցիկ խնձորները տեսնելով կը բացադանչէ.

— Quelles bonnes pommes!

— «Տղաս, կ'ըսէ ուղեկիցներէն մին, եթէ մե-

զի չափ ապրիս աշխարհի մէջ, պիտի տեսնես, թէ ամեն բան որ ազւոր է, բարի չէ. մի՛ ըսեր *bonnes pommes, այլ՝ belles pommes*» :

Ըսենք վերջապէս, թէ երիտասարդ Թոքատեանի երկու ուղեկիցներն էին Ֆրանսական արքայական գահէն վռնտուած Լուի Ֆիլիբի երկու զաւակները :

Մարտիրոս քանի մը տարի կը շարունակէ իր հօր գործը, բայց չ'են գիտեր ինչպէս, 1857ին կը մտնէ Գաբամաճեաններուն մօտ, իբրեւ պաշտօնեայ, որ միևնոյն ժամանակ պզտիկ շահաբաժին մըն ալ ունեցած է անոնց գործին մէջ : Գաբամաճեան տան հասուցած վաճառականներէն եղած է նաև Մարտիրոս Թոքատեան, որ յետոյ իր մասնաւոր տունն ունենալով ի Մանչեսթըր, մինչև մեռած պահուն Անգղիական հրապարակի վրայ վայելեց ամենապարկեշտ վաճառականի և անխարդախ հայու համբաւը :

Գաբամաճեաններէն անմիջապէս յետոյ կուգայ Մանչեսթըրի մէջ հաստատուիլ բնիկ Պանտրմացի Յովհաննէս Յովակիմեան, որ եղական դէմք մը եղած է Հայ վաճառականութեան պատմութեան մէջ : Յովակիմեան, կրթուած և թափանցող միտք, նկատելով առևտրական հրապարակին վրայ հետզհետէ շեշտուող մրցակցութեան ոգին, և տեսնելով, թէ հայկական պարզ միտքը, և անոր գործնական ոգին այլ ևս բաւական չեն երաշխաւորելու հաստատուած առևտրական տուններուն, կը ձեռնարկէ ուսումնասիրել վաճառականութեան պատմութիւնը, բնականաբար օգուտ քաղելու համար վաճառականութեան պատմութեան ա՛յնքան թանկագին փորձաքուլութիւններէն : Եւ որպէսզի իր ու-

սումնասիրութենէն բաժին մը հանած ըլլայ նաև Հայ վաճառականներու, Յովհաննէս Յովակիմեան, իր զաւկին Գառնիկի հետ աշխատելով կը թարգմանէ Պատմութիւնն ախնեաց վաճառականութեանը, և զայն ի Փարիզ կը հրատարակէ 1860ին : Այս պատճառով, Յովակիմեան Յովհաննէս իրաւամբ կոչուած է վաճառականներու ՊԱՊԱՆԱՀԱՊԵՏԸ : Յովհաննէս Յովակիմեան, իր զարգացած միտքին շնորհիւ, գնահատելով ընկերակցութեանց կարևորութիւնը վաճառականական ձեռնարկներու արդիւնաւորումին և տեականութեանը համար, ձեռնարկեց կազմութեանը առևտրական ընդարձակ ընկերութեան մը, «Արարատեան» անունով, իրեն օժանդակ ունենալով կարգ մը երիտասարդ և կարող ոյժեր, բայց դժբախտաբար ընկերութիւնը չ'կրցաւ երկար տեսն զիմանալ, ու առանց մեծ յաջողութեան, օրին մէկը կազմալուծուեցաւ ձեռնարկը : Այս պարագան ալ ցոյց կուտայ, թէ Հայ նկարագրին ու գործունէութեան մէջ կը պակսի հաւաքական մարմին մը կազմելու և զայն յաջողութեան ճամբուն մէջ դնելու ընդունակութիւնը : Միևնոյն պատճառներով այս բախտին արժանացաւ նաև 1839ին Պոլսոյ մէջ կազմուած շահակցական ընկերութիւնը, որ Լըմուան վաճառականին միջոցաւ էսէբի Թիմարէթ անուն նաև մը բերել տալով, վաճառականական փոխադրութեանց գործին սկսաւ Սև Մովու ափանց վրայ :

Յովակիմեանի ժամանակակից է գրեթէ Յարութիւն Մուշեան, որ ի սկզբուն լաւագոյն դիրքերէն մին կը գրաւէ Մանչեսթըրի առևտրական հրապարակին վրայ : Կ'ամուսնանայ Երանգի մը

85-00-98

Հետ : Իր միջնորդութեամբն է , որ կը սակարկուի Upper Brook փողոցին մէջ կառուցանելի եկեղեցիին հողի վարձակալութիւնը , և իրեն կը յանձնուի եկեղեցիին շինութեան վերակացութեան հոգը : Բայց Մուշլեան չ'կրնար իր ստեղծած փայլուն գիրքը պահպանել , իր առևտրական յաջողութիւնները տակաւ առ տակաւ կը փճանան , ու ինք այդ միջոցներուն Հայ գաղութին կողմէն կ'ամբաստանուի իբրեւ եկեղեցիի շինութեան համար հանգանակուած դրամներուն խարդախող : Մանչէսթըրի Հայ գաղութը կը սրտնեղի Մուշլեանի վերագրուած վրաստանութեան զեղծումէն . և 1870 Դեկտ. 24 և 28ի գումարուած ընդհանուր ժողովները կ'որոշեն արգարութեան յանձնել Յարութիւն Մուշլեանը , ազգին յափշտակուած իրաւունքին տիրանալու համար : (*)

(*) Յարութիւն Մուշլեան , որ անգղիացիներու կողմէն կոչուած է Arthur Mushlian , ծնած է ի Մուշ 1814 Սեպտ. 25ին , ուրկէ առած է իր մականունը , եկած է Հաստատուիլ ի Պոլիս , ուրկէ 1843ին բնակութիւնը փոխադրած է Մանչէսթըր : Կ'ամուսնանայ 1859 Ոգոստ. 20ին , էլիզապէթ Վոթքինսոնի հետ , և չորս որդի կ'ունենայ : Թոքի Հիւանդութենէն կը մեռնի 1891 Յունիս 27ին , Մայիս 13ին հաղորդուելէ յետոյ : Թէպէտ ինքը կտակած էր , որ իր թաղումը կատարուի Հայ ծէսով , բայց կինն ու որդիքը տան կարգը կը կատարեն անգլիական ծէսով , ու գերեզմանատան կարգը կը վերապահեն Հայ հովիւին : Մահուանէն քիչ առաջ գրուած նամակով մը Մուշլեան խորունկ ցաւ մը կը յայտնէ իր զաւակներու անգղիացումին

Բնականաբար վերոյիշեալ տուներու Մանչէսթըրի հրապարակին վրայ ձեռք բերած առևտրական յաջողութիւնները իրենց վրայ պիտի հրաւիրէին ուշադրութիւնը Պոլսոյ և Իզմիրի վաճառականներէ շատերուն : Ասոնցմէ ձեռներէցները կ'ըսէին զէպի Անգղիական վաճառատան քաղաքները մղուիլ , առանց լքելու իրենց Պոլսոյ կամ Գաւառներու գործերը : Այդ նոր հոսանքին կը հետեւէին 1850-1860 թուականներուն , Գրիգոր Եռստեփեան , Յովհաննէս Յակոբեան . Սինանեան Պողոս , Olivo-Sbartalian առնը , Ֆրնտըգլեան Գէորգ , Հարէնց Մարտիրոս , Եսայեան Եսայի , Էֆիզեան Կարապետ , Եղիազարեան Կարապետ և ուրիշներ , որոնք իրենց խելքին , նիւթական կարողութեան և գտած վարկին համեմատ կը վայելէին անգղիական ապրանքներու արտադրած շահը , այնպիսի ժամանակ մը , երբ անգղիական ապրանքները միայն մուտ կը գտնէին Թուրքիա , առանց ուրիշ երկիրներու մրցակցութեան : Այս նորակազմ Հայ գաղութին կեդրոններն են Մանչէսթըր , Լիվըրքուլ և Լոնտոն :

Սոյն Հայ վաճառականները նոյն իսկ այս գաղութականութեան մէջ իրենց հետ բերած են արեւելքի և Հայու յատուկ բարքերու կարգ մը յոռութիւններ , որոնք ամենամեծ խոչընդոտները ըլլալ սահմանուած էին իրենց վաճառականական յառաջադէմ զարգացումներուն , Երկրի մը մէջ , ուր ա-

համար , և կը խնդրէ , որ իր ունեցած քանի մը Հայերէն գիրքերը իր տունէն եկեղեցի փոխադրուին , քանի որ իր օտարացած զաւակները պիտի չ'կրնան անոնց արժէքը գնահատել :

րագուծիւնը, ճշգրտագուծութիւնը և պարկեշտութիւնը գործերու յաջողութեան երրեակ պատճառները եղած են, հայ գաղութի անդամները մնացած են իրենց դանդաղութեան, անկարգ ապահովութեան, և մասամբ չարաչափութեան բժոժին մէջ: Այս վերջին յոռութիւնն է եղած պատճառ, որ անոնք միշտ ջանացած են աչք բանալ չ'տալ իրենց պաշտօնեաներուն, ընդ ակամբ նայիլ սկսնակ վաճառականներուն, և նոյն իսկ ջանալ խափանելու անոնց ձեռք բերելիք յաջողութիւնները: Սոյն պայմաններու տակ վարուած գործերուն յաջողութեան տեսականութիւնը յեղակարծ կը մնայ միշտ, և կը գուգակցի անյաջողութեան վտանգին:

Այս տեսակ վաճառականական չ'կամութիւններու երեսէն զգուած Մարտիրոս Թոքատեան 7-8 տարի Գաբամաճեան տան մէջ ծառայելէ յետոյ, օրին մէկը տեսնելով, թէ հոն ո'ւէ յաջողութիւն չէ երաշխաւորուած իրեն համար, Ֆրէյդըրներու տան թելադրութեամբ կը բաժնուի Գաբամաճեաններէն, և անոնց հովանաւորութեամբ կը հիմնէ Թոքատեան տունը Մանչէսթըրի մէջ, հազիւ 28-30 տարեկան: 1857ին 23 տարեկան կը մտնէ Գաբամաճեաններու մօտ իրր հաշուակալ, 1860ին կը հիմնէ իր առանձինն առևտրական տունը, և կը վախճանի 1904 Յուլիս 26ին: Ինչպէս ըսինք Մ. Թոքատեան իր առևտրական գործառնութեանց ամբողջ չըջանին, անգղիական վաճառական հրապարակին վրայ կրցած է պահել պարկեշտ և գործունեայ վաճառականի իր շահած համբաւը, և այդ համբաւով ու գործունէութեամբը շահուած գումարը 150.000 սթերլին կտակեց իրեններուն: Զարմանալի է, որ Մ. Թոքատեան, հակառակ զարգացած, փիլիսոփայական

փայ մարդու, և ազգասէր հայու համբաւին, չէ ուզած իր հարստութենէն բաժին մը հանել ազգային բարեկատակ հաստատութիւններու:

Մանչէսթըրի հայ առևտրական տուներու շարքին նշանաւոր եղած են Յակոբեան տունը, և Սենքերիմ Մանուկեանի տունը: Յակոբեան եղբայրներ, Միքայէլ և Յովհաննէս, անշան գործով մը կ'սկսին վաճառականութեան, և իրենց պարկեշտ գործունէութեամբը կը հասնին մեծագոյն յաջողութիւններու: Յ. Մամբեան կը գրէ. «Յակոբեան Միքայէլ, կ'ըսեն, Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ գործի արծիւ մըն էր, և Յովհաննէս Յակոբեան՝ Մանչէսթըրի հրապարակին վրայ և առտնին կենցաղի մէջ սուրբ մը. անշուշտ այս բարեմասնութիւնք պատճառ եղան իրենց տեսական մեծութեան և հզօր անունին»: Յակոբեան տան Մանչէսթըրի ճիւղին վարիչն է եղած Յովհաննէս, բայց իր եղբայրն ալ Միքայէլ (*) յաճախ եկած է Մանչէսթըր, իրենց տան ուղղութեանը մօտէն հսկելու: Յակոբեան եղբայրները իրենց նիւթական յաջողութիւններու միջոցին չ'են մոռցած իրենց ազգը, և ամեն առթիւ իրենց նուիրատուութիւններով կրցած են օժանդակել ազգ. վէրքերու դարմանումին: Յակոբեան երկու եղբայրներ իրենց գործերը հաստատուն հիմերու վրայ դնելէ վերջ բաժնուած են իրարմէ, առանձին շարունակելու համար մէկը իր առևտուրը, և միւսը իր դրամական գործառնութիւնները: Դժբախտաբար քանի մը տարի առաջ (1907) Յովհաննէս Յակոբեանի դրամա-

(*) Ծանօթ դէմք մըն է իբր բարերար Ազգ. Հիւանդանոցի, իբր վերաշինող՝ իր եղբօրը հետ, Սամաթիայի եկեղեցիին, մեռած է 1904 Մյս. 24ին

տունը բացով մը սնանկացաւ, իր զաւակին՝ Մարթէնի անխոհեմութեան և ամերիկեան *crise*ին պատճառով, դրամական տագնապ մը ստեղծելով հայ առևտրական հրապարակին վրայ, և նիւթապէս ու բարոյապէս փնտրելով հայ վաճառականութեան և անոր պատիւին:

Մանուկեան առևտրական տան հիմնադիրն է եղած Սենեքերիմ Մանուկեան, որ 17 տարեկան հասակին մէջ Պոլիս կուգայ 1840ին, կ'սկսի իր առևտրական գործին, գնելով օտար տուներէ և Գաբամաճեաններէն: Բայց յետոյ նկատի առնելով իր գործերուն յարաճուն հանգամանքը, 1855-60ին Մանչէստրը շրջեց իր գործակատար կարապետ Եղիազարեանը, և ժամանակ մը յանձնարարողէք վճարելէ յետոյ Գաբամաճեաններուն, հիմնեց իր մասնաւոր տունը: Այս տունին մատակարար մնաց կարապետ Եղիազարեան, որ արդէն քեռորդին էր Սենեքերիմ Մանուկեանի, և որ կը հաւաստուի, թէ առաջին կեսարացի հայն է եղած, որ 1840էն սկսեալ իր հայրենակիցներուն առջև բացած է Պոլսոյ և Եւրոպայի վաճառականութեան ճամբան: Սենեքերիմ Մանուկեան ազգային շրջանակներու մէջ ահագին ծառայութիւններ մատուցած է՝ իր իմաստուն և խիզախ բնութեամբը, 1852էն մինչև 1891 թուականները զանազան ժողովներու անդամակցելով: Ինքն է, որ մէկը եղած է Պոլսոյ առևտրական սենեկին հիմնադիրներէն, և որուն առաջին խորհրդականի պաշտօնը իրեն յանձնուած էր իւրակրգրան:

1858 թուականին է, որ Մանչէսթըրի մէջ կը հիմնուի Olivo-Sbartalian առևտրական տունը, զոր ցարդ կը շարունակեն Պագրճեան Եղբարք:

Ճիշտ այս միջոցներուն է որ ձէգայիրլի Մկըրտիչ ամիրա՝ իր յաջողութեանց ու առևտրական հսկայ գործունէութիւններու վերջալուսին, ամբաստանուած իբր խարդախող մը մաքսային եկամուտներու, և իր ամբողջ սողացուածքը գրաւուելէ յետոյ, Լոնտոն կ'անցնի, իրեն խորհրդական ու նենալով Մկրտիչ Քէրէսթէճեանը, ծանօթ Պարթիսթ անուամբ, և թերևս իբր քարտուղար ունենալով Մատթէոս Մամուրեանը (?): ձէգայիրլի Լոնտոն կուգայ իր ընկերներով 1856ին: Քանի մը օրեր կամ չաբաթներ օթէլներու մէջ բնակելէ յետոյ, ձէգայիրլի ամիրա Լոնտոնի Onslow Squareի մէջ թիւ 9 տունը կը վարձէ 41 չաբաթի համար, (1856 Նոյ. 1-1857 Օգոստ. 15), 236 սթերլին վարձքով: Սոյն պայմանաժամէն յետոյ իր բնակութիւնը կը փոխադրէ Regent's Park թիւ 19 տունը, զոր կը վարձեն 160 սթերլինի, 1857 Օգոստ. 4էն վեց ամսու պայմանաժամով:

ձէգայիրլի ամիրայ Լոնտոն կուգայ անգլիական հպատակութիւնը ընդունելու միջոցները գտնելու համար, նպատակ ունենալով Անգղիական կառավարութեան միջոցով յետս պահանջելու թուրք կառավարութենէն, ապօրինի կերպով գրաւուած իր գոյքերը: Դիմումներ կ'ընէ պետական մարդերու և փաստաբաններու, և ասոնցմէ H. Waddingtonի կը յանձնէ իր հպատակափոխութեան խնդիրը կարգադրելու գործը: Վատինկթըն այս խնդրոյն վերաբերեալ խնդրագիր, վկայագիր և այլն պատրաստելով 1856 Հոկտեմբերին կը ներկայացնէ ձորճ կրէյ պաշտօնակալին, և անձամբ ալ կը խնդրէ, որ այս խնդրոյն մէջ դիւրութիւններ ընծայուին խնդրարկուին: Վատինկթըն հակառակ իր դիմումներ

րուն, չի կրնար փափաքուած արդիւնքը ձեռք բերել և 1856 Հոկտ. 28 Թուականով կը գրէ ձէգայիրլի.

«Ճօրճ կրէյ պաշտօնակալին գացի, որպէսզի այն յիշատակագիրները ներկայացնեմ, և աղաչեմ, որ նա թիւ րալի գէ ըլլալիք անձանց վկայագիր չնորհէ: Հիմա կ'իմացնեմ ձեզի թէ այս միջոցը կարելի չէ, մինչև որ նոյն անձինք Յ տարի շարունակ այս տէրութեան մէջ չ'ընակին»:

Կ'երևի սոյն մերժումէն յետոյ ձէգայիրլի ամիրա երկրորդ դիմում մը կ'ընէ Ֆօրին Օֆիսի, (Foreign Office) և տեսնելով, թէ նա թիւ րալի գէ ըլլալու օրինական դժուարութիւններ կան, կը խնդրէ, որ զինքը նկատեն և ընդունին իր և Անգլիա ծնած ու մեծցած քաղաքացի մը: Իր թուղթերուն մէջ գտնուած սոյն խնդրագրին պատճէնը թուական չ'ունի, և չ'ենք գիտեր, թէ ինչ տեսակ մերժողական պատասխան մը ստացաւ իր այս երկրորդ դիմումին: Երբ այս գործողութիւնները կը շարունակուին մէկ կողմէն, միւս կողմէն ձէգայիրլի ամիրա փաստաբանի միջոցաւ, և առանց իր անունը յայտնելու կը պարզէ իր վիճակը, և կարգ մը հարցումներ ընելով դիմում կ'ընէ պետական իրաւագէտներու, իր գրաւուած ստացուածքներուն յետս կոչումին վերաբերմամբ: Նոյնութեամբ պիտի թարգմանենք՝ իբր յաւելուած, այդ թուղթերը և անոնց պատասխանները, եթէ գործիս ծաւալը ներէ, ցոյց տալու համար, թէ ձէգայիրլի ո'րպիսի դժուարութիւններու հանդէպ և ո'րպիսի կացութեան մը մէջ կը գտնուէր:

Այս անպաշտօն գործողութիւններուն միաժամանակ, ձէգայիրլի իր պաշտօնական դիմումները կը շարունակէ Անգլիական կառավարութեան մօտ,

և ինքզինքը յանձնելով Անգլիական Պետութեան արդարամտութեանն ու վեհանձնութեանը, կը խնդրէ, որ իր դժբախտութիւններուն շարունակումը արգելուի, յայտնելով միևնոյն ժամանակ, թէ եթէ Սուլթանին կառավարութիւնը ա'յնքան վնասներու ենթարկեց զինքը, պատճառը ա'յն է, որ կարգ մը չարամիտներ սխալ տեղեկատուութիւններով մոլորեցուցին զինքը:

Ձէգայիրլի ամիրա տեսնելով, թէ հակառակ ա'յնքան լուրջ աշխատութիւններու կարելի պիտի չ'ըլլայ ո'չ իր հպատակութեան խնդիրը կարգադրել, և ո'չ ալ իր իրաւունքի պաշտպանութեանը համար պաշտօնական կամ անպաշտօն օժանդակութիւն մը ձեռք բերել, Լոնտոնի մէջ իր այդ գործերուն հետապնդումը կը յանձնէ իր խորհրդակցականին, Պաթիսթ Քէրէսթէճեանի, և 1857 Դեկտեմբեր 25 Թուականէն սկսեալ մէկ տարի պայմանաժամով Պրն. Քէրէսթէճեանի անուամբ կը վարձէ Grovond Road Street, Yohns Woodի թիւ 8 տունը, և ինքը Լոնտոնէն կը մեկնի 1858 Մարտ 12ի յաջորդող օրերուն:

Բաղդատմամբ իր ընչազրկութեան և կրած նիւթական ահագին վնասներուն, որոնք իր կործանումը եղան, ձէգայիրլի ամիրա բաւական ճոխ կեանք մը ապրած է Բրիտանական Պետութեան մեծ ոստանին մէջ: Իր ծախուց հաշուեցուցակը կ'սկսի 1856 Սեպտ. 13էն, և կը շարունակուի մինչև 1858 Մարտ 12, և կը տեսնուի, որ այդ 18 ամսուան ընթացքին ծախսած են 1528 սթերլին, 2 չիլին և 8½ բէնի: Բնական է այն ժամանակի նշանաւոր նկատուած թաղերու մէջ, և իր իշխանավայել կեանքը շարունակած է կարելի եղած չափով մը:

ինչ կը տեսնուէր, բայց եթէ եռանդուն աստուած-
պաշտութիւնն օր քան քոր արծարծեալ, այր և կին,
մեծ ու փոքր, գովանի ջանիւք Աղօթարանին ըզ-
գեստ, անօթ, զարդ և այլ պիտոյք հոգալու կ'աշ-
խատէին:

«1863 Մարտ 31ը Մանչէսթըրի հայոց տարեգ-
րութեան մէջ անմահ մնալու է. վասնզի առաջին
անգամն էր, որ Հայ եկեղեցւոյ խունկն Անգղիոյ
միգրապատ օդը կ'ողջունէր, առաջին անգամն էր,
որ Հայ սերունդէն ցրուեալ մասնիկ մը Ս. Խաչի
ներքեւ ժողովուելով՝ իրար կը ճանաչէին ու կը բա-
րեւէին, և շատ տոհմակիցներ, որ եօթն ու աւելի
տարիներ ակամայ զրկուած էին ազգային ժամեր-
գութիւններէ՝ մեծ ուրախութեամբ լցուեցան:
Մարտի 18ին արգոյ խորհրդականներն հրաւիրա-
կան տոմսակով ծանուցին հասարակութեան, որ
Ս. Ջատկի օրն առաջին Ս. և անմահ պատարագն
մատուցուելու է՝ ըստ ծիսի հայ ամենասուրբ եկե-
ղեցւոյ, և գիշերային ժամերգութենէն յետոյ՝ Գեր-
վարդապետն Շահնազարեանց «Ձխադադութիւն
թողում ձեզ» բնաբան դնելով՝ ազգու և սրտա-
ռուչ ատենաբանութիւն մը ըրաւ Աստուածսիրու-
թեան վրայ, գրիստոս Փրկիչն՝ Աստուծոյ և մար-
դոց մէջ հոգեւոր խաղաղութեան և բեղմնաւոր սի-
րոյ խորիսխ քարոզելով, և Գրիստոնէից բարոյա-
կան կատարելութեան կէտ:

«Ս. Պատարագէն յետոյ՝ որոյ ներկայ էին Ման-
չէսթըրի և Լիվըրքուլի Ազգայիններն՝ հանգստեան
կարգ կատարուեցաւ, աշխատանքաց և երախտա-
ւորաց ննջեցելոցն՝ երանաւէտ հանգիստ. և կեն-
դանեացն՝ երկար կեանք և յաջողութիւն խնդրե-
լով. ապա իրարու Գրիստոսի յարութիւնը շնոր-

հաւորեցին և հոգեւոր ուրախութեամբ լեցուն ի-
րարմէ բաժնուեցան:

«Մանչէսթըրի Հայոց մատուռն Ռեմֆօրտ ԸՍ-
թըրիթ 151 թիւն է (151 Remford St.), ուր նուի-
րատուաց համար միշտ բաց մատեան մը կայ: Ձե-
ռքնտու ըլլալ ուղողները կարեն իրենց նուէրն հոն
յուշարկել, որ և իսկոյն արձանագրուելով՝ լրագ-
րի միջոցաւ (եթէ կամենան) հրատարակուելու է:

«Ահաւասիկ Մանչէսթըրի և Լիվըրքուլի Հայ վա-
ճառականաց անուանքն, այբուբենական կարգով:

Պարոնայք

Անանուխեան Եսայի Մ. Կ. Պոլսեցի ի Մանչէսթըր	
Եղիազարեան Կարապետ Կեսարացի	»
Եսայեան Եսայի	Չմիւռնացի »
Էքիզեան Կ. (+ 28 Սեպտ 1889)	» »
Թոքատ. Մ. (» 7 Օգոստ 1904)	Կ. Պոլսեցի »
Եռսուֆեան Գրիգոր	Կ. Պոլսեցի »
Հարէնց Մարտիրոս	» »
Մուշեան Յարութիւն	» »
Յակոբեան Յովհաննէս	» »
Յովակիմեան Գառնիկ	» »
Յովսէփեան Մկրտիչ	» »
Շահումեան Օհան	Չմիւռնացի »
Պետրոսեան Յովհաննէս	Կ. Պոլսեցի »
Սինանեան Պողոս	» »
Սիրունեան Պողոս	» »
Ստեփանեան Պողոս	» »
Սքէնտէրեան Մելքոն	» »
Վարդանեան Տիգրան	» ի Լիվըրքուլ
Վարպետեան Խաչիկ	Չմիւռնացի ի Մանչէսթըր
Տէր Գասպարեան Սրտաչէս	» ի Լիվըրքուլ
Փափազեան Սարգիս	» ի Մանչէսթըր

Փափազեան Յովհաննէս Զմրւռնացի ի Յիւրիս
Փափազեան Պետրոս Կ. Պոլսեցի ի Մանչէսթըր
Փէշտիմալճեան Ռէթիոս Կ. Պոլսեցի ի Մանչէսթըր
(ուսանող)

Գափամաճեան Օննիկ » »
Ֆընտըգլեան Գէորգ Կ. Պոլսեցի ի Մանչէսթըր
Նաւ վերջի երկու աւուր մէջ եկան՝
Եազըճեան Յակոբ Կ. Պոլսեցի ի Մանչէսթըր
Փափազեան Գրիգոր » »

Մանչէսթըր, 4/16 Ապրիլ, 1863

Սոյն թուականը, որ հայ գաղութին ազգային կազմակերպութեան հիմնաքարը կը նկատուի, միևնոյն ժամանակ մեզի ցոյց կուտայ այն փայլուն փուլերը, որոնց հասած էր հայ վաճառականութիւնը և յանձնակատարութիւնը Մանչէսթըրի մէջ։ Այդ յաջողութիւնը ոմանց համար ժամանակաւոր եղաւ, իսկ ուրիշներու համար՝ հաստատուն կուռն մը տեւականութեան։ Յակոբեան տունը, օրինակի համար, 1863 թուականէն յետոյ կրցաւ շարունակել մինչև 35 տարի, երբ Յովհաննէս Յակոբեան վաճառականական ասպարէզէն քաշուած, դրամական գործառնութեան իր տունը ունեցաւ։ Կարապետ Եղիազարեան՝ որ իր գործը շարունակեց գրէթէ մինչև 1908 թուականներուն, և Մարտիրոս Թոգատեան՝ մինչև իր մահը։

Այս միջոցներուն երուսաղէմի միաբաններէն և թանգարանի տեսուչ Եսայի վարդապետ, (յետոյ պատրիարք) Եւրոպա կ'անցնի, իր արեւանկարի արուեստը կատարելագործելու համար, և այդ առթիւ Մանչէսթըր ալ կուգայ։ Տեղւոյն գաղութը կը խնդրէ Եսայի վարդապետէն, որպէսզի երուսաղէմ դարձին, միջնորդէ իրենց նորահաստատ

մատրան ղրկելու խաչափայտի մասունք մը։ Եսայի վարդապետ կը կատարէ իր խոստումը, և այդ մասունքը կը ղրկուի Մանչէսթըր, սա վկայականով։

«Ի Մանչէսթըր, ուր նորոգ կառուցեալ են փոքրիկ մատուռ մի Լուսաւորչական Հայք, որ գըտանին անդանօր պատճառաւ վաճառականութեան, Սրբոյ Աթոռոյս թանգարանի վերատեսուչ Արժանապատիւ Տ. Եսայի վարդապետն ի գնալն իւր անդի կատարելագործել գարուեստ իւր գարեհկար, խնդրեալ էին ինմանէ ի վերագառնալն ի Սուրբ Աթոռն մասն ինչ ի խաչափայտէն Բրիտանոսի առաքել միջնորդեսցէ զաթոռայինս, վասն խաչահանգիստ առնելոյ։

«Մեք աթոռայինքս յօժարութեամբ հանեալ ի պահարանէ զմասն ինչ ի կենաց Փայտէն Բրիտանոսի, յորում բեռեցաւ Փրկիչն մեր, եղաք ի կեդրոն փոքրիկ ձեռաց խաչի արծաթեայ, որ առաքեցաւ ի կողմանէ Սրբոյ Աթոռոյս նուէր պատուական ի յիշատակ նորակառոյց Մատրան ըստ խնդրոյ ջերմեռանդ փափաքանաց սակաւաթիւ օրհնեալ ժողովըրդոց մերոց, ուստի հաւաստեաւ և ստոյգ լինելոյն աղաքաւ՝ այս վկայական ևս ընդ նմին առաքեցաւ ի միամտութիւն ամենեցուն։

Պատ. Տեղապահ Աւագ Լուսարար Դարպասընկալ Սրբոյ Աթոռոյս ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊ. ՅԱԿՈԲ ԵՊ. ՎՐԴԱՆԷՍ ՎՐԴ.

1864 յՕգոստ. 20

Ի Գահ Սրբոյ Յակոբեանց
որ Երուսաղէմ»

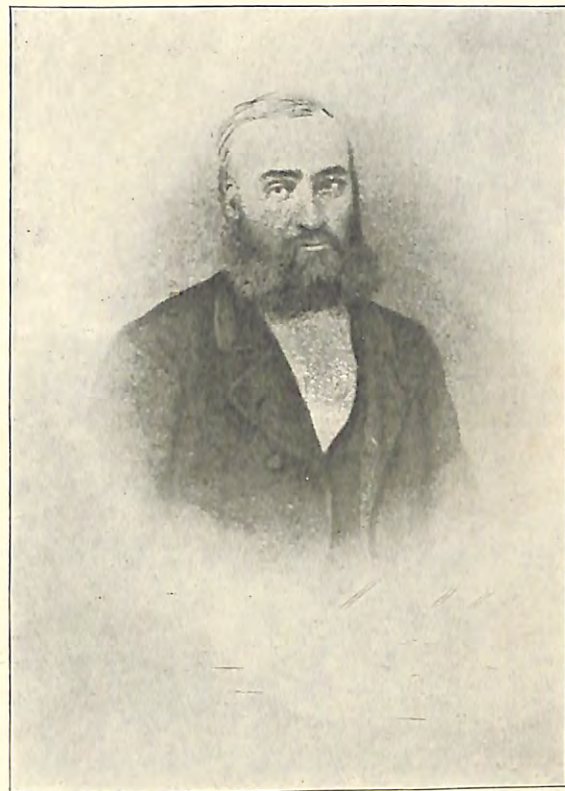
Մասունքի սոյն վկայագրին մէջ գործածուած նորոգ կառուցեալ և նորակառոյց բա-

ները պարզ թիւրիմացութեան մը արդիւնքն են : Որովհետեւ 1864 թուականին հայերը վարձու մատուցեցին միայն ունէին տարիէ մը ի վեր, ու բուն մատուցիչ չինութեան ձեռնարկուեցաւ 1869-70ին :

1864-1866 թուականներուն Մանչէսթրի հայ գաղութի անդամներուն վրայ կ'աւելնան Պետրոս Գրիգորեան, Յ. Կարապետեան, Յակոբ Գ. Մրմըրեան, Հայկ Էքիզեան, Գ. Նոյսեան, Աղեքսանդր Մանթաշեան, Ա. Օհանեան, Մ. Յովհաննէսեան, Մ. Նաղուպ Տայեան :

Սոյն հետզհետէ բազմանալու վրայ եղող գաղթականութեան մէջ կը գործէ Կարապետ Վրդ. Շահնազարեան 1862էն սկսեալ գրէթէ չորս տարի : Իբրեւ պարտաճանաչ և կարող հովիւ, Շահնազարեան Վրդ. իր կրօնականի պարտականութիւնները կատարելով հանդերձ, չ'ուղեր հրաժեշտ տալ իր գրական հակումներուն, գրական-պարբերական հանդէս մըն ալ «Ներկրագունտ» կը հրատարակէ Մանչէսթրի պաշտօնավարութեան միջոցին : Դժբախտաբար արձանագրութիւնը մեզի չ'ըսեր. թէ ինչ պայմաններու տակ և ինչ պատճառով հրաժարեցաւ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեան, որ արդէն այդ հրաժարումէն քիչ յետոյ մեռած է, իր ունեցած գոյքերն ու հարստութիւնը ազգին կտակելով, և կտակակատար կարգելով Վսեմ. Նուպար Փաշան :

Շահնազարեան Վրդ. Մանչէսթրիէն մեկնած պահուն բաւական քանակութեամբ գիրք և գոյք կը թողու նոյն քաղքին մէջ : Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան, քարոզիչ Խաս Գիւղի, իբրեւ գործակատար Նուպար Փաշայի, Շահնազարեան կտակին առթիւ, նամակով մը այդ գոյքերը կը պա-

ԿՈՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ
Առաջին հովիւ Մանչէսթրի Հայ գաղութին

հանջէ : Այս մասին կատարուած իրողութիւնները
Թողունք որ պատմէ իմ Գրք . Պ . Կիրոյեան ,
1866 Մայիս 13/25ին նոյն գոյքերու ցուցակագրու-
թեան յառաջաբանին մէջ . « Յետ անակընկալ և ար-
տասուելի մահուան Գեր . Շահնագարեան Կարա-
պետ ծայրագոյն վարդապետին , որ ի կտակաւորի
իւրում ընդհանուր կտակակատար կարգեալ է ըզ-
վսեմափայլ Նուսար Փաշայն . զերբեմն հասարա-
կաց վաստակոց տեսուչն (Ministre des travaux pub-
liques) , իսկ այժմ տեսուչ արտաքին գործոց Եգիպ-
տական Կառավարութեան , ընկալայ ես իմ Գրքն
Վարդապետս Պ . Կիրոյեանց Բայբերդցի , որ և ի-
կողմանէ Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարքին Կ .
Պոլսոյ Տէր Պողոսի Արքեպիսկոպոսի և Կրօն . Ժո-
ղովոյ հովիւ կարգեցայ պատուարժան հասարակու-
թեան վաճառականական հայոց գտելոց ի Մանչէս-
տեր շահավաճառ քաղաքի Մեծին Բրիտանիոյ , նա-
մակ մի գոր առաքեալ էր առ իս Գեր . Տ . Ներսէս
Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան , քարոզիչ իմ
Գիւղի , Կ . Պոլսոյ , և որով յայտարարեալ կամ
ծանուցեալ ինձ , թէ ինքն գործակատար կարգեալ
է ի կողմանէ վսեմափայլ կտակակատարին , պա-
հանջէր զկայս և զգոյս և զամենայն գրեան հան-
գուցեալ սուրբ վարդապետին յանձնել առ մեծար-
գոյ վաճառական Նշան աղայն Հարէնց Կ . Պոլսեցի ,
յոր արդէն հաւատացեալն էր հոգ և խնամք ի-
րացն փոխադրութեան : Վասն որոյ ի ժողով հրա-
ւիրեալ զպատուարժան հասարակութիւնն առ ո-
րում աւանդ մնացին գոյք հանգուցելոյն , լու ի-
լու ամենեցուն ընթերցայ զնամակն և պատաս-
խանի խնդրեցի : Հասարակութիւնն պատասխան-
եաց , թէ չ'կարէ հանել զգոյսդ ի ձեռաց , մինչև

ի ձեռս բերեալ աւելի քան զհարիւր անգլիական
ոսկիս, զորս պահանջէ ի հանգուցեալ վարդապե-
տէն, և որոց 50 հատն հայի ի գումարն խոստաց-
եալ ի նմանէ իրրեւ նուէր ի նպաստ շինութեան կամ
կառուցման եկեղեցւոյ իրիք հայոց ի Մանչէստեր,
և յիսուենն է գին բաժանորդագրութեան լրագրոյն
«Երկրագնտոյ» և շարի հայ պատմագրացն ևլն. զոր
չև հասուցեալ յամբովկ. վճարեցաւ ի կենաց երա-
նելի վարդապետն այն:

«Ջայս պատասխանի հասարակութեանս յակա-
մայիցս հաղորդեցի Սրբազան եպիսկոպոսին, և ըն-
կալայ մի երկրորդ նամակ, յորում ծրարեալ գտի
և այլ իմն նամակ ուղղեալ առ պատուելի հասա-
րակութիւնն, որով և խնդրէր Ն. Ս. զի մերքն
վեհանձնօրէն վճարեսցին զգործս հանգուցելոյն
առանց իրիք պահանջանաց: Զիջաւ հասարակու-
թիւնն պատուելի ի խնդիրն և որոշեաց երկուս ան-
ձինս, գմեծարոյ պարոնայս, Յակոբ Եագըրճեան և
Պետրոս Յ. Փափագեան, կազմել նոքօք յանձնա-
ժողով մի և իմով գործակցութեամբ ի գիր առ-
նուլ զամենայն գրեան և զգոյս լուսահոգւոյն:
Եանձնաժողովն երիցս ի մատրան մերում ի մի վայր
խմբեալ պատրաստեաց զհետագայ ցուցակդ, յո-
րում մանրամասնաբար նշանակեալ տեսանին գըր-
եանք վարդապետին, և զոր ընդօրինակեցաք իւմին
տոմարի ի գիտութիւն արդեաց և ապագայից, յա-
մի տեառն 1866 Մայիս 13/25 Մանչէսթըր»:

IV

Խորէն Վրդ. Կիւրոյեան. — Ներքին Կանոնա-
գիր. — Սուլթան Ազիզ և Հայ գաղութը. — Ձեռ-
նարկ Եկեղեցիի շինութեան. — Սարգիս Վրդ. Թէո-
դորեան. — Յովհաննէս քահանայ Զիվիճիի ընտ-
րութիւնը :

Գաղթականութիւնը իր կրօնական-ազգային
կեանքը կազմած է արդէն 1866ին : Թէպէտ 1862էն
սկսեալ ա'ն ունեցած է իր ժողովրդական կազմը
Շահնազարեանի հովուութեան օրով, բայց արձա-
նագրութեանց չգոյութեան պատճառով կարելի չէ
որոշ գաղափար մը կազմել գաղթականութեան
ներքին-ազգային կեանքի մասին : Այդ արձանագ-
րութիւնները կ'սկսին 1866 Սեպտ. 6էն, և կը շա-
րունակուին մինչև մեր օրերը, խոշոր ու կարեւոր
ընդհատներով : Այս թուականներուն Լոնտոն, Ման-
չէսթըր և Լիվրբուլ միացած են իրարու, իրենց
կեդրոն ունենալով Մանչէսթըրը : Այս միացեալ
գաղթականութիւնը 1866 Օգոստ. 20ին ընդհանուր
ժողով կը գումարէ, որու միջոցին հրաժարական
կուտայ գոյութիւն ունեցող Հոգաբարձութիւնը :

Սեպտ. 6ին գումարուած երկրորդ ընդհանուր
ժողովը կը կազմէ նոր Հոգաբարձութիւնը, որուն
անդամակցութեան կը հրաւիրուին Յակոբ Տայը-
եան, Պետրոս Յ. Փափազեան (հրաժարած Ե. Ա.
նուխեանի տեղը ընտրուած) և Յովհաննէս Յակոբ-
եան (գանձապետ) : Սոյն ընտրութենէ վերջ հոգե-
ւոր հովիւը, հաւանաբար Խորէն Վրդ. Կիւրոյեան,
որուն գալստեան պարագաները անձանօթ կը մնան,

ԽՈՐԷՆ ՎՐԴ. ԿԻՒՐՈՅԵԱՆ

չնորհակալութիւն կը յայտնէ հրաժարած հոգաբարձութեան, և կարողութիւն կը մաղթէ նորին:

Այս միջոցին գաղութը կը զբաղի ներքին կանոնադրի մը պատրաստութեամբ, ճշգրիտ համար իր դիրքը հանդէպ ազգին, և կանոնաւոր ուղղութիւն մը տալու համար իր ներքին գործերուն: Սոյն կանոնադրութեան պատրաստութեան գործը պէտք է յանձնուած ըլլայ Հոգաբարձութեան, քանի որ յետագայ ժամանակներու պատմութիւնը կը ցուցնէ, թէ Հոգաբարձութիւնը, իրր գործադիր ժողով, այդ օրինակ խնդիրներով զբաղած է: Հոկտեմբեր 22ի ընդհանուր ժողովը կ'զբաղի հաշիւներու և կանոնադրի քննութեամբն ու վաւերացումով: Սոյն ժողովի ատենադրութենէն կը տեսնուի, թէ 1862-1866 Հոկտ. 18, եկեղեցւոյ մատակարարութեան համար հաւաքուած գումարներէն մուտք եղած է 1317 սթերլին և 10 բենա, իսկ ծախքը՝ 1181 սթերլին, 7 շիլին, 5 բենա. թէ՛ մատրան իրր և դրամազուլիս ունին պատրաստ, 135 սթերլին, 13 շիլին և 5 բենա, ինչպէս նաև 880 տաճկական քոնսոլիտ, որոնց ամենքն ալ ի պահ դրուած են BROOK'S BANKի մէջ: Բայց որպէսզի միանգամ ընդ միշտ մատրան մատակարարութիւնը ապահովուած ըլլայ ապագայի ամեն պատահականութեանց հանդէպ, գաղութին անդամներէն կազմուած սոյն ընդհանուր ժողովը կ'որոշէ խնայողութեան գանձանակ մը հաստատել մասնաւոր և բացառիկ նուիրատուութիւններով: Ներկաները իրենց նուէրները կ'արձանագրեն, և կանոնագիր մը կը պատրաստեն անոր մատակարարութեանը համար: Ժողովին օրակարգի երկրորդ խնդիրն է գաղութի կանոնագիրը, որ տարբեր էր խնայողութեան գան-

ձանակի մատակարարութեան կանոնագրէն, քըննութեամբն ու վաւերացումովը: Այդ կանոնագիրը կը բաղկանայ 14 յօդուածներէ:

Ինչպէս պիտի տեսնուի յետոյ, գաղութը իր կանոնագրին Ա. յօդուածով իր անկախութիւնը կը հռչակէ հոգեւոր հովիւի ընտրութեան գործին մէջ. իսկ Զ. յօդուածով կ'ըսէ, թէ «Սոյն կանոնագիրը միայն 2 տարի տեւողութիւն պիտի ունենայ, այս միջոցը լրանալէն վերջը միայն, եթէ ընդհանուր ժողովը միայն արժան դատէ, կարող է վերաքննել»: Կանոնագիրը, սակայն, չատ աննշան փոփոխութիւններով կրցած է երկար առնել իր գոյութիւնը պահպանել, մինչև որ 1875-76ին համեմատաբար լիակատար կանոնագրի մը պատրաստութեան կը ձեռնարկուի: Սոյն նախնական կանոնագրի վաւերացումը կը կատարուի խորէն վերջ. Կիւրոյեանի, և ժողովին անդամակցող 14 ազգայիններու կողմէն, որոնց մէջ կը գտնուին Միքայէլ Յակոբեան և Աղեքսանդր Մանթաշեան:

Օսմ. Գահակալներէն Սուլթան Ազիզ, իսլամական տարեգրութեանց մէջ նմանը չ'տեսնուած նորութեամբ մը, 1867ին ճամբորդութիւն մը կը կատարէ դէպի Եւրոպա, և երբ կը լսուի, թէ անիկա լոնտոն պիտի այցելէ, Մանչէսթըրի հայ գաղութը կը պատրաստուի ուղեբժով մը իր երախտագիտութիւնը՝ յայտնել Կայսեր: 1867 Յունիս 28ի ընդհանուր ժողովը այդ պատրաստութեան համար իր խորհրդակցութիւնները կը կատարէ: Կ'որոշուի յատուկ պատգամաւորութեան մը միջոցաւ ուղեբժ մը մատուցանել Կայսեր. և իր պատգամաւոր կ'ընտրուին Կարապետ Էքիզեան, Գրիգոր Եսայեան, Պօղոս Ստեփանեան, Պետրոս Տ. Գրիգոր-

րիսեան, Տայեան և Թոքատեան, որոնց պիտի ընկերանայ նաև Կիւրոյեան Վարդապետը, գաղութին հոգևոր հովիւի հանգամանքովը, ժողովը միեւնոյն ժամանակ կը խնդրէ պատգամաւորներէն, որպէսզի երթեակի ծախքերը իրենց անձնականէն հոգան: Կիւրոյեան Վրդ. նկատի ունենալով արեւելեան բարքերն ու սովորութիւնները, և զանոնք բազմաթիւ հայ գաղութի մէջ ընդունուած եւրոպական նորաձեւութեան հետ, կ'առաջարկէ, որ պատգամաւորները Սուլթանին ներկայանան Փէսով, ըստ տաճիկ սովորութեան: Երկար վիճարանութիւններէ յետոյ ժողովը կը մերժէ Վարդապետին առաջարկը, և կ'որոշէ՝ պատգամաւորներուն համար «քօթ տրէս զգենուլ, ըստ եւրոպացի տարազու»: 1867 Յուլիս 7ի ժողովին խորէն Վրդ. նորէն կը պնդէ պատգամաւորներուն Փէս հագնելու պէտքին վրայ, բայց նորէն մերժումի կը հանդիպի, ու նախորդ որոշման համաձայն խորէն Վրդ. և միւս պատգամաւորները լոնտոն կը մեկնին, Սուլթանին ներկայանալու, և անոր մատուցանելու համար՝ յանուն Մանչէսթըրի հայ գաղութին, սա ուղերձը.

«Ճէնապը հագգ վէ թէգատտիւս հազրէթլէրի զիյվէր էֆզայի արիքէի խիւաֆէթքիւպրա վէ րէվնագպախչաի սէրիրը սալթանաթ ուզմա, շէվքէթլու, գուտրէթլու վէ թէպաաիշահանէլէրինէ մէրհամէթլու փատիշահը ալէմփէնահ վէ վէլիինիյմէթ պիմիննէթիմիզ էֆէնտիմիզ հազրէթլէրինի էօմրիւ սէրմէտի իլէ սէրիրի սալթանաթը սէնիյէլէրինտէ մուէյեթտ պուլուրսուն, ամին. զաթը չէվքէթսիմաթը միւլիւքեանէլէրինին ինկիլթէրայը թէշրիֆ պուլուրտուգլարը վէսիլէսի իլէ թէպրիք

վէ իւրգայի խուսրէվանէլէրինէ իգհարը շիւքրայնիյէթ վէ իֆայի ֆարիզէյի զիմմէթը ուպուտիյէթ վէ սատագաթ վէ էտիյէի խայրիյէի էօմրու շէվքէթի ճէնապը ճիհանտարիյէ քէմալը իշթիյագլաարգուքէշ պուլունտուգլարընտան թէպաաի սատըգաի սալթանաթը սէնիյէլէրինտէն վէ էրմէնի Միլլէթինտէն օլուպ Լօնտրատա, Մանչէստըրտա վէ միւլթէմի ինկիլթէրանըն ճէվանիպը սաիրէսինտէ միւլթէմէքքին թիւճարան գուլլարը իշպու էֆքեարը սատըգ վէ սատագաթը սամիմիյէլէրինին հուզուրը մէրահիմնուշուրը հազրէթի թաճտալիլէրինէ արգ վէ թագտիմ իլէ պէրապէր պուշուն գապուլու նիյմէթի ճէլիլէսինի քէմէրանէ թէմէնի վէ իսթիրճայա ճէսարէթ իտէրլէր: Հէման ճէնապը Բապը Ահտը միւպարէք էօմր ու իգպալը շահանէլէրինի սէրիրը սալթանաթը սէնիյէլէրինտէ իլէլ էպէտ մուազզէզ վէ էֆզուս գըլուպ, էյեսամը մէսէրրէթը միւլիւքեանէլէրինին միւշահատէ էմալը ատիտէսի իլէ ճիւմլէ ալէմի մէսըրուր իւլգալպ պուլուրսուն. ամին»

Բահիպ վէ վէքիւանը
Միլլէթը Էրմէնեւն

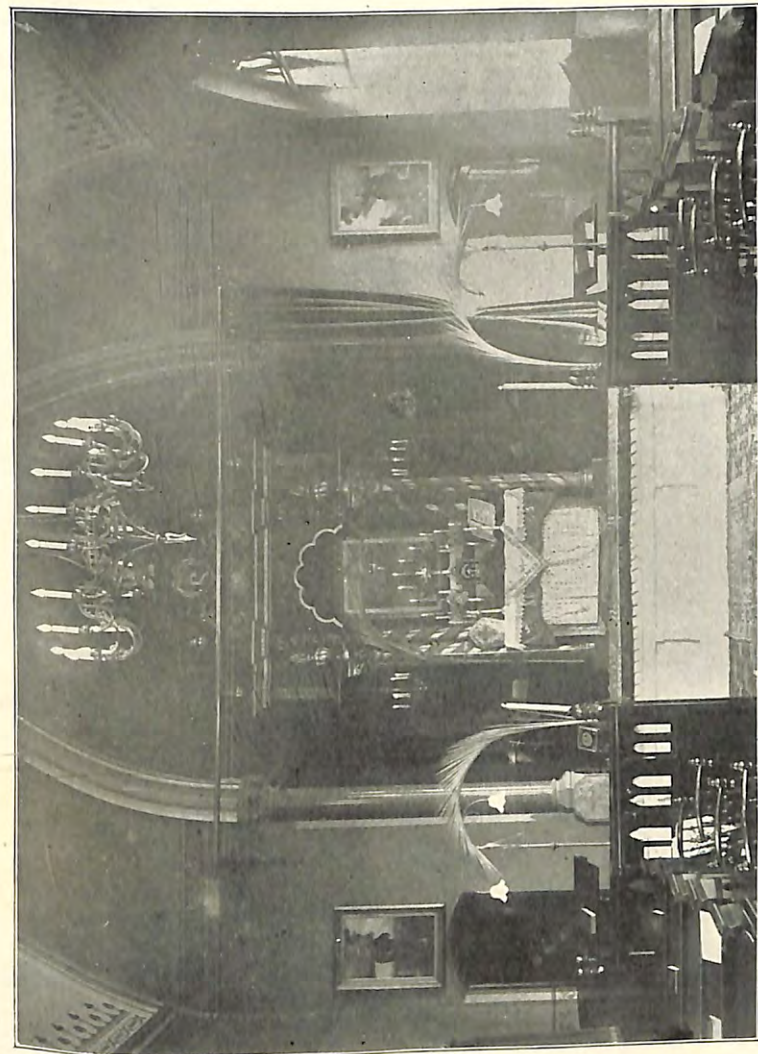
Պատգամաւորները իրենց յանձնուած պաշտօնը Սուլթանին մօտ կատարելէ յետոյ, կը դառնան Մանչէսթըր, հոն թողլով Կիւրոյեան Վարդապետը, և 1867 Յուլիս 17ի ընդհ. ժողովին կուտան իրենց եղած ընդունելութեան հաշուետուութիւնը, նրկարագրելով, թէ ինչպէս սիրալիր կերպով ընդունուած են Ֆուլտ փաշայի և Սուլթանին կողմէն: Միեւնոյն ժամանակ ժողովին ուշադրութեանը կը յանձնեն կառուցանելի մատուռին համար Սուլթանէն նպաստ մը խնդրելու առաջարկը, ըսե-

լով, թէ այդ նպատակաւ է, որ Կիւրոյեան Վարդապետը Լոնտոն թողած են: Ժողովը Մանչէսթըրի հայ գաղութին մատրան շինութեան համար Սուլթանէն նպաստ խնդրելու առաջարկը՝ արժանապատուութեան և կրօնական տեսակէտով յարմար չի դատեր, և նկատելով, որ Վարդապետն ալ անգամ մը Փարիզ երթալու խնդիրքը չ'ընէ իրեն, գրաւոր արտօնութիւն կուտայ Վարդապետին Փարիզ ուղևորութեանը, յանձնարարելով որ նորէն վերադառնայ Մանչէսթըր:

Մանչէսթըրի գաղութը կ'ստուարանայ 1865-69 թուականներուն, և նախորդներուն վրայ կ'աւելնան Մ. Սրմաքէշեան, Բ. Բարունակեան, Մ. Յ. Մաքսուտեան, Մատթէոս Թումասեան, Թ. Արսէնեան, Թ. Ղրաճեան, Տ. Տատուրեան, Արսէնեան, Պօղոս Որդեան?, Այս պարագան առիթ կուտայ գաղութի անդամներուն, որպէսզի լրջօրէն մտածեն սեփական և նպատակայարմար մատուոյ մը շինութեան մասին:

1869 Յունվար 17ի ընդհանուր ժողովը տեսնուած պէտքի մը և յայտնուած փափաքներուն գոհացում տալու նպատակաւ, կ'որոշէ մատրան մը շինութեան յատակագիծին պատրաստութիւնը յանձնել ազգային պաշտօնեաներուն, իմա՝ Հոգաբարձութեան (*): Ծրագիրը կը քննուի անմիջապէս

(*) Սոյն ժողովի ներկայացուած հաշուետուութենէն կերևի, թէ մատրան մատակարարութեան համար 1866 Հոկտ. 19էն մինչև 1869 Յունվ. 16 մուտք եղած է £ 822-8-1, իսկ ելքն է եղած £ 541 3-8: Պատրաստ դրամ և 880 քոնսոլիտ կը մնան միշդ BROOK'S BANKին մէջ: Ժողովին Ատենա-

Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՍՆ
ՍԵՂԱՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՍՆ
ՍԵՂԱՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՍՆ
ՍԵՂԱՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՍՆ

և կը ներկայացուի Փետր. 5ի ժողովին, որ կը գումարուի 21 անդամներու ներկայութեամբ և 24 ձայնի մասնակցութեամբ: Ոմանք տուն մը գնելու կողմնակից են, իսկ մեծամասնութիւնը մատուռի շինութեան: Վիճաբանութիւններէ յետոյ գաղտնի քուէներուն 21ը կը վաւերացնէ մատրան շինութեան ծրագիրը: Փետր. 11ի ժողովը մատրան շինութեան յանձնաժողով մը կը կազմէ չորս անդամներէ բաղկացած, որք են Մանուկ Գաբամաճեան, Կարապետ Էքիզեան, Գրիգոր Խսայեան, Պօղոս Ստեփանեան: Անմիջապէս հանգանակութեան կը ձեռնարկուի մատուռին շինութեան համար, և շինութեան գործը կը պայմանագրուի Յարութիւն Մուշեանի հետ: Դժբախտաբար ո՛չ հիմնարկութեան թուականը յայտնի է և ո՛չ ալ աւարտումին: Ո՛չ մէկ արձանագրութիւն գոյութիւն չ'ունի այս մասին: Սա յայտնի է, որ մատուռին շինութեան սկսուած է 1869ին, և աւարտած է 1870ին: Անոր Շինութեան ծախքն եղած է 2725 ռիբլին: 10 շիւրն և 11 բէնի: Այդ գումարը հաւաքուած է հետեւեալ նուիրատուութիւններով.

Տիարք

Մանուկ Գաբամաճեան և Ընկ.	205
Խսայեան Եղբարք	140
Պ. Պապօ և Էքիզեան	130

պետ կ'ընտրուի Կ. Էքիզեան, իսկ փոխ Ատենապետ և Ատենադպիր Գառնիկ Յովակիմեան: Հոգաբարձութիւնը կը կազմուի հետեւեալներէն, Պարոնայք Յակոբ Տայեան, Պօղոս Ստեփանեան. Յակոբեան եղբարք՝ գանձապետ:

Ապարթալեան Եղբարք	125
Ֆրնտրգլեան-Մրմրեան	90
Մաքսուտեան-Սուլթանեան	75
Բաբեանի և Ընկ.	75
Աւետիս Հարէնց և Ընկ.	75
Կիւմիւշեան Եղբարք	65
Յակոբ Տոյեան	62
Սեթ-Աբգար	60
Վարպետեան Եղբարք	50
Յակոբեան Եղբարք	50
Գարակէօցեան Եղբարք	50
Պըրնս և Մաքի՛վըր	50
Սարգիս Ճէլէպեան	48
Սրմաքէշեան և Ընկ.	40
Մանթաշօֆ-Յովսէփօֆ	40
Դրիգոր Գույումճեան	40
Մարտիրոս Փափաղեան և Ընկ.	35
Թոքատեան Մարտիրոս և Ընկ.	30
Սիմոն Փափաղեան	30
Կիւմիւշկէրտան Եղբարք	25
Ա. Եռսուֆեան	20
Պօղոս Ստեփանեան	20
Մկրտիչ Եսայեան	20
Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան	15
Խորէն Վրդ. Կիւրոյեան	10
Տ. Զրաճեան	10
Յովհաննէս Փափաղեան	10
Յ. Հերոնիմոս	10
Կանճուճեանց	10
Միրզայեանց	10
Ե. Փափաղեան	10
Գառնիկ Յովակիմեան	5

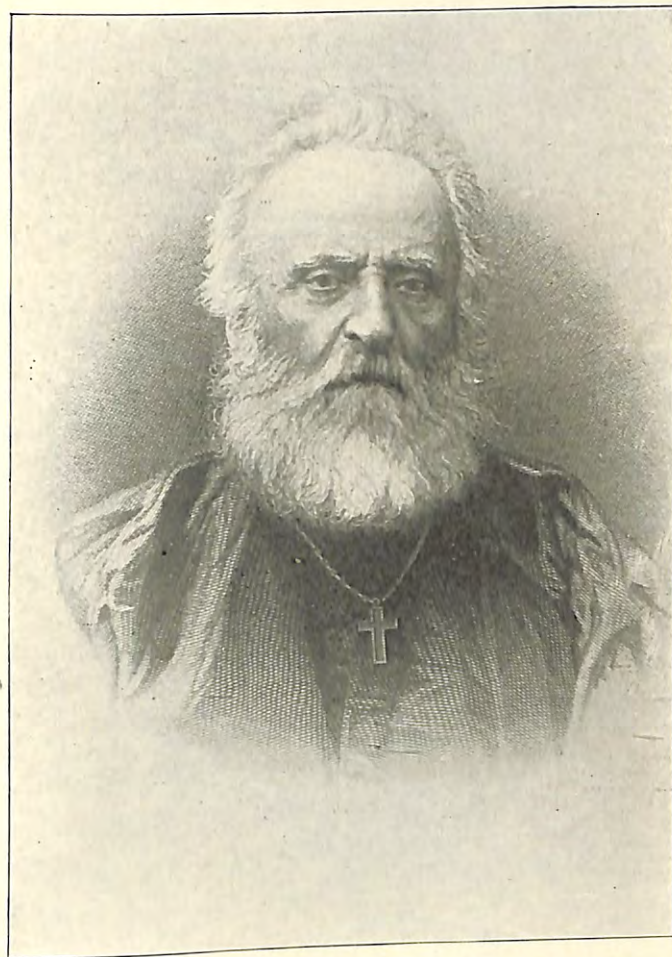
Պարունակեան	5
Ս. Ճէվայիրճեան	5½
Մեսրոպ Աղամեան	5
Ճիւի Թէքէր	3
Արսէնեան և Ընկ.	2
Յովհաննէս Տամկաճեան	42

Դժբախտաբար Յ. Մուշեան չ'կրնալով իր յանձն առած գնով աւարտել եկեղեցին, և աւելորդ ալ դրամ քաշած լինելով, եկեղեցիի շինութեան համար Մանչէսթըրի հայ գաղութը հակառակ ա'յնքան առատաձեռնութեամբ չարժած լինելուն, 900 է աւելի սթերլինի պարտքի տակ կ'իյնայ: Եւ երբ Փետր. 26ի ժողովին ատենապետը կ'առաջարկէ եկեղեցիի մատակարարութեան հետք չ'մնալ և պակաս ի պահ դնուած գումարը տոկոսաբեր ձեռնարկի մը գործածել, ժողովը, որուն ներկայ էին 21 անդամներ, մեծամասնութեամբ կ'որոշէ այդ գումարն ալ յատկացնել եկեղեցիի շինութեան: Այս որոշման համաձայն, ինչպէս նաև եկեղեցիի շինութեան վերջ երևան եկած պարտքը փակելու համար կ'ստիպուին եկեղեցիի մատակարարութեան մինչև այն ատեն աւելցած գումարը, 310 քսթէրլին, և քօնսուլիտներու արժէքը 414-3-8 քսթէրլինը յատկացնել եկեղեցիի շինութեան, ուրկէ վերջ տակաւին 169-18-7 պարտք մը կը մնայ:

Եկեղեցիի շինութեան օրերուն է, որ Խորէն Վրդ. Կիւրոյեան կը հիւանդանայ, և Փարիզ կը մեկնի դարմանուելու համար: Այս պարագան երևան կուգայ Կիւրոյեան Վրդ. ի նամակներէն, ըստ որում 1870ին, No. 76 Rue de Provenceէն (Բարիզ) կը գրէ. «Հիւանդութեանս պատճառաւ պարտաւորելով գալ ի Փարիզ, չի կրցինք վերադառնալ, և

տեսնենք թէ քանի՜ ժամանակ դեռ պիտի մնամ»,
և Տայեանէն կը խնդրէ, որ անմիջապէս իրեն
ղրկուի 40 անգլ. ոսկի ի հաշիւ իր պահանջին։ Այս
միջոցին Կիւրոյեանի եղբայրը կը գտնուի Մանչէս-
տըր, ուր մասնաւոր բնակարան ունեցած է Կիւրոյ-
եան (151 Rumford St.)։ Այս անթուակիր նամակին
ի պատասխան 10 ոսկի կը զրկուի իրեն, որուն վը-
րայ 1870 Ապրիլ 2 թուականով Կիւրոյեան Վրդ. կը
խնդրէ, որ 30 ոսկի ևս զրկուի իրեն։ Հաւանական
է ենթադրել, թէ Կիւրոյեան Վրդ. ի հիւանդու-
թիւնը պատճառ եղաւ իր անմիջական հրաժարու-
մին։ Այնպէս որ, 1870 Ապրիլ 11ի ընդհ. ժողովը
կ'որոշէ դիմել Պատրիարքարան, վարդապետ կամ
քահանայ հովիւ մը ուղեւում համար։ Բայց զատկա-
կան տօները մօտեցած ըլլալուն, ժողովուրդը այդ
օրերուն հոգեւոր մխիթարութիւններէ զուրկ չ'թո-
ղելու համար, արդէն հրաւիրուած է Սարգիս Վար-
դապետ Թէոդորեան, որ Փարիզի մէջ մեկուսացած
կ'ապրէր Երամեան Գէորգ պէյի և իր տիկնոջ Տի-
կին Եպրուի առատաձեռնութեամբ։ Սարգիս Վար-
դապետ Մարտի վերջերը արդէն հասած է Ման-
չէստըր։ Ապրիլ 4/16ին եկեղեցական գոյքերը իրեն
կը յանձնուին։ 8-9 ամիս պաշտօնավարելէ վերջ,
կը մեկնի Մանչէստըրէն դէպի Փարիզ, ուր կը
վախճանի 1877 Յունիս 3/15ի ուրբաթ օրը, և ո-
րուն օծման և թաղման արարողութիւնները կը
կատարուին Բաստամեան վահան և Փիրլալէմեան
Վարդապետներու ձեռքով։ Սոյն ժողովին մէջ կ'ո-
րոշուի շնորհակալութեան նամակ մը գրել Կիւ-
րոյեան Վրդ. ի իր եռամեայ բարւոք պաշտօնավա-
րութեանը համար։

Յունիս 29ի ժողովին մէջ քսան անդամներէ 12ը

ՍԱՐԳԻՍ ՎՐԴ. ԹԵՈԴՈՐԵԱՆ

իրենց քուէն կուտան քահանայի և 8ը՝ Վարդապետի ընտրութեան, ու միեւնոյն ժողովին Տ. Յովհաննէս քհնյ. Զիվիճի, հոգեւոր հովիւ կ'ընտրուի Մանչէսդըրի գաղութին:

Այս միջոցին արդէն եկեղեցիին չէնքը աւարտած է, և ներքին զարդերով ու շինութիւններով կը զբաղին (*): Բայց որովհետեւ դեռ 600 ոսկիի պարտք մը կը ճնշէ զիրենք (քոնսուլիտները դեռ չեն ծախուած այս պահուս), կը խորհին պահ մը, եկեղեցիին չէնքը գրաւի դնել այդ պարտքը փակելու համար: Առաջարկը կը մերժուի, և կ'որոշուի հանգանակութիւն կատարել: Եւ երբ հանգանակութեան գործն ալ յաջողութիւն չի գտներ, այն ատեն կ'ստիպուին քոնսուլիտները վաճառել պարտքին կարեւոր մասը փակելու համար:

Ինչպէս վերը նշանակուած ցանկէն տեսնուեցաւ եկեղեցիի շինութեան հանգանակութեան մէջ մեծագոյն նուէրը տուած է Մանուկ Գարամաճեան: Այդ դրամական նպաստէն զատ նուիրած է նաև երկու կճեայ սիւները, որոնք խորանի բեմին երկու թևերը կը զարդարեն: Այդ սիւներուն վրայ կ'արձանագրուի ՝ Սիւնք խորանիս մատ-

(*) Մանչէսդըրի հայկական եկեղեցիին մէջ քահանայական երկու ձեռնադրութիւններ կատարուած են Իւթիւճեան Եպիսկոպոսի կողմէ: 1905 Նոյ. 5ին (Հոկտ. 23) Գիւտ Խաչի տօնին օրը քահանայ կը ձեռնադրուի Տ. Ներսէս անուամբ, Երւանդ Ղոնջէկիւլեան, Պուլկարիոյ Տոպրիչ քաղաքին համար: Իսկ երկրորդ 1906 Նոյ. 11 (Հոկտ. 29) նորէն Գիւտ Խաչի տօնին, Բումանիոյ Պապա տաղի վրայ կը ձեռնադրուի Յովհաննէս Մելքոնեան:

նաւոր նուէրք են ընծայեալ յազնուա-
սընունդ Տիգրան աղա Մանուկ Գաբա-
մաճեանէն: Փոքրագի մարդերու սովորու-
թեամբ մը 1870 Հոկտ. 2ի ժողովին մէջ խնդրոյ
նիւթ կ'ըլլայ սիւներուն այդ արձանագրութիւնը:
Ուստի դիտողութիւններուն վերջ մը, և դիտող-
ներուն պզտիկ փառասիրութեանը գոհացում տա-
լու համար, կ'որոշուի բոլոր նուիրատուներուն՝
քարի վրայ գրուած մէկ ցանկը դնել եկեղեցիին
մէջ, ուր կը գտնուի ցայժմ, ներքին դրան վրայ
ագուցուած: Այս նիստին կ'ստորագրէ Սարգիս Վ.
Թէոդորեան:

V

Ներսէս քհնյ. Պալապանեան. — Մանչէսդրի
եկեղեցիին օծումը. — Առաջին մկրտութիւնը. —
Եկեղեցիի շինութեան պարտքի խնդիրը. — Հը-
րաժարում Ներսէս քհնյ. Պալապանեանի. — Ընտ-
րութիւն խորէն Նարպէյի. — Եկեղեցիի Մատա-
կարարութիւն. — Վերընտրութիւն Կիրոյեան խո-
րէն Վարդապետի. — Պատգամաւորութիւն Պար-
սից Շահին:

Յունիս 29ի ժողովին ընտրուած՝ Տ. Յովհան-
նէս քհնյ. Զիվիճիի տեղ Մանչէսդրը կը ղրկուի
Պարտիզակցի Ներսէս քհնյ. Պալապանեան, որուն
տղան երաժշտութիւն կ'ընէ եկեղեցիի մէջ, մաս-
նաւոր վճարումով մը: Ներսէս քհնյ. առաջին ան-
գամ կ'երևի 1870 Դեկտ. 24ի ընդհանուր ժողովին
մէջ, ուր կ'ստորագրէ: (*)

Նորակառոյց եկեղեցիի օծումը պէտք է կա-
տարուած ըլլայ Սարգիս Վ. Թէոդորեանի ձեռամբ,
քանի որ 7-8 ամիս կը պաշտօնավարէ և կը պատա-
րագէ նոյն եկեղեցիին մէջ. թէպէտ ոմանք կ'ը-
սեն, թէ այդ օծումը կատարուած է Ներսէս քհնյ.
Պալապանեանի ձեռքով: Եկեղեցին կը կոչուի Ս.
ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ, թէպէտ կարգ մը կտոր թուղ-
թերու մէջ յիշուած է Ս. ՀՈԳԻ անունն ալ: Մե-
զի այնպէս կ'երևի, թէ վարձու մատուռին անուն
դրուած էր Ս. ՀՈԳԻ, իսկ նորաշէն եկեղեցիին՝

(*) Հասած է նոյն ամսոյ սկիզբը, և Դեկտ.
13ին իրեն կը յանձնուին եկեղեցական գոյքերը:

Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ, և թէ՛ յետոյ՝ այդ երկու անունները փոխն ի փոխ գործածուած են շփոթութեամբ մը։ Սա ստոյգ է, որ նորաշէն եկեղեցիի աւագանին մէջ առաջին մկրտուող երախան է եղած Վիրգինիա Կիւմիւլեան, որուն համար 1883 Դեկտ. 28ին սապէս կը գրէ Պարոնեան Սուքիաս Վրդ. «ՎԵՐԳԻՆԵԱ ԿԻՒՄԻՒԼԵԱՆ ԴՈՒՍՏՐ ԱՐՐԱՀԱՄՈԸ (Կեսարացոյ) և Ագնուոյ, ծնեալ ի Մանչէսթըր ի 26 Յունվարի 1871, մկրտեցաւ ի նորակառոյց եկեղեցւոյն հայոց Ս. Երրորդութեան ի Մանչէսթըր քաղաքի յՅ Փետր. 1870, ի վիճափոր աւագանին, որ նուիրատուութեամբ ծնողացն էր շինեալ՝ յորմն աջակողմեան դասու եկեղեցւոյն։ Մկրտողն էր Տէր Ներսէս քահանայ Պարտիզակցի և կնքահայր՝ Պրն. Կարապետ Եղիազարեան։ Զայս առաջին մկրտութիւն լեալ յեկեղեցւոյն, որ զի անյիշատակ թողեալ էր ի մատենի արձանագրութեանս, յաւելի նշանակել ասաիս»

Թէպէտ եկեղեցիի շինութիւնը կ'աւարտի, բայց պարտքը բաւական մտահոգութիւն կը պատճառէ գաղութի անդամներուն։ Կարծես ժողովուրդը յոգնած է վճարելէ։ Այդ յոգնութիւնը անողողակի պատճառ մը կը դառնայ, որպէսզի գաղութը ամբողջ տարուան մը ընթացքին (1871-72) քիչ մը հեռի փախչի ժողովներէ, որովհետեւ 1871 Փետրվար 5էն 1872 Մարտ 15ին հրաւիրուած հինգ ընդհանուր ժողովներէն երկուքը կարելի չ'ըլլար բանալ, մեծամասնութեան չ'գտնուելուն պատճառով։ Այս պատճառով հոգաբարձութիւններ կը հրաժարին, Փետր. 5ի ընտրուած հոգաբարձութեան ատենապետ՝ Մանուկ Գաբամաճեան ալ կը հրաժարի, և Օգոստ. 24ին անոր տեղ կ'ընտրուի

Ստեփան Սպարթալի։ 1871 Սեպտ. 28ի ժողովը նորէն կ'որոշէ հանգանակութեան դիմել եկեղեցիին շինութենէն մնացած գրէթէ 200 ոսկիի պարտքը փակելու համար։ Բայց գործին դժուարութիւնը պատճառ կ'ըլլայ, որ նորակազմ հոգաբարձութիւնն ալ ինքզինքը անկարող զգալով հրաժարի, և անոր տեղ 1872 Ապրիլ 4ին նոր մը ընտրուի Ե. Եսայեանի ատենապետութեամբ, և Մ. Թոքատեանի գանձապետութեամբ։

Այս ժողովական տաքնապնդուն, և պարտքին ծնցուցած նիւթական դժուարութիւններու ընթացքին Տէր Ներսէս քհնյ. ինքզինքը անկարող կ'զգայ իր հօտին իրապէս օգտակար ըլլալու համար, և այդ պարագային հրաժարելէն զատ ուրիշ միջոց չի գտներ։ 1872 Մայիս 31ին գումարուած ընդհանուր ժողովը նկատողութեան կ'առնու այդ հրաժարականը, և կ'որոշէ խորէն եպիսկոպոս Նար-հրաժարականը, և կ'որոշէ խորհրդէ 200 ոսկի տարեկապէյը հոգեւոր հովիւ հրաւիրել 200 ոսկի տարեկանով, և սպասաւորին ալ ծախքը հոգալու յանձնառութեամբ։ Յ. Յակոբեանի պաշտօն կը տրուի բանակցելու Սրբազանին հետ։ Խորէն եպիսկոպոս կը մերժէ առաջարկուած պաշտօնը, ուրկէ վերջ գաղութը կը խնդրէ Պատրիարքարանէն, որպէսզի նորէն Մանչէսթըրի հովուութեան զրկուի Խորէն Վրդ. Կիւրոյեան։

Խորէն Նարպէյի ընտրութիւնը այսպիսի նիւթապէս դժուարին կացութեան մը մէջ, արդիւնք է ժողովուրդին զգացումները անգամ մըն ալ արթնցնելու և վառ պահելու նպատակին։ Առանց այս նպատակին կարելի չէ՝ մեկնել եկեղեցիի պիտճէին բեռնաւորման յանձնառութիւնը։ Որովհետեւ Խորէն Նարպէյի գալուստով մատակարար-

ընթացին պիւտճէին վրայ 100-150 ոսկիի յաւելում մը կը բարդուէր, քանի որ մինչև այն տարեկան 120 ոսկի միայն կը վճարուէր հոգեւոր հովիւի: Որպէսզի գաղափար մը տուած ըլլանք, թէ ի՞նչ միջոցներով կը մատակարարուէր եկեղեցին, հոս կը դնենք 1870ի նուիրահաւաքութեան ցանկը, իբրև մուտք եկեղեցւոյ մատակարարութեան:

Եկեղեցւոյ տարեկան հաւաքուած ստակը 1870:

Պարոնայք	
Մանուկ Գաբամաճեան	£ 25
Եսայեան	20
Վարպետեան	10
Հարէնց և Ընկ.	12
Մեղքոն Մաքսուտեան	12
Մարտիրոս Փափազեան	8
Տամկաճեան	9
Մանուկեան և Եղիազարեան	15
Գառնիկ Հարէնց	10
Կիւմիւշկէրտան	10
Թողատեան Մ.	10
Փունտուգլեան	10
Գուլումճեան	10
Պէշիքթաշեան	5
Էքիզեան	20
Ակոբեան	20
Սրմաքէշեան	10
Արսէնեան	5
Տայեան	10
Մանթաշօֆ	5
Զրաճեան	5
Կիւմիւշեան	15
Միրզաեանց	7

Ճէլէպեան	10
Օհանեանց	5
Ղազարօֆ	2
Գումար	85

Այս գումարին իհաշիւ նոյն սարւոյ համար ծախք ունին 301 սթերլին:

Որոշ չ'ենք գիտեր, թէ Կիւրոյեան Վրդ. երկրորդ անգամ ըլլալով ո՞ր ամսուն եկած է Մանչէսթըր: Միայն Հոգաբարձութեան հաշուական տոմարներուն մէջէն կը տեսնուի, որ 1872 Նոյ. 4ին հեռագրի ծախք նշանակուած է, խորէն Վրդ. ի քաջուած. Դեկտ. 31ին խորէն Վրդ. ի ճամբու ծախքը հաշուի անցած է, և Դեկտեմբերէն սկսեալ 12 ոսկի ամսական կը վճարուի Վրդ. ին:

1873 Յունիս 12ի Ժողովը իմացած ըլլալով, թէ Պարսից Շահը Մանչէսթըր պիտի այցելէ, կ'որոշէ ուղերձ մը մատուցանել, յանուն Հայ գաղութին: Կիւրոյեան կանոնիկ մարդու իր հանգամանքով, կ'առաջարկէ Շահին հանդէպ համակրական ցոյց մը ընելէ առաջ, այդ մասին Լոնտոնի Օսմ. Դեսպանին հաճութիւնը ուղեւ: Ժողովը կը մերժէ եղած առաջարկը, առաքելով, թէ իրենց պատգամաւորութիւնը քաղաքական հանգամանք չ'ունենալուն հարկ չ'տեսներ ո'ւնէ պաշտօնական արտօնութեան:

Կիւրոյեան կը համակերպի ընկերակցիլ այս պայմաններու տակ, ընտրուելիք պատգամաւորութեան, ուստի Ժողովը իր յաջորդ նիստին (Յնս. 17) գաղտնի քուէարկութեամբ այդ պատգամաւորութեան կը կոչէ:

Տիարք Գ. Եսայեան	Յ. Յակոբեան
Մ. Գաբամաճեան	Յ. Տայեան
Շահդէնարօֆ	Ս. Սպարթալի

Պարոնեանի օրով, երբ երկրորդ անգամ ըլլալով Նասրէտտին Շահ Անգղիա կ'ուգայ, Մանչէսթըրի Հայ դաղուծը այս անգամ ալ պատգամաւորութիւն մը կը դրկէ Լոնտոն Շահին բարեգալուստ մաղթելու, և այդ առթիւ Պարոնեան Վրդ. Պրքին կէմի Պալատին մէջ յանուն Անգղիաբնակ Հայոց սոս ուղերձը կը մատուցանէ անոր։

Արքայ Վեհափառ յաւիտեան կե'աց։

Բարեբախտ առթիւս, յորում Ձերդ Վեհափառ ինքնակալութիւնն երկրորդ անգամ հաճած է գալ յայցելութիւն առ իւր հին դաշնակիցն և բարեկամ մերս Վեհափառ Թագուհին Մեծին Բրիտանիոյ, ներքոյ գրեալքս ի կողմանէ Անգղիաբնակ Հայոց, փութամբ բերկրալիր Արքայաչուք Եկաւորիդ բարեաւ գալուստ մաղթել և գմեր խոնարհ յարգանս անկեղծ սրտիւ յոտս Ձեր մատուցանել։

Հաճութեամբ սրտի լսած եմք միշտ և կը լըսեմք Պարսկական Մեծաշուք Պետութեան պայծառութիւնը և հետզըետէ յառաջդիմութիւնը, զոր կը պարտի Ձեր Վեհափառութեան ազնուական ոգւոյն և իմպոռուն ու խոհական կառավարութեան, որ ինքեան փառք կը համարի պատճառ և միջոց լինել երջանկութեան այն ժողովրդոց, զոր Աստուած իւր խնամոց յանձնած է։

Երջանիկ են այն ժողովուրդք որ այդպիսի վեհապետի մը հովանաւորութեան ներքե պատսպարեալ են, երջանիկ է անոնց հետ և Հայ ազգն, որոյ ո՛չ աննշան մի մասն զայդ բարեխնամ շնորհն կը վայելէ։ Ինչպէս մենք աստ հեռաւոր, սակայն մեծաւ հաճութեամբ և երախտագէտ սրտիւ կը լըսեմք, որ Ձեր Վեհափառութեան խաղաղասէր և արդարասէր ոգին առանձին իմն մտադրութեամբ

կը տարածուի այդ մեր արեւակցաց, և միանգամայն, թէ նաև մեր ազգակիցք ամենակատարեալ գոհութիւն ունին և կը սիրեն զՁեր Վեհափառութեան մեծաշուք անձն։ Այդ սէրն անշուշտ երախտաւորութիւն մի է և ամրագոյն կերպիւ կը պնդէ այն հաւատարմութիւնը, զոր Հայն իր Արիական ցեղակցութեամբն տածեր է և կը տածէ միշտ առ Վեհափառ Պետն համայն իրանեան ազգին։

Հայն ի հին ժամանակաց անտի պատմական կապակցութիւն մ'ունեցած է ընդ փառաւոր Պետութիւնն Պարսկաց, և վկայ է Պատմութիւնն, թէ Հայն գիտէ կատարեալ հաւատարմութեամբ և իհարկին պաշանջման արեամբ անձին իսկ ծառայել յօգուտ Տէրութեանդ։ Եւ մեր գոհութեամբ սրտի տեսնելով որ Հայն Ձեր Վեհափառութեան առանձին պաշտպանութիւնը կը վայելէ և անխտիր ասպարէզ կը տրուի բարձր պաշտօնէութեամբք իսկ իրենց գործունէութիւնը և հաւատարմութիւնը ծառայեցունել իշահ Պետութեանդ, Անգղիաբնակ Հայքս քաղցր պարտականութիւն մի կը համարեն կատարած ըլլալ, իրենց երախտապարտ շնորհակալութիւն մատուցանել այժմ յոտս Ձերումդ Արեգակնափալ Մեծափառութեան։

Աստուած երկար և պայծառ օրեր պարգևէ ուրեմն Ձեր Վեհափառութեան թանկագին կենացը, որպէս զի այն քաղաքակրթութիւնն, որ Ձեր մեծագործ եռօքն հիմնուեցաւ, ևս քան զէս զարգանայ և իր կատարելութեան կատարն հասնի, և զնորա սքանչելի արդիւնքն Ձեր հաւատարիմ ժողովրդեան հետ նաև Ձեր Արքայական Վեհափառ անձն վայելէ անվախճան յիշատակօք ի փառս և ի պերճանս իւրոյ անուանն և իւր բարեհամբաւ քաջառաջակցութիւնն Յաւէ՛րԺ կեցցէ՛ Նասրէտտին Շահ։

VI

Ղևոնդ Վրդ. Փիրղալէմեան. — Հայաստանի սովը. — Սովելոց Յանձնաժողով. — «Միութիւն Հայոց Ի Մանչէսթըր» ընկերութեան մը կազմութիւնը. — Առաջին ընթերցարանը. — Խնդիրներ Փիրղալէմեանի շուրջ. — Եկեղեցիի հողին խնդիրները. — Փիրղալէմեան կը հրաժարի. — Ժողովըրդական հատուածներու կազմութիւն. —

Այս անգամ Կիւրոյեան Խորէն Վրդ. Ի բնակութիւնը Ի Մանչէսթըր առաջուան չափ բախտաւոր չ'ըլլար: Իր մասին կազմուած կանուխի համակրանքը հազիւ թէ աննշան հետքեր միայն թողած էր իր ետին: Կիւրոյեան տեսնելով այդ փոփոխութիւնը և զգալով այն ցրտութիւնը, որ գինքը կը շրջանակէ, կ'ստիպուի դեռ տարին չ'աւարտած, իր հրաժարականը տալ, և քաշուիլ Մանչէսթըրի հովուութենէն: 1873 Օգոստ. 12ի ժողովը կ'ընդունի հրաժարականը, և 15 Օգոստ. թուական նամակով մը կը գիմուի Պատրիարքարան, առաջնորդական ցանկ մը ուղելու համար: Եւ այդ բանակցութեանց արդիւնքը կ'ըլլայ Ղևոնդ Վրդ. Փիրղալէմեանի ընտրութիւնը Մանչէսթըրի հոգևոր հովուութեան: Մանչէսթըրի ժողովը սոյն ընտրութիւնը կատարելէ վերջ, կը գրէ Պատրիարքարան, և կը խնդրէ, որ Ղևոնդ Վրդ. Փիրղալէմեան անմիջապէս մեկնի իր նոր պաշտօնատեղին, Բաբականի Ayia Sofia շուքե-նաւով: Ահա՛, թէ ինչպէս կը նկարագրէ Փիրղալէմեան Վրդ. դէպի Մանչէսթըր իր մեկնումը.

«Ստորագրեալս խոնարհ դէտ Մանչէսթըրի հայ հասարակութեան, ըստ խնդրանաց նոցին կարգե-

ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ. ՓԻՐՂԱԼԷՄԵԱՆ

ցայ տեսուչ և հովիւ հոգեւոր փոքրիկ հօտին Քս-ի
ի 1873 ամի յամսեանն Սեպտեմբերի, յաւուրս
պատրիարքութեան Խրիմեան Մկրտիչ Արքեպիսկո-
պոսի, և Նորին օրհնութեան կոնդակաւ և յանձ-
նարարական նամակաւ, յԱստուած ապաստանեալ,
Թողի զՊոլիս անկայ ի չու, և եկի ծովային ճանա-
պարհորդութեամբ Այա Սօֆիա անուն շոգենաւաւ
մինչ ի Լիվրբուլ, որ է մինն ի գլխաւոր և ի վաճա-
ռաչաչ քաղաքացն Անգլիոյ, և անտի ևս շոգեկա-
ռօք եկի ի Մանչէսթըր առ սիրելի ժողովուրդս մեր» :
Ղեռնդ Վրդ. Փիրղալէ մեան իր այս ժամանակ ագ-
րականին մէջ, որ Մանչէսթըրի Եկեղեցւոյ մը-
կըրտութեանց և Թաղման ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆԻՆ
52-55 էջերը կը բռնէ, որոշ կերպով չինչանակեր
իր ճամբորդութեան և ժամանումին ճշգրիտ թը-
ւականները :

Փիրղալէ մեանի պաշտօնավարութեան թուա-
կանը (1873 Սեպտ.—1878 Նոյ.) կը կազմէ Անգլիոյ
և Մանչէսթըրի հայ գաղութին ամենէն աւելի ե-
ռանդուն գործունէութեան շրջանը, ագգային տե-
սակէտով : Այդ գործունէութեան ծնունդ տուող
պարագաները եղած են ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԸ և ՀԱՅ-
ԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ, որոնց երկուքն ալ ամենակենսա-
կան հարցերը եղած են, ժամանակին, ազգային
գոյութեան ինքնապահպանումին տեսակէտով :

Սովը՝ Հայաստանի այդ ժանտախտը, որ վեր-
ջին 20 տարիներուն քրոնիկ վիճակ մը ստացաւ,
թուրք քաղաքականութեան կողմէն բռնի ստեղ-
ծուած, 1874ին կ'սկսի տարածուիլ Վանի և Մուշի
կողմերը : Անմիջապէս օգնութիւն մը անհրաժեշտ
էր գաւառի Հայութիւնը փրկելու համար, իրեն
սպառնացող վտանգէն, որուն արդիւնքը պիտի

կը յուզուի գաղութի անդամներուն կողմէն կազմութիւնը առաջարկուած ընկերութեան նպատակը. և Գ. Կիւմիւրէի տան կ'ատենախօսէ ու տեսութեամբ մը կը պարզէ Հայաստանի մէջ ժողովուրդին ճնշուած վիճակը, անոր լուսաւորութեան պէտքը, զպրօցի և թուղթի կարեւորութիւնը, և կ'առաջարկէ, որ Մանչէսթրի Հայ գաղութին անդամներէն իւրաքանչիւրը տարեկան 8-10 ոսկիի զոհողութիւն մ'ընէ, և այդ զոհողութեամբ օժանդակութեան ձեռք երկնցնէ Հայաստանի կարօտ ժողովուրդին: Փիրղալէ մեան Վրդ. կը հաստատէ Գ. Կիւմիւրէի տան խօսքերը, և կ'աւելցնէ, թէ 10-15 ոսկիով կարելի է վարժարաններ բանալ Հայաստանի գիւղերուն մէջ: Մանչէսթրի ընդհ. ժողովը սակայն, չ'ես գիտեր ինչ մտայնութեամբ, հակառակ ազգային պարտականութիւններու կատարումին մէջ առատաձեռն և փութկոտ գտնուելուն, մասնաւոր խորշում մը ցոյց տուած է այս առաջարկին հանդէպ: Այնպէս որ այս անգամ ալ Գ. Կիւմիւրէի տան խօսքերը ամբողջութեան դատապարտելու համար, եկեղեցիին հոգի գնման խնդիրը մէջտեղ կը դնէ: Ղեռնդ Վրդ. կը խոստանայ 100 Անգլ. ոսկի նպաստ մը տալ, եթէ եկեղեցիին հոգը գնելու համար գաղթականութիւնը հանգանակութեան ձեռնարկէ, և կը յայտարարէ, միւսնոյն ժամանակ, թէ իր մնացած հարստութիւնն ալ պատրաստ է տալու Հայաստանի դպրոցներուն, եթէ այդ նպատակով ընկերութիւն մը կազմուի Մանչէսթրի մէջ, և եթէ բացուելիք դպրոցներուն տեսչութիւնը իրեն յանձնուի յիշեալ ընկերութեան կողմէն:

Դժբախտաբար ո'չ ընկերութիւնը կը կազմուի

և ո'չ ալ կարելի կ'ըլլայ գնել եկեղեցիին գետինը, ինչպէս պիտի տեսնենք հետզհետէ: 1876 Մարտ 21ի ժողովը նորէն կ'զբաղի հոգի խնդիրով, ուրկէ կ'երևի, թէ այդ 2970 եարտա հոգը կարելի պիտի ըլլար այն ատեն գնել 1113 սթէրլինի: Ոմանք կ'առաջարկեն փոխառութեամբ մը հայթայթել այդ դրամը: Յ. Անդրէասեան հայ գաղթականութեանց համագումար պատմականը կ'ընէ, և տոկոսաւոր դրամով գետին գնելու փնտրակարութիւնը կը մատնանընէ, ըսելով, թէ «Այսօր գաղթականութիւնն զօրաւոր և հարուստ վիճակի մէջ կը գտնուի, բայց լոկ վաճառականական ըլլալուն կարելի է օր մը ուրիշ երկիր հարկ ըլլայ գաղթել գործոց փոփոխութեամբ», և կ'առաջարկէ հանգանակութեամբ հոգալ գետինը դրամը: Փիրղալէ մեան Վրդ. տեսնելով, թէ ժողովին ու ժողովուրդին մէջ կարեւոր խնդիրներու լուծումը ձգձգելու ջանք մը կայ, իր հրաժարականը կուտայ և կը խնդրէ, որ թոյլ տրուի իրեն մեկնելու Պոլիս, իր գրական գործերը հրատարակել տալու համար: Մայիս 2ի ժողովը հրամանակ չ'ունենար զբաղելու ո'չ վարդապետին ժամանակ չ'ունենար զբաղելու ո'չ վարդապետին հրաժարականով, և ո'չ ալ այն չորս առաջարկութիւններով, որոնք ժողովին բերուած են եկեղեցիի գետինն վերաբերմամբ, և անոնց մասին վիճաբանութիւնը կը յետաձգէ ուրիշ ժողովի մը: Օգոստ. 31ի նստին կը կարդացուի Վարդապետին հրաժարականը, և լսուելէ յետոյ անոր բերանացի բացատրութիւններն ալ, որոնք կը վերաբերին իր առջարկական վիճակին, կ'ընդունուի իր հրաժարականը:

Այդ հրաժարականը ընդունուելէն վերջ հոգաբարձութիւնը ընկալեալ սովորութեան մը համե-

մատ, նոր հովիւ մը գտնելու բանակցութիւնները կը կատարէ: Բայց այս դիմումներու միջոցին, Փիրղալէմեան Վրդ. զգջացած կ'երևի իր հրաժարելէն, և միջոցներ կը փնտռէ շարունակել տալու համար իր պաշտօնը: Այս օրինակ յետագայում մը օժանդակող անհատներ չեն պակսիր ո'ւէ հասարակութեան մէջ: Գաղութին մէջ կուսակցական խլրտումները կ'սկսին: Բնակչութիւնը ստորագրութեամբ հանրագրութիւն մը կը պատրաստուի և կը ներկայացուի ընդհ. ժողովին, խնդրելով որ Վրդ. ին հրաժարականը մերժուի: Ժողովը ժողովրդական այս շարժումը իրեն դէմ նիւթուած նախատինք մը կը համարի: Հոկտ. 17ի նիստին վիճաբանութիւնը կը դառնայ այս կէտին վրայ, և բաւական փոթորկալից հանգամանք մը կ'ստանայ: Կ'սկսին անձնական կիրքերը խլրտիլ, որոնց դէմ ժողովը պարտք կ'զգայ իր պատիւը փրկել: Այդ յուզումներու պոռթկումին մէջ բաւական մեծ բաժին մը կը տրուի պատասխանատուութեան Փիրղալէմեան Վրդ. ի, որ իր մէկ քարոզովը ժողովուրդին կիրքերը գրգռած է անուղղակի կերպով, և կանխաւ համաձայնած է գինքը պաշտպանողներուն հետ՝ հրաժարականը ետ առնելու մասին: Վիճաբանութիւնները ա'յնքան կը տաքնան, որ Տիար Յովակիմեան այլևս անպատուաբեր կը գտնէ ժողովին մէջ իր ներկայութիւնը: «աւելորդ կը համարիմ» այլևս ասանկ ժողովի մը մէջ նստիլ» ըսելով, Դիւանին կը յանձնէ հրաժարականը և կը մեկնի: Նիստը կը շարունակուի, սակայն: Հոգաբարձութիւնը իր բանակցութեանց տեղեկագիրը կը մատուցանէ ժողովին, և ուրկէ կը հասկցուի, թէ իրենք բանակցութիւններ կատարած են Մեղքիսեդեկ Վրդ. Մու-

րատեանի հետ, որ հաւանած է Մանչէսթըրի հովուութիւնը ստանձնելու: Վերջապէս վարդապետի կուսակիցներու պնդումին վիայ Փիրղալէմեան կը հրաւիրուի ժողովին, ուր «քիչ ժամանակի» մը համար իր հրաժարականը ետ առած ըլլալը կը յայտնէ: Չ'մոռնանք ըսելու, թէ Ներսէս Պատրիարք լսելով, թէ Ղևոնդ Վրդ. Փիրղալէմեան հրաժարած է Մանչէսթըրի հովուութենէն, 1876 Սեպտ. 13/25 թիւ պաշտօնագրով մը մտադրութիւն կը յայտնէ Փարիզի հովիւ Տ. Յովհաննէս քահանայ Հիւնքեարպէյէնտեանը ղրկել Մանչէսթըր, անհովիւ չ'ձգելու համար, եթէ, կ'ըսէ, ճիշդ ըլլայ վարդապետին հրաժարումը, և եթէ Մանչէսթըրի գաղութը հաճութիւն յայտնէ Հիւնքեարպէյէնտեան քահանայի մասին: Թէպէտ ժողովի արձանագրութիւններուն մէջ ո'ւէ ակնարկութիւն չ'կայ այս առաջարկուն մէջ, բայց հաւանական է ենթադրել, թէ Փիրղալէմեանի հրաժարականը յետսկոչելէ վերջ, այլևս նոր հովիւի պէտք չ'ունենալին պատասխանած են Պատրիարքարանի:

1875 տարիի կէսերուն, երկու վարդապետներ կ'այցելեն Մանչէսթըր առանց ո'ւէ պաշտօնի: Այնպէս Մանչէսթըրը առանց ո'ւէ պաշտօնի, որուն լուսաստնցմէ մին է Եգեկիէլ Վարդապետ, որուն լուսաստնակարին տակ գրուած է, թէ 1875 Սեպտ. ին այցելած է Մանչէսթըր: Երկրորդ վարդապետն է Զաքարիա, որուն հինգ ոսկի կ'վճարուի հոգաբարձութեան կողմէն, ինչպէս ցոյց կուտայ 1875 Հոկտ. 20ի արձանագրութիւնը հաշիւներու տոմարին մէջ: Երկու վարդապետներու գրէթէ միաժամանակ Մանչէսթըրի մէջ ներկայութիւնը, սակայն, քիչ մը կեղակարծ կը թուի ըլլալ: Եւ մեր մէջ կասկած մը կը ծնի ենթադրելու, թէ մի' գուցէ ժամանա-

կին գանձապետը Մ. Թոգատեան փոխանակ Եղե-
կիէլի Զաքարիա Վրդ. գրած ըլլայ իր հաշիւնե-
րուն մէջ: Եւ մեր այս կատկածը աւելի կ'արմա-
տանայ մեր աչքին առջև ունենալով սա պարագան
ալ: Մ. Թոգատեան իր հաշիւներու ամբողջ ըն-
թացքին, այսինքն գրէթէ չորսուկէս տարի շարու-
նակ խորէն Վրդ. Փիրղալէմեան գրած է Ղևոնդ
Վրդ. ի համար, ու հազիւ 1877 Դեկտեմբերին
կ'անդրադառնայ իր գործած անունի սխալին, և
այնուհետեւ կը գործածէ ճշգորէն, Ղևոնդ Վրդ.
Փիրղալէմեան անունը: Այդ հաշուական արձանագ-
րութենէն զատ Զաքարիա Վրդ. ի անունը հետք
մը չէ ձգած ո'ւէ արձանագրութեան մէջ:

1874 Նոյ. 21ին ընտրուած Սովեյնոց Յանձնա-
ժողովը անմիջապէս գործի կ'սկսի, և դիմումներ
կ'ընէ ո'չ միայն հայ գաղութի անդամներուն, այլ
և՛ բարեսէր անգղիացիներու, Լոնտոնի մէջ ալ
մասնաճիւղ կազմելով: Եւ 1000 ոսկիի մօտ հան-
գանակութիւն մը կատարելով կը ղրկէ Ազգ.
Պատրիարքարան: 1875 Ապրիլ 25 թուակիր և 48
համար կոնդակով Ներսէս Պատրիարք շնորհակա-
լութիւն մը կը յայտնէ Մանչէսթըրի հայ գաղու-
թին և հոգևոր հովիւ Փիրղալէմեան Վարդապե-
տին, որ Հայաստանի սովեյնոց ո'չ միայն դրամով
օժանդակեցին, այլ և հրաւիրեցին «ըզթութիւն
Բրիտանական մեծ, հզօր, ողորմած և մարդասէր
ազգին» ուշադրութիւնը Հայ ազգի դժբախտու-
թիւններուն վրայ: Միևնոյն թուական պաշտօնագրով
մը Ներսէս Պատրիարք Մայր Եկեղեցիի ներքին
տաճարին խարխուլ և վտանգուած ըլլալը, և ան-
միջական նորոգութեան պէտք ունենալը շեշտելով
և կեդր. վարչութեան ֆաղ. ժողովի որոշմամբ

հանգանակութիւն բացուած ըլլալը ծանուցանելով,
Մանչէսթըրի գաղութէն օգնութիւն կը խնդրէ:

կած կ'սպասէ յայլոց օգնութենէ» :

Կ'երևի, թէ Խրիմեանի վերոյիշեալ տողերը ահաբեկին ազդեցութիւն ըրած են Հայ գաղթականութեան մտքին վրայ: Եւ այդ ազդեցութիւնը ա'լ աւելի կը խորունկնայ, քանի որ միևնոյն միջոցներուն Ռուսական պատերազմը կ'սկսի ցցուիլ, քանի որ ցաւերն ու տառապանքները ա'լ աւելի կը շատնան Հայաստանի մէջ, քանի որ հետզհետէ իրարու կը յաջորդեն Սուլթան Մուրատի և Համիտի արիւնոտ գահակալութիւնները, և քանի որ Արեւելեան Հարցը և Հայկական Խնդիրը նորէն մէջտեղ կ'ելլեն: Այս պատճառով 1876 Հոկտ. 4ի ընդհ. ժողովը բոլորովին համագգային բնոյթով մը կը ներկայանայ մեզի: Գ. Եսայեան կ'առաջարկէ. «Մանչէսթրի ազգայնոցս այս պարագային մէջ ազգին ընելիք օգնութիւնը պիտի ըլլայ լրագրաց մէջ հրատարակութիւններ ընելով ազգին ցաւերը Անգղիոյ ժողովուրդին ներկայացնել, ու համակրութիւն գրաւելով առ Հայոց ազգս, նոցա պաշտպանութիւնը խնդրել»: Այս նպատակին հասնելու համար կ'առաջարկէ գտնել կարող գրիչ մը, որուն պաշտօնն ըլլայ լրագրական հրատարակութիւններով գրադիր: Փիրղալէմեան այդ պաշտօնին իբրև յարմարագոյն անձն ցոյց կուտայ Լոնտոն բնակող Յ. Յակոբեանը, յայտարարելով, թէ անիկա ինքնաբերաբար արդէն սկսած է այդ գործին, առանց մէկէ մը քաջալերութիւն կամ օգնութիւն գրտնելու: Ոմանք անբաւական կը գտնեն՝ այդ պաշտօնին, Յակոբեանի անձն ու գրական արժանիքը, առանց սակայն խնդրոյ նիւթ ընելու անոր ազգասիրական ոգին: Վարպետեան միայն գրիչը բաւական չ'համարիր, պէտք է կ'ըսէ, գտնել նաև ըս-

տոյգ տեղեկութիւններ ալ, զանոնք կարենալ հրատարակելու համար, և կ'առաջարկէ, որ Պոլսոյ Հայերը «Տէյլի Նիուզի» թղթակցին հաղորդեն լուրերը, և անիկա կատարէ այդ պաշտօնը: Մըմրեան կ'առաջարկէ, թէ այդ ճախով գործելը բաւական է. Մանչէսթրի Հայութիւնն ալ կրնայ թերթերէն և Ազգ. ժողովի արձանագրութիւններէն թարգմանաբար հրատարակութիւններ ընել, և նոյն իսկ ուղերձ մը մատուցանել Մըսթըր Կլաութընին, պատգմ ժողովի մը միջոցաւ. ժողովականներէն Պ. Հնուցօֆֆ, աւելի գործնական միտք, որ չ'ուզեր բանականութիւնը զոհել զգացումի պոթկումին, կը յայտարարէ, թէ այս ծրագրուած դիմումը թուրք կառավարութեան դէմ կշտամբանք մը պիտի համարուի, և մեր վարմունքով պատճառ տուած պիտի ըլլանք, որ ազգը աւելի փաստ կրէ քան օգուտ: Ժողովը սակայն միահամուռ կը ցցուի այդ առարկութեան դէմ և կը պատասխանէ. «Հայոց ազգը մինչև այսօր միշտ հնազանդութիւն ցուցնելով Տաճկի կառավարութեան, ամեն ժամանակ անոր դիմած է բազմադերս պաղատանօք, կըրած անիրաւութեանց և վրկանաց դէմ պաշտպան կենալու և իր ցաւոց դարման տանելու համար. բայց ցաւալի փորձառութեամբ տեսնք մինչև հիւսիս, որ կառավարութիւնը հեռի մեր այդ աղերսամա, որ կառավարութիւնը հեռի մեր այդ աղերսամանաց ունկն դնելէ, Հայոց ժողովուրդը ևս քան զես նաեւ կը կեղծէ, և կը խոչտանգէ: Գործին այս վիճակին մէջ գաւառացի Հայոց ցաւալի կացութիւնը բարւոյն չ'է, և ամար մեզ միմիայն միջոց փնտցած է Եւրոպայի քրիստոնեայ կառավարութեանց գթութիւնը հայցելով դարման խնդրել: Անշուշտ Հայոց ազգին այս ընթացքը Բ. Դրան հաճոյ չ'պիտի երևնայ,

սակայն ազգին ողբալի կացութեան քաջ տեղեակ եղող ամեն անհատ զգացած է և կ'զգայ քրիստոնեայ տէրութեանց դիմելով օգնութիւն խնդրելու հարկին ստիպողականութիւնը: Նամանաւանդ որ վերջերս Ամեն. Սրբազան Պատրիարքին գաւառական հարստահարութեանց նկատմամբ Բ. Դրան դէմ բռնած ընթացքը մեր այս ընթացքը բոլորովին կ'արդարացնէ:

Վերջապէս Գրիգորիոսեան կ'առաջարկէ, որ այսպիսի ամենակենսական խնդրոյ մը առթիւ, որ Հայկական քաղաքականութեան մէջ նոր ուղղութեան մը ծագումն է, լրջօրէն մտածուի, և գործի ձեռնարկելէ առաջ դիմուի Պատրիարքարան, կարևոր հրահանգներ ստանալու համար անկէ: Այս տեսակ դիմումի մը պէտքը անհրաժեշտ է նախ անոր համար, որ պէտք է ազգ. կեդրոնին ուղղութեանը մօտէն գիտակցինք, անոր հետ համընթաց քայլելու, և իրարու հակառակ ուղղութեան մէջ չ'զբոնուելու համար: Գրիգորիոսեան միևնոյն ժամանակ կ'առաջարկէ շնորհակալութիւն յայտնել Պատրիարքին, իր բռնած ուղղութեանը մասին, վստահ ըլլալով, թէ այդ շնորհակալութիւնը քաջալերութիւն մը պիտի ըլլայ անոր: Եւ ժողովը միաձայն՝ կ'ընդունի կրկին առաջարկները:

Երբ Մանչէսթրի մէջ Հայկական Խնդրոյ չուրջ այս իրադարձութիւնները տեղի կ'ունենան, միևնոյն ժամանակ միևնոյն ուղղութիւնն է որ կըստեղծուի Լոնտոնի մէջ: Այդ շարժումին պարագըլուի կը գտնուի Սէթ Աբգար, որ մասնաւոր հրատարակութիւններ ընել տալով, կ'աշխատի Հայ ժողովուրդը ծանօթացնել Անգղիացիներուն, և անոնց համակրութիւնը հրաւիրել հալածուած, ու դարէ:

րէ ի վեր գրկումներու ենթարկուած Հայ ժողովուրդին վրայ: Որովհետեւ այս հրատարակութեանց գործը ծախքի կը կարօտէր, Սէթ Աբգար նամակ մը գրելով Մանչէսթրի ժողովին կը խնդրէ, որ այդ հրատարակութեանց ծախքերուն Մանչէսթրի գաղութն ալ մասնակցի: 1876 Նոյ. 21ի ժողովին մէջ նկատողութեան կ'առնուի Սէթ Աբգարի նամակը, և կ'որոշէ, որ Փիրլալէմեան Վրդ. ու Արիստակէս Մարտիրոսեան ազգայիններու դիմում ընելով հանգանակութիւն մը կատարեն և զոյացած դրամը ղրկեն Սէթ Աբգարի: Իսկ Դեկտ. 5ի ժողովը կ'որոշէ այդ հրատարակչական կազմակերպութեան մասին տեղեկութիւններ ստանալ:

Արդար եղած ըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ, թէ որչափ որ Լոնտոնի մէջ Ազգ. շարժումին գլուխ կը գտնուի Սէթ Աբգար, բայց այդ շարժումին ոգին ու զսպանակն է եղած Գարեգին Փափագեան, իզմիրցին, իրեն օժանդակ ունենալով փազեան, իզմիրցին, իրեն օժանդակ ունենալով իր բարեկամներէն Ճէյմս Պրայսը, որ իր ժամանաւոր բարեկամներէն Ճէյմս Պրայսը, որ իր ժամանակին ամենէն հայասէր պետական մարդը եղած է: Կին ամենէն հայասէր պետական մարդը հասանքին Գ. Փափագեան ինքն է, որ հայասէր հասանքին կ'առաջնորդէ, ինքն է որ շարունակ հաղորդակցութեան մէջ կը պահէ Լոնտոնի և Մանչէսթրի գաղութները, ինքն է որ կը գծէ Պատրիարքարանի բռնելիք ուղղութեան մանրամասնութիւնները, թէ՛ բռնելիք ուղղութեան մանրամասնութիւնները, թէ՛ Մկրեան Տ. Յովհաննէս քահանայի միջոցաւ, թէ՛ ուղղակի ներսէս Պատրիարքի հետ բանակցելով: Անձնական նամակներու ահագին շարք մը այդ պարագան կ'ապացուցանեն անհերքելիօրէն:

Այս պարագան կը հաստատուի նաև Լոնտոնի մէջ կազմուած Հայկական Քօմիթէին դիւանի սակազմակերպութեամբ:

չարութեանը գործիք ընել, որպէսզի տեղէն չի խախտի» :

Այս միևնոյն օրերուն երկու պրօշիւրներ կամ իրենց բառով փամֆլէթներ կը հրատարակուին, մէկը Լոնտոնի և միւսը Մանչէսթրի մէջ, Հայկական խնդրոյի շուրջը, և որոնք Հայ ժողովուրդին տառապանքը, և արդարութիւն գտնելու իրաւունքը կը պաշտպանեն : Լոնտոն հրատարակուածին հեղինակն է նոյն ինքն Գ. Փափազեան, իսկ Մանչէսթրիինը անծանօթ կը մնայ :

Գ. Փափազեան գործի վրայ է անդուէ : Կը յաջողի համոզել Պ. Ճէյմս Պրայսը, որ իր տունը ժողով մը գումարէ Հայկական խնդրոյի շուրջ կարծեաց փոխանակութիւն մը կատարելու, և Դեսպանախորհուրդէն առաջ պահանջումներու մասին եզրակացութեան մը գալու համար : Այս ժողովին Լոնտոնէն ու Մանչէսթրիէն հայեր կը հրաւիրուին, ինչպէս նաև Անգլիացի հայասէրներ : Ժողովը կը գումարուի 1878 Մարտ 19ին, և կ'որոշուի քօմիթէ մը կազմել ուսումնասիրելու համար այն ծրագիրը, որ Պերլինի վեհաժողովին պիտի ներկայացուի Հայաստանի բարենորոգումներուն վերաբերմամբ : Այդ միևնոյն օրերուն կ'որոշեն մասնաւոր պատգամաւորութեան մը ձևը մէկ օր անտուգ մը ներկայացնել Լորտ Տէրպիի, Հայկական խնդրոյի փափաքուած լուծման համար իր աջակցութիւնը խնդրելով :

Որպէսզի Հայկական խնդրոյի օժանդակելու ձեռնարկը մասնաւոր և խորհրդածուած ուղղութեամբ մը առաջնորդուի, Մանչէսթրի մէջ Յ. Անդրէասեան 1878 Մարտ 22ին ընկերութեան մը կազմութիւնը կը ծանուցանէ հետեւեալ շրջաբերականով .

Telegraphic address
ARAM
Manchester

Offices of the Society
18 Queen St.,
Manchester, 22 March, 1878

Տէր,

Պարտ համարեմ ծանուցանել, թէ «Society for Promoting the Interests of Armenia» անուամբ մի ընկերութիւն կազմուած է, որուն մասնաժողովն արդէն հաստատեալ է իմ նախագահութեամբ :

Նպատակն է Հայ ազգին իրական (և ո՛չ վերական) կամ երեւակայական) շահերը պաշտպանել և յառաջացնել :

Մասնաժողովն իր ամբողջ գործունէութիւնները յիշեալ սկզբանց վրայ հիմնած լինելով՝ իր գործող մարմինէն դուրս և ո՛չ ումեք պատասխանատու է. նոյնպէս ձեռնառու անձանց և բաժանորդաց անունները չ'պիտի յայտնէ :

Ընկերութեան անդամակցութիւնը մատչելի է ամեն ազգաց անխորի :

Արդ այս տեսակ ձեռնարկութիւն մը բաւական ծախքերու կը կարօտի. ուստի անոնք որ կը փափաքին նպաստել նիւթապէս, իրենց խղճին և առատաձեռնութեանը կը թողուի :

Առեւտրական

ՅՈՎՀ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Սոյն յայտարարութենէն վերջ, Մարտ 30ի նամակով մը Գ. Փափազեանի հարկ նշած տեղեկութիւնները կուտայ իր կազմելու ձեռնարկած քօթիւնները կուտայ իր կազմելու Լոնտոնի մէջ ալ նմանիթէի մասին, և որովհետեւ Լոնտոնի մէջ ալ նմանօրինակ քօմիթէ մը կազմուած է Լորտ Տէրպիին նախագահութեան տակ, Յ. Անդրէասեան իր

հուրդ զհետ են ելի աղաքս գտանել արեւելեան խնդրոյն, առ որս դարձոյց զաչս իւր և Ազգ Հայոց առ ի խնդրել դարձան խոր և խղիւսյթեալ վիրաց իւրոց և անհնարին չարչարանաց գորս չարչարի ոչինչ գործեալ արժանի չարչարանաց:

«Վասն որոյ յայս բարեպատեհ ժամ կամօք և հաճութեամբ ազգիս և մեր գայ հասանէ առ Ձեզ Ամենապատիւ նախորդն մեր Տէր Մկրտիչ Սրբազան Արքեպիսկոպոս Խրիմեան, որ պատկեր է Հայաստանի, և պատկերացուցանելոյ է զամենայն զաւարառութիւնն հէզ Հայրենեաց մերոց. որ պատմելոց է Ձեզ և առ որս պէտք իցեն՝ զամենայն թշուառութիւնս մեր, և ի խորհուրդ մտեալ ընդ Ձեզ խնդրելոց է և ցուցանելոց իսկ զգարմանս վիրացն: Սրբազան Խրիմեան պատգամաւոր լիազօր և փոխանորդ և ներկայացուցիչ համայն ազգիս, առնելոց է զամենայն գոր պարտ իցէ առնել. չեն պէտք յանձնարարութեան, զի Սրբազան եղբայրն մեր ինքնին ծանօթ է ձեզ բարեպաշտ Հայրենասիրութեամբ: Այլ և չէ հարկ կրկնել անդանօր զի առանց Ձեր, առանց օժանդակութեան Ձերոյ և գործակցութեան իրրեւ օտարական ոք յԱնգղիա չ'կարէ գործել: Յամենայն գործառնութիւնս իւր նորին Սրբազնութիւն կարօտի աջակցութեանց Ձերոց: Խնդրեմ և ազաչեմ զՁեզ, բոլորեցարուք չուրջ ըզնովաւ, իրրեւ արդարեւ զսիրելի և պատուական Հարբ, առաջնորդեցարուք նովաւ և առաջնորդեցէք նմա. ընկալարուք զբանս յորդորանաց նորա, և հաղորդեցէք նմա զխորհուրդս Ձեր զիմաստունըս. իբրեւ աստեղծ լուսափայլք պար առէք զարեւունքին Սրբազնութեան. գլուխ և կեդրոն Ձեզ սի-

րելեաց մերոց եղիցի նա, ո' պատուական Հայկազունք, եղբարք մեր և որդիք որ ի Մանչէսդեր և յԱնգղիա. եռանդնալից ազգասէր հոգի և հայրենասիրական իմաստութիւն նորա ի Ձեզ, հանճար, փորձառութիւն և հմտութիւնք եւրոպականք Ձեր ի նմա միացեալք ընդ իրեարս հրաշալիս գործեսցեն անտարակոյս: Օգնեսցէ Ձեզ Տէր, և օրհնեսցէ զՁեզ յաւիտեան և անդրաւ օրհնութեամբ իւրովք աստուածայնովք, ո' պատուական վաճառականք աստուածային յաջողութեամբ նը-Ազգիս Հայոց. աստուածային յաջողութեամբ մանող լիջիք իմաստուն վաճառականին յիշատակելոյ յաւետարանն Սուրբ, նման նմա գնեւով զփրկութիւն Հայաստանեայց՝ երկրորդ պատուական մարգարիտ:

«Յաջողեսցէ Տէր Ձեզ և մեզ, անխախտ և հաստատհիմն կացուցցէ զընկերութիւնն Ձեր և զեղտատութիւնս. գործոց Ձերոց բարի յաջողութիւն պարգևեսցէ, և զՁեզ հանդերձ ազնիւ և օրհնեալ ընտանեօք Ձերովք և սիրասուն որդւովք ի յաւերժ բարեկենդանութեան պաշտանեսցէ. ամէն:

Տուեալ ի Պատրիարքարանէս Հայոց յամի Տեառն 1878 ի մարտի 1 և յազգային թուականին ՌՅԻԷ: Պատրիարք Կ. Պոլսոյ

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿԱՊՈՍ»

Բայց հակառակ ա'յդքան յոյսերուն, հակառակ տարուած աշխատութիւններուն, ուշադիր դիտողի մը համար դիւրին պիտի ըլլար տեսնել, թէ մեծ բան մը կարելի չէր սպասել Եւրոպական դիւանադիտութենէն, ու մանաւանդ Անգղիական քաղաքականութենէն, որ զաւտնապէս բարեկամ և դաշնակից էր Թուրքիոյ, և իր բոլոր ձեռնարկները

«... Գաւառները, որոնք Քիւրտերու խժգժութիւններուն նշաւակ են, Օսմ. Հայաստանի մէջ են ընդհանրապէս, և բացառիկ դարմանի մը կը կարօտին, քանի որ բացառիկ չարիքէ մը կը տառապին: Անոնք կրնան նոր մեծ նահանգի մը վերածուիլ, որ Սեփովուն հպի Տրապիզոնով և Կիրասոնով, և այսպէս մատչելի ըլլայ Անգղիական և Ռուսական ազդեցութիւններու: Այսպիսի նահանգ մը կրնայ տրուուիլ Եւրոպական Պետութեանց հաւանութեամբ ընտրուած, ու նոյն իսկ Եւրոպացի Կառավարիչի մը ձեռքին տակ: ... Հայ ժողովուրդը վերջապէս պիտի կրնայ հասուն գտնուիլ ամբողջական ինքնավարութեան մը, ընդարձակագոյն քաղաքական կեանքի մը համար: ... Եթէ կ'ուզենք Ռուսիոյ դէպի Ասիա յառաջխաղացումը արգիլել, Հայ ազգայնութեան զարգացումը անբաղդատելիօրէն, ամենալաւ, թերեւ միակ տեսական միջոցը կ'ընծայէ: ... Հայերը շատ չեն վստահիր Ռուսիոյ: ... Անոնց ազդեցութիւնը, որ արդէն հզօր է Փոքր Ասիոյ մէջ, հակառուս ազդեցութիւն մը պիտի ըլլայ, և անոնց գոհացումը Ռուսական միջամտութեան պատրուակները պիտի ջնջէ: ... Հայոց պէտք եղածը հեղբոն մըն է, երկիր մը, զոր իրենցը կարենան կոչել, և զոր կարենան ժամանակին պետութեան մը վերածել, երբ անոր հարստութիւնն ու թուական այժմ աւելնայ...»: Թէ ո՛րքան ձախող և որքան ազգամիտ ուղղութիւն մը եղաւ այս ծրագիրը, այսօր կարելի չէ ուրանալ: Այս ծրագիրը, որ դարձեւած անգղիական քաղաքականութեան սալին վրայ, Ռուսական դիւանագիտութեան դէմ ցցուող խոչընդոտի մը պէս մէջտեղ դրուեցաւ, իր ծագման օրերուն, դրդապատճառներէն մէկը եղաւ այն մեծ

աղէտքին, որուն ենթարկուեցաւ Հայութիւնը, Թուրքիոյ ներքին գաւառներուն մէջ: Եւ որպէսզի աւելի որոշ երևան բերուած ըլլայ այդ սխալ ուղղութեան ինչութիւնը, հոս նոյնութեամբ կրգընենք պատճէնը Ներսէս Պատրիարքի 1878 Ապր. 9/21 թուակիր ինքնագիր մէկ նամակին, որ անվերապահօրէն ցոյց կուտայ իր քաղաքականութիւնն ու դիւանագիտութիւնը, իր բովանդակ մոլորանքին ու դատումներուն մէջ:

«... Եթէ պէտք ըլլայ բոլոր ազգը մէկտեղ աշխատիլ, ամենքը պատրաստ են աշխատելու, այդ գործողութեան մէջ միութիւնը պահելու համար պարտաւորուած եմ հոս յիս ամփոփելու ամենայն աշխատութիւն ու պատասխանատուութիւն:

«Վստահութեամբ դիմեցէք ինծի, վստահութիւն ունեցէք նաև կատարեալ մեր Սրբազան եղբօրը, Խրիմեան Հայրիկին, որ այժմ ի լոնտոն Ձեր քով կը գտնուի:

«Քաջալերեցէք զինքը, օգնեցէք իրեն, ինչ որ անոր ընէք՝ բոլոր ազգին, մեր սիրելի ու կարօտ անոր ընէք՝ բոլոր ազգին: Այս խօսքերը ո՛չ հայրենեաց բրած պիտի ըլլաք: Այլ՝ ի Ձեզ և Ձեր ազնիւ միայն ձեզի կ'ուղղեմ, այլ՝ ի Ձեզ և Ձեր ազնիւ ու հայրենասէր ընկերաց, որ միևնոյն ոգւով կ'աշխատին մեր ազգային դատին համար:

«Մեր հոս կարծիքն ու յոյժ այն է, որ Դեսպանաժողովը պիտի գումարովի: Եթէ այս ըլլայ՝ թէ՛ մենք հոս, և թէ՛ դուք հոս մեր ջանքերը կրկնապատկելու ենք: Դեսպանաժողովին մէջ մեզի ինպատ ձայներ պիտի բարձրանան, բայց առաջարկութիւնը պէտք է Անգղիայէն գայ: Անգղիան որ ուզէ Հայաստանը փրկուած է:

«Հայաստանը, կամ ինչ որ մնաց Հայաստանէն,

կա՛մ բոլորովին Ռուսաց ձեռքը պիտի անցնի կա՛մ չեզոք երկիր մը պիտի ըլլայ, այսինքն ինքնօրէն կառավարութիւն մը: Ո՞րն աւելի յարմար է Անգղիոյ շահուն: Այս կէտը լաւ բացատրած էք և դուք Ձեր յիշատակագրին մէջ, որն որ կը ցաւիմ որ անկարելի է հիմա ազգին կողմէն տրուիլ պաշտօնական կերպով. զի արդէն ամեն կառավարութեանց մատուցինք մեր պաշտօնական յիշատակագիրը: Բայց մասնաւորաց կրնայ տրուիլ և օրագրաց մէջ հրատարակուիլ ո՛չ թէ ազգին կողմէն այլ Լոնտոնայի ազգայնոց կողմէն:

«Հիմակ մի առ մի պատասխանեմ Ձեր գանձան հարցմանը»:

Ա. Մեր քաղաքականութիւնն է Ռուսիոյ երախտագէտ ըլլալով՝ յուսալ յԱնգղիա և Անգղիոյ շնորհիւ ապահովել մեր բարոյական և նիւթական բարեկեցութիւնը: Այս բարեկեցութիւնը ուրիշ կերպով ձեռք չեմք կրնար բերել, այլ միայն ազգային ինքնօրինութեամբ Հայաստանի մէջ: Այլ որպէսզի այս բառը չի խրաչեցնէ գոմանս՝ ահաւասիկ մեր formuleը. Administration de l'Arménie par les Arméniens:

Բ. Խորէն Սրբազանը, որ Բեթերսպուրկ է, մեր քաղաքականութեան առաջին մասին կը ծառայէ, ինչպէս Խրիմեան Սրբազանն ալ ի Լօնտոն երկրորդ մասին:

Գ. Երբ Դեսպանաժողովին գումարման որոշումըն ըլլայ, ազգին կողմէն անպատճառ պատգամաւորութիւն մը պիտի գտնուի հոն. Արդէն Խը-

րիմեան Սրբազանը այդ պաշտօնը ունի Եւրոպայի մէջ:

Դ. Գերմանիոյ և Իտալիոյ քով պէտք եղածը ըրած եմք արդէն և այս երկու տէրութեանց Համակրութեանը և օժանդակութեանը վրայ բոլորովին վստահ եմք: Գաղիոյ քով ինչ որ այս տեղի դեսպանին ձեռքով կրնայինք ընել, ըրած եմք: Ինչ որ Խրիմեան Սրբազանը պիտի ընէր ի Փարիզ, զայն չ'գիտեմք թէ ըրա՞ն, և ո՞ր աստիճան յաջողեցաւ. նմանապէս չ'գիտեմք, թէ ի՞նչ ըրաւ Աւրստրիոյ Համար, Լասնզի Բարիզէն նամակ չի գրեցին մեզ...»

«Եւ ես Ձեռնէ յանուն ազգին ու կը խնդրեմ որ ամեն ջանք ու զոհողութիւն ընէք որչափ որ կարելի է ամեն օր մէյ մէկ բան գրել տալու Համար Լոնտոնի լրագրաց մէջ Հայոց Համար: Կառավարութիւնները բաւական արթնցան մեզի Համար, բայց Հասարակաց կարծիքը ոչ: Ուստի հրատարակութեան տալու է Հարստահարութեանց տեղեկագրերը և Քիւրաեքու ըրած նորանոր բռնութիւնները, որոնք Խրիմեան Սրբազան Հայրիկի քով կան: Ները, որոնք Խրիմեան Սրբազան Հայրիկի քով կան:

«Ինչպէս նաև ընդհ. տեղեկութիւնք Քրդաց կեանքին եւն. վրայ, զորոնք խիստ լաւ գիտէ Խրիմեան Սրբազան»:

Ահա՛ հոս կը գնենք Ներսէս Պատրիարք. վարժապետեանի նամակին բուն բնագիրը, որ ինչպէս կը տեսնուի գրուած է Տիար Գարեգին Փափազեանի:

Խրիմեան Հայրիկ Փարիզէն Լոնտոն հասնելուն մեծ շուքով կ'ընդունուի Հայերու կողմէն: Յունաց եկեղեցիի քահանան և երեւելիներն ալ կ'այցելեն իրեն բարի գալուստ և յաջողութիւն մաղթելու համար իր ազգասէր ծրագիրներուն և նպատակին: Խրիմեան փոխադարձ այցելութեան կ'երթայ Յունաց քահանային, որուն կողմէն կ'առաջնորդուի եկեղեցի, ուր հաւաքուած են Յոյն գաղութին մեծամասնութիւնը և Հայեր: Ահա հոն խօսուած քարոզը, զոր կ'օրինակենք բուն իսկ Խրիմեանի ձեռագրէն.

«Ուրախ եմ և երջանիկ կը համարեմ զիս, զի քրիստոնէական եկեղեցւոյ այս գաւիթին մէջ երկու արեւելեան եկեղեցւոյ Հայրեր և որդիներ զիրար կ'ողջունեն եղբայրակցութեան սիրով: Տեսէ՞ք ժողովուրդ, Սրբութեան սեղանոյ քահանայն ինձ կուտայ այս խաչն, որպէսզի օրհնեմ զձեզ միեւնոյն օրհնութեամբ, ինչպէս կ'օրհնէ Հայկական եկեղեցին իր զաւակներ. «Կեցո՛ւ, Տէ՛ր, զժողովուրդս քո և օրհնեա զժառանգութիւնս քոյ, հովուեա և բարձրացո զսոսա յայսմ հետէ մինչև յաւիտեան»:

«Երանի, թէ լեզուս Հելլենական պերճ բարբառով խօսէր, և ես կարենայի սրտիս իղձերը ձեր ընտանի լեզուով բացատրել ձեզ. կարենայի միանգամայն խաչին ճառ և Քս.ի մեծ սիրոյն անձնուիրութեան հանդէս ճառել ձեզ: Այս խաչը որուն վրայ Աստուածորդին իր թևերը տարածեց և օրհնեց համայն տիեզերքը, խրախոյս կարդաց բոլոր զինուորեալ հաւատացելոց. «Քաջալիւրեցարուք զի ես յաղթեցի աշխարհի»: Այս խաչին վրայ ելաւ մարդկութեան բարեկամ Յիսուս, իր անձը տուաւ և իր անհուն սէրը այս խաչով չափեց, թէ «Մեծ

քան զայս սէր ո՛չ գոյ, եթէ ոք զանձն դիցէ ի վերայ բարեկամին»: Քրիստոս իր խաչով, իր միակ զոհով ու արիւնով մի եկեղեցի կանգնեց, և իր բարեկամ հաւատացեալները մի գաւթի մէջ հաւաքեց, և ասաց «Եղիցին մի հօտ և մի հովիւ»: Ո՞վ կը ժպրհի նորա մի կազմած հօտը պառակտել, նորա ոչխարները բաժանել և խտրութիւն դնել այս կամ այն եկեղեցւոյ մէջ: Քս. համայն մարդկութեան համար մեռաւ և ոչ մի՛ ազգի համար. Ս. Պօղոս Քս.ի եկեղեցւոյ միութեան պատկերը այսպէս կը հանէ, թէ «Այսուհետև խտրութիւն չ'կայ ո՛չ Հրէի և ո՛չ Հեթանոսին մէջ, ո՛չ ծառային և ո՛չ ազատին մէջ, զի դուք ամենեքեան Յս.ով Քս.ով միացած էք»:

«Այո՛, Քս. այս խաչին վերայ իւր սէր հրատարակեց աշխարհի և նոյն սիրով ի մի եղբայրակցութիւն կապեց բոլոր հաւատացեալները, «Դուք ամենեքին եղբայր էք» ասաց: Ուրեմն, դուք մեր եղբայրներ էք. մենք ձեր եղբայրներ եմք. այս եղբայրակցութեան մէջ անջատումն չ'կայ: Ճանչըցէ՛ք, ո՞վ ժողովուրդ, Քս.ի Աւետարանին քարոզած սէր, իր հաւատացեալները ի միութիւն կը կապէ, և միութիւն՝ զօրութիւն կը կազմէ, զօրութիւն աշխարհի բռնութեանց դէմ կը կռուի: Հապա՛, միանամք Քս.ի հոգիով և սիրով, որպէսզի Քս.ի նման յաղթենք աշխարհի: Ուստի կ'օրհնեմ զձեզ Հելլենական ժողովուրդ, որ զօրանաք սիրոյ մէջ, զօրանաք միութեան մէջ, զօրանաք Հայրենի մէջ, կ'աղաչեմ, որ փառաց և ազատութեան համար: Կ'աղաչեմ, որ դուք ևս նոյն օրհնութիւն Հայոց տառապեալ ազդուք ևս նոյն օրհնութիւն նուիրէք, որոյ ես մի գին և աշխարհին համար նուիրէք, որոյ ես մի անձնուէր հովիւն եմ, և այսօր այս Սուրբ եկեղեց-

ւոյն մէջ մեր եղբայրակցութեան սէր իբրեւ յիշատակ կը թողու՞մ ձեզ և կ'երթամ, յիշեցէք և մի մոռնաք» :

Խրիմեան Հայրիկ, պահ մը կը թողու Լոնտոնը, և Ապրիլ ամսոյ 11-12ին կ'ուգայ Մանչէսդըր, տեսակցելու և կարևոր խորհրդակցութիւններ կատարելու տեղւոյն գաղութին հետ : Ժողովուրդը ամենաջերմ ընդունելութիւնը կ'ընէ իրեն : Քանիցս ժողովներ կը գումարուին խորհրդակցութեամբ ճշդելու համար այն ուղղութիւնը, որուն պէտք է հետեւի Խրիմեան, թէ՛ ի Լոնտոն Բրիտանական ազգին ներկայացուցիչներուն մօտ, և թէ՛ ի Պերլին, եթէ գումարուի Դեսպանախորհուրդը : (*) Ապրիլ

(*) Այդ խորհրդակցութիւններու միջոցին կը հարցուի Խրիմեան Հայրիկի, թէ ինք ի՞նչպէս պիտի կրնայ Հայկական դատն ու Հայկական տառապանքը ներկայացնել Եւրոպական դաշինքներուն, ու Դեսպանախորհուրդին, քանի որ օտար լեզու չէր գիտեր : Խրիմեան կը պատասխանէ .

— Պիտի խօսիմ լեզու մը, որ համաշխարհային է, և տառապանքի լեզուն է միւսնոյն ժամանակ . այսինքն ՊիՏԻ ԼԱՄ» :

Խրիմեանի այս պատասխանը ճշգրիտ պատկերացումն է Հայ հոգեբանութեանը, որ դարձիչ ի վեր լացաւ միայն, և որ չ'կրցաւ գտնել արդարութեան և ազատութեան արեւը, որ գար ճառագայթել իր արցունքներուն ընդմէջէն, կազմելու համար անգամ մըն ալ, Արարատեան աշխարհին վերայ խաղաղութեան և հաշտութեան ծիրանի գօտին :

17/29ին Մանչէսդըրի Յոյն քահանան և հինգ վաճառականներ կ'այցելեն իրեն, միասին բերելով սա յունաւոր-տպագիր ուղերձը .

«Առ Նորին Սրբազնութիւն

Ամենապատիւ Տ. Տ. Մկրտիչ Խրիմեան

Նախկին Պատրիարք Հայոց

Մենք իբրեւ Յոյներ ազգային պարծանք և քրիստոնէական ուրախութիւն մը կը համարինք այն առիթը, որ մեզ կ'ընծայուի Ձեր Սրբազնութեան բարի գալուստ մաղթելու այս երկրին մէջ : Յունուն տեղւոյն Յոյն գաղութին կը շնորհաւորենք Ձեր Սրբազնութիւն իբրեւ Պետը եղբայրակից ազգի մը, և քրիստոնէայ տարրի մը, որ Յունական Եկեղեցիին հետ ապրած է քրիստոնէական սիրով, կըրելով անոր հետ՝ Աւետարանական եռանդով՝ երկայնատե անհանդուրժելի բռնապետութիւն և անգութ հալածանք այլ և այլ ձախող ժամանակամիջոցներում :

Կը շնորհաւորենք Ձեր Սրբազնութիւն նաև Ձեր ազգային իրաւունքներն ստանալու ամենաբարձր գաղափարն ունենալուն համար :

Ձեր Սրբազնութեան մեր այս կողմերը այցելելու մտադրութիւնը ունենալուն առթիւ կը փուլեւաւ մեր հրճուանքը արտայայտել իբրեւ յոյներ և եղբայրներ Հայ ազգին, որոնց հետ ըստ տառաքելական աւանդութեանց կապուած ենք սերտ կապերով : Յայտնելով մեր սրտագին բարեմաղթութիւնները ի յաջողութիւն Ձեր Սուրբ նպատակին, միամբ

Ձեր Սրբազնութեան հարազատ ծառաներ
Տ. Պ. ՄԻՐՈՍ (քահանայ)

Մանչէսդըր, 17/29 Ապրիլ 1878 Մ. ԷՔՍՈՆՈՄՈՆ

Երբ Յ. Անդրէասեան կը տեսնէ, թէ Հայաստանի իրաւանց պաշտպանութեան գործը ազդիւն կողմէ Խրիմեանի յանձնուած է, իբրեւ Լիազօր պատուիրակի, այլեւս հարկ չ'տեսներ շարունակութեանը այն ընկերութեան, որուն կազմութիւնը ծանուցած էր Մարտ 22 թուական շրջաբերականով և Ապրիլ 17ի սա երկրորդ շրջաբերականով՝ այդ ընկերութեան կազմալուծումը կը հրատարակէ։

«Տէ՛ր, ամուսյս 15ին Սրբազան Հայրիկին գալուստը շնորհաւորելու և նորին Սրբազնութեան բերնէն իր այցելութեան պարագաները և նուիրական նպատակներն լսելու համար Առաջնորդարանի մէջ ազգայնոց մեծաթիւ գումարումը իմ վրաս երջանիկ տպաւորութիւն մի բրաւ :

«Մարտ 22 ամսաթուով շրջաբերականում Ձեզ յայտնուած էր Society for promoting the interests of Armenia անուամբ ընկերութիւն մը, և միանգամայն նորա մասնաժողովն Հաստատուած լինելն, որուն նպատակն էր Սուլթանի կառավարութեան ներքե Հայոցս կենսական շահերն պաշտպանել : Այժմ նկատելով որ Խրիմեան Սրբազան Հայրիկն (որուն գալստեանը անտեղեակ էի) ազգին կողմանէ պաշտօնապէս միեկնոյն նպատակը կը ներկայացնէ, և տեղւոյն ազգայինք ջանադիր են ազգու կերպիւ նորին Սրբազնութեան ջակկցելու, պարտք անձին Համարիմ հրաժարիլ և լուծել յիշեալ ընկերութիւնը, և ազգային հանրական խնդիր մը՝ Թողուլ հանրութեան, պարտ ու պատշաճը տնօրինելու » :
(ս տ օ ր ա գ ր ու թ իւ ն)

կարգադրութեան, մտադիր է կարճ ժամանակ մը քաղաքս մնալ, ուր կը բնակին բաւական կարեւոր թիւով հայեր: Ն. Սրբութիւնը Մանչէսթըր ժամանեց Շաբաթ իրիկուն, բայց երէկ առաւօտ Լոնտոն մեկնեցաւ, ունկնդրութիւն մը խնդրեցու Լորտ Սալզպրիի, Քանթէրպլըրի արքեպիսկոպոսին և ուրիշներու հետ: Կը սպասուի, որ Ուերթ Երեկոյ նորէն հոս դառնայ կամ շաբաթ օր, և 8-10 օր հոս մնայ, և թէ իր հոս գտնուած միջոցին պաշտամունք պիտի կատարէ Հայոց Եկեղեցիին մէջ ի Clarence St.: Մեզի տեղեկութիւն կը տրուի, թէ երկուշաբթի իրիկուն գումարուած Հայոց ժողովի մը մէջ միաձայնութեամբ որոշուած է օժանդակել իր առաքելութեան, որ է պաշտպանել տառապեալ Հայոց և Ասիոյ ուրիշ քրիստոնեայ ժողովրդոց դատը Բրիտանական Կառավարութեան քով» Manchester Guardian April 17th.:

Այս այցելութիւններու առթիւ Գ. Փափազեան կը գրէ Գալուստ Կոստանեանցի. «Խրիմեան հոս եղած առեւ իր առաջին վիզիթներէն մին կլատըութենի ըրած է (առանց իմ գիտութեան, այսինքն Պիքոնսֆիլտի և Թիւրքիայի թշնամոյն). միթէ պատշաճ չէ՞ր Պիքոնսֆիլտի ևս այցելութիւն տալին. [*] որչափ խօսեցայ, սակայն երբ զգացին C'etait trop tard!» [1878 Յուլիս 11]:

[*] Լոնտոն վերադարձին, Լորտ Քարնարվոնի [Lord Carnarvon] պատուակալ նախագահութեամբ կազմուած Anglo-Armenian Associationը, ի պատիւ Խրիմեանի սեղան մը կուտայ: Այդ սեղանին կը հրաւիրուին լորտեր և կարգ մը ազնուական տիկիներ, ամենքն ալ ըստ սովորութեան decolte':

Երբ Խրիմեան Սրբազան Լոնտոն կը դառնայ Ապրիլ 16ին, արդէն տեղւոյն հայ գաղութի եռանդուն անդամները սարքած են կարգ մը ժամադրութիւններ, պետական մարդոց և Քանթըրպլըրի Արքեպիսկոպոսին մօտ: Խրիմեան Հայրիկ՝ Քանթըրպլըրի Արքեպիսկոպոսին ունկնդրութեան ընդունուած պաշտոն կը խօսի Հետեւեալ ճառը, զոր կ'օրինակենք իր իսկ ձեռագրէն.

Բարձրաշնորհ Սրբազան Տէ'ր,

«Ես որ մի նուաաս ներկայացուցիչ և պատգամաւորն եմ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին և Թուրքիոյ Հայոց ազգին կողմէն, կը փութամ այսօր նախ իմ շնորհակալութիւնս նուիրել Ձեր Բարձր Սրբազնութեան, որ Ձեր անձուկ ժամերու մէջ բարեհաճեցաք մեր խոնարհ այցելութիւնն ընդունիլ քրիստոնէական եղբայրսիրութեամբ, զոր ընդունեցիք Աւետարանի ներշնչութենէն, որ կ'աւանդէ իր աշակերտաց, թէ «Դուք ամենեքին եղբայր էք»:

Ահաւասիկ Աւետարանին քարոզած քրիստոնէական եղբայրսիրութեան այդ գերագոյն օրէնք իւրաքանչիւր մեզ, համարձակ ազատութեամբ դիմել Ձեր բարձր եղբայրութեան, ուշադրութիւն

Խրիմեան երբ սրահ մտնելով ինքզինքը կը գտնէ դէմ յանդիման այդ տիկիներուն, իրեն յատուկ հեգնանքով կ'ըսէ իր ընկերոջ. «Սխալ տեղ եկած չ'ըլլանք, կանանց բաղնիքի մը մէջ կը գտնուինք, արդեօք»: Խրիմեան՝ այս այցելութեան միջոցին, արդեօք: Խրիմեան՝ այս այցելութեան միջոցին, Անգղիական Մամուլին կողմէն յորջորջուած է Աւագիտական Մոգը կամ՝ Իմաստունը [The wise man of the East]:

մը տալու համար կ'որոշուի Յուլիոս Լին մեծ մի-
թինկ մը գումարել Լոնտոնի մէջ, կ'երևի Գ. Փա-
փազեանի նախաձեռնութեամբ: Այս միթինկին կը
նախագահէ Վէսթմինսթըրի դուքսը, և որուն ներ-
կայ կը գտնուին Լորտ Շաֆթսմըրի (երևելի մար-
դոսէրը) և Լորտ Գարնարվըն (Carnarvon), երկուքն
ալ պահպանողական կուսակցութենէն, որոնք յար-
գուած անձնաւորութիւններ են նոյն իսկ հակա-
ռակ կուսակցութեան կողմէն: Ասոնք նոյն միթին-
կին մէջ կը խօսին հայասէր խոր զգացումներով,
ու ի վերջոյ Գ. Փափազեան խօսք կ'առնու համա-
ռօտ կերպով բանաձեւելու հայկական բաղձանքնե-
րը, և անոնց պահանջումներուն բնաւորութիւնը:
Այդ ճառը նոյնութեամբ կը դնենք հոս, անոր հա-
մար, որ անիկա ճշգրիտ արտայայտութիւնն է նոյն
ատենի հայկական սխալ քաղաքականութեան և որ
կը լրացնէ Ճէյմս Պրայսի, Վարժապետեանի և Խը-
րիմեանի ծրագիրները, և որոնք Հայկական աղէտ-
քը փութացուցին:

Միւրտաք, Տիկնայք և Պարոնայք

Ի դիմաց Հայոց բնակելոց ի Մեծն Բրիտանիա,
անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մի է մեզ համար
այս բարեպատեհ առթիւ մեր ջերմ ու սրտագին
շնորհակալիքը մատուցանել պատկառելի հանդի-

դիտողութիւններ ըրած է Խրիմեան Հայրիկի ան-
դիւանագէտ ընթացքի մասին, բայց այս չինը-
շանակեր թէ Խրիմեանի հակառակորդ մը եղած
ըլլայ: Կ'երևի Տիար Մ. Չերազ հաւատացած է ե-
ղած զրոյցին, և իր երիտասարդական եռանդնո-
տութեամբ տեղի տուած է ծանօթ միջադէպին:

սականացի, որ ձեր ներկայութեամբը պատուեցիք
այս ժողովս, ինչպէս նաև Անգղիոյ ժողովրդեան
առհասարակ, վասն համակրութեան և սիրոյ, զոր
զանազան առթիւ արտայայտեցին մեր ազգային
խնդրոյն համար:

Մտադիր չեմք երկարօրէն խօսիլ ժողովոյս ա-
ռարկային վրայ, և կամ Հայաստանի մէջ մեր հայ-
րենակցաց դարերէ ի վեր կրած տառապանաց և
հարստահարութեանց նկարագիրն ընել, սակայն
ձեր ներողամտութիւն պիտի խնդրեմք մի քանի
խօսքով բացատրելու համար, թէ ինչ են հայ ժո-
ղովրդեան փափաքն ու պահանջմունքն արդի դը-
ժուարին պարագային մէջ, երբ հայոցն Եւրոպիոյ
ուշադրութիւնը Պերլինի Դեսպանաժողովոյ վրայ
հաստատուած է:

Ինչ որ Հայերն Եւրոպայէն անձկութեամբ կը
պահանջեն այս է, որ նոցա ևս միևնոյն հաւասար
արդարութիւն լինի, և նոքա ևս միևնոյն բաժինը
ստանան այն ամեն առանձնաշնորհումներէն (previ-
lege), որոնք Թուրքիոյ միւս քրիստոնեայ հասարա-
կութեանց պիտի տրուին: Քանզի եթէ Պուլկարք
և ուրիշներ տառապանք կրեցին Թուրքիոյ վատ-
թար կառավարութենէն, աշխարհածանօթ իրողու-
թիւն մըն է որ Հայերն Ասիոյ մէջ դարերէ ի վեր
ամէն տեսակ հարստահարութեանց և զրկանաց են-
թակայ եղած են: Իրաց այս վիճակին մէջ ինչ որ
Հայերը կը փափաքին այս է որ հզօր և բարի կա-
ռավարութիւն մի հաստատուի իրենց երկրին մէջ,
տեսակ մը ինքնօրինութիւն Սուլթանի իրաւասու-
թեան ներքեւ և Եւրոպական պետութեանց երաշ-
խաւորութեամբ: Նոքա չեն նկրտիր Օսմ. Տէրու-
թիւնէ անկախ հանդիսանալ, սակայն կ'ուզեն և կը

թիւնը չ'ունենար, (քանի որ ուրիշները իրենց արիւնն ու կեանքը կը զոհեն) այնպիսին ըստ մեր տեսութեան, մարդկային պարզ զգացումներէ իսկ շրկուած է:

Անգղիոյ Կառավարութեան և առհասարակ Անգղիոյ ժողովրդեան կողմանէ Հայոց նկատմամբ եղած համակրական ցոյցերն յոյս կուտան մեզ հաստատապէս, որ իր Թագուհւոյն Կառավարութիւնը նկատողութեան առնելով Հայոց Խնդիրը յառաջիկայ գօնկրէին մէջ հոգ պիտի ունենան նոցա իրաւունքները պաշտպանելու այնպիսի տնօրինութիւններ ձեռք բերելով, որոնք նոցա ապառնի երջանկութիւնն ու խաղաղութիւնն ապահովեն» (*):

(*) Հայկական խնդիրի այսօրինակ պարագաներու մասին բաւական լոյս պիտի կրնայ սփռել Լոնտոնաբնակ Բրոֆ. Յակոբեան, որ այդ շարժումէն տարուած է սկիզբէն ի վեր:

VIII

ՆԱԾԿ. ԽՆԴԻՐԸ ՎԵՋԻԺՈՂՈՎԷՆ ՅԵՏՈՅ. — Ազգին յուսախաբուծիւնը Ներսէս Պատրիարքի անձնական նամակով յայտնուած. — Տ. Յովհաննէս քէնյ. Մկրեանի առաքումը Լոնտոն և Մանչէսթըր. — Իր վերադարձը ի Պոլիս. — Եսայի Վ. Աստուածատուրեան Առաջնորդ կ'ընտրուի Մանչէսթըրի. — Անգղիոյ Հայասէր շարժումները կը վերսկսին. — Պետութեանց ընթացքը. — Հայկական խաղաղասիրական ջանքերը՝ պետութեանց մօտ. — Զարդերը. — Խրիմեան Կաթողիկոս, Հայկական Հարց և Եւրոպա:

Այդ վեհաժողովին կողմէն Հայերուն հրամացուած դժնէ պատրանքը, կը սպասուէր, որ Հայ դիւանագէտներուն փորձառութեան դաս մը տըլած ըլլար, համոզելու համար, թէ սխալ ուղուածութեամբ ստեղծուած քաղաքականութիւն մը չէր կրնար փրկարար հետեանքներ ունենալ Հայ ժողովուրդին համար, և թէ՛ ամեն ծրագիրն որ ժողովուրդին համար, և թէ՛ ամեն ծրագիրն որ ժողովուրդին համար փորձուած գերեզմանին եղած հակասէր Ռուսական քաղաքական ձգտումներուն, դատապարտուած էր վիժիլ իր ծնունդի խանձարուրդին մէջ: Պերլինի վեհաժողովին ձեռքով Հայաստանի համար փորձուած գերեզմանին եղած կանգնած, մեր դիւանագէտները վայրկեանական անգրագարձ մը կ'ունենան գործուած քաղաքական սխալին, բայց միաքերը այնքան բուռն նախապաշարուած են Անգղիոյ ազատարարութեան վերաբերմամբ, որ վայրկեանի սթափումն անգամ չի կրնար զիրենք մղել դէպի Ռուսիոյ բարեացա-

լէմեանի հրաժարականը, և իր կողմէն Մանչէսթըրի հովիւ և «Անգղիաբնակ հայոց քննչ» հոգեւոր տեսուչ կը կարգէ Տէր Յովհաննէս քննչ. Մկրեանը, որ 1878ի կէսին իր դէմ եղած գանգաւորութենէ հետեանքով Պատրիարքական փոխանորդութենէ հրաժարած էր: Տէր Մկրեանի Անգղիա զրկուելուն շարժառիթը կը թուի ըլլալ յոյսերու վերաշարժումը, ծնած՝ 1878 Յունիս 4ի կիպրոսի դաշնագրէն, որով Անգղիա տեսակ մը հովանաւորութիւն կը տանձնէ Հայկ. բարենորոգման: Թէպէտ Տ. Մկրեանի սոյն պաշտօնը հաստատող Պատրիարքական կոնդակը չ'ունինք ձեռքերնիս, բայց ունինք 1878 Օգոստ. 19 թուով Փափագեանի գրուած ներսէս Պատրիարքի մէկ նամակը, ուր կ'ըսէ. «Ահաւասիկ ձեր ամեն ազգասիրական ջանից ջանակից ձեր հայրենասիրական գործոց գործակից, ձեզ ըստ ամենայնի հոգեկից և սրտակից զրկեմ մեր հոգեւոր որդի աւագ Արժանապատիւ Մկրեան Տէր Յովհաննէսըն, որ ի Մանչէսթըր Հովիւ և Անգղիաբնակ Հայոց քահանայ հոգեւոր տեսուչ, այլ և մեր ներկայացուցիչ է յԱնգղիա, ամենուրեք ուր որ հարկ ըլլայ: ... Ահաւասիկ ձեզ հայր, ձեզ կեդրոն, ձեզ համբարանոց ամենայն տեղեկութեանց որոց պէտք ունիք. ահա ճարտար և ազգասէր հովիւ մը. ձեզ նայիմ, օրհնեալ ըլլաք, գօրանայք, քաջալերուիք, ու ազգին դառն արտասուքը սրբել յաջողիք»: Միւսնոյն ժամանակ խորհրդի Հայրիկ Պոլսէն 24/6 Սեպտ. թիւով կը գրէ Գ. Փափագեանի.

«Ահա եկաւ հասաւ քեզ Արժանապատիւ Հայր Մկրեան Ձեր նախածանօթ մտերիմ և թղթակիցն: Յիշեալ պատուան ականձն, որ ծանուցեալ է ազգայնոց ինչպէս Ձեզ, ես աւելորդ կը համարեմ նո-

րա համար և նորա արժանեաց մասին գրել Ձեզ, զի դա ինքն իւր կարող է իւր գործունեայ կեանքով և գործով (ցոյց տալ): Նա թէպէտ իբրեւ զիս չ'գիտէ Անգղիական լեզուն, բայց փոքր իշատէ իտալական լեզուն գիտնալով կը յուսամ որ փոքր ժամանակի մէջ Անգղիական լեզուի մէջ ևս կը վարժուի: Դուք առայժմ, ի պահանջել հարկին, իբրեւ թարգման և խորհրդակից պիտի օժանդակէք իրեն. այն վստահութիւն գորունիմ ես Ձեր մտերմութեան վրայ, նոյնն ունի նաև Տ. Մկրեան Հայր: Ուրեմն իբրեւ լծակից ամուսնեք պիտի վարէք այսուհետև Հայկական խնդրոյն ակօսները Անգղիական ժողովուրդին առաջ: Ձի այս խնդիրը չ'լրացաւ, ինչպէս կը կարծեն կարճամիտք, այլ սկսեց. պէտք է եռանդուն ոգւով, յուսով և հաւատով շարունակենք զայն մինչև ի նպատակն, և այդ նպատակին կէտն շատ հեռու չէ', այլ մօտ է, և իրաց ներկայ երևոյթէն կը տեսնուի»:

Ինչպէս կը տեսնուի Մկրեան քահանայի Անգղիա առաքումը Մանչէսթըրի հովութեան անւամբ, պարզ պատրուակ մ'է միայն: Վարժապետեան և խորհրդի գեռ յուսահատած չեն իրենց հետեւած քաղաքականութենէն, նոյն իսկ Պերլինի վեհաժողովին արտագրած պատրանքներէն յետոյ: Կ'ուզեն Անգղիոյ մէջ սկսուած գործը շարունակել, և ի նպատակ Հայ Դատին շահագործել, ձէյմա Պրայսի, հայասէր լորտերոց և ժողովուրդի մէկ մասին բարի տրամադրութիւնները: Ներսէս Պատրիարք Փիրղալէմեանի հրաժարականը պատեհ առիթ սեպելով, կ'ընդունի, և Մկրեան քահանայի Մանչէսթըրի հովութեան պաշտօնը կը տնօրինէ, առանց կանխաւ դիմում ընելու Մանչէսթըրի Հայ գաղութի

կամքին ու հաճութեանը: Գաղութը առանց հան-
շուի առնելու Ազգ. Պատրիարքարանի թաքուն մը-
տադրութիւնը, որ պատճառ եղած է Մկրեանի
ընտրութեան, իր դժգոհութիւնը կը յայտնէ պատ-
րիարքին, այս լնքնահաճ կարգադրութիւններու
մասին: Տէր Մկրեան քահանայ ի գուր խոնարհ կու-
գայ իր պաշտօնին գլուխը անցնելու համար: Ման-
չէսդրցին կը մերժէ զինքը իբր հովիւ ընդունիլ:
Երեւոյթները փրկելու, և գաղութին իր հոգեւոր
հովիւը ընտրելու և հրաժարեցնելու անկախութիւ-
նը անգամ մըն ալ հաստատելու համար 1878 Սեպ-
տեմբեր 18ին գումարուած ընդհանուր ժողովը 8ի
դէմ 11 ձայնի մեծամասնութեամբ կ'ընդունի Փիր-
ղալէմեանի հրաժարականը, և նորի մը ընտրու-
թեան համար իբրեւ ընտրելի կը ներկայացունին Ե-
սայի Վրդ. Աստուածատուրեան և Մակար Վրդ.
Զմիւռնիոյ:

Ներկաներէն ոմանք կ'առաջարկեն ընտրելեաց
ցանկին մէջ դնել Տ. Յովհաննէս քահանայ Մկրե-
անը. առաջարկը կը մերժուի 6ի դէմ 13 քուէնե-
րու մեծամասնութեամբ: Եւ հովիւ ի ընտրութիւն
կատարուելով վերոյիշեալ կրկին անուններու վրայ
16 ձայնի մեծամասնութեամբ Մանչէսդրի գա-
ղութին հոգեւոր հովիւ կ'ընտրուի Էջմիածնի միա-
բաններէն Եսայի Վրդ. Աստուածատուրեան:

Սոյն ընտրութենէ վերջ Տ. Յովհաննէս քահանայ
Մկրեան, տեսնելով, թէ Անգղիոյ մէջ իր պաշտօ-
նավարութիւնը ճշմարիտ ձախողանքի մատնուած
է Ներսէս Պատրիարքի կողմէն իրեն յանձնուած
լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով, ազգային
գործերու վերաբերմամբ տեսակցութիւններ կ'ու-
նենայ Լորտ Սալըգպրիի և ուրիշներու հետ, և Լոն-

տոնէն մեկնելով, Վիեննայի և Օտէսայի ճամբով
Պոլսի կը հասնի Նոյ. 6/18ին, ինչպէս ինքը կը գրէ
իր մասնաւոր նամակներէն մէկուն մէջ, ուր ի մի-
ջի այլոց կ'ըսէ. «Մանչէսդրի պատճառաւ տունս
տեղս ցրուած, և Պարտիզակ փոխադրուած ըլլա-
լուս, աստանդական միացած եմ: Թէպէտ Ս. Պատ-
րիարքը կ'ստիպէ զիս կրկին փոխանորդութեան
պաշտօնն ընդունիլ, բայց ես կը հրաժարիմ, գիտ-
նալով և գիտած առնելով՝ թէ որչա՛փ ծանր և սըր-
տամաշ պաշտօն է այն: Առ այժմ Բերայի եկեղեցին
կ'երթեկեկեմ հոգեւոր միտթարութենէ զուրկ չը
մնալու համար. և ի հարկին դարձեալ Ս. Պատրի-
արքին յանձնարարութիւնները կը կատարեմ ազ-
գային գործոց համար»:

Անգղիական հայասէր շարժումը՝ վեհաժողովէն
յետոյ բաւական լուրջ կը թուի ըլլալ: 1879 Նոյեմ-
բերին հրաման կ'ընէ իր մէկ նաւարածինին Արշի-
պեղագոս երթալ, Թուրքիոյ դէմ նաւային ցոյցի
մը համար: Սուրբ անին կառավարութիւնը կը յու-
զուի, և ծրագրուած ցոյցը խափանելու համար Հա-
յաստանի մէջ բարենորոգումները ի գործ դնելու
խոստումներ կ'ընէ Պոլսոյ Անգղ. Դեսպան Լայար-
տին, և կ'իմացնէ, թէ Պէյքըր Փաշայի նախագա-
հութեամբ բարեկարգիչ մարմին մը պիտի զրկէ,
ինչպէս նաև ուրիշ Եւրոպացի գումիսէրներու խումբ
մը՝ դատական բարենորոգումներու համար: Ցոյցը
կը վիժի, ու խոստումները ապարդիւն կը մնան:
Այնպէս որ 1880 Օգոստ. 30ին Պոլսոյ Անգղ. Դես-
պան Կօշըն կը գրէ Արտաքին Գործոց Նախարար
Լորտ Կրանվիլին, թէ Թագուհւոյն կառավարու-
թեան Փոքր Ասիոյ մէջ ունեցած բոլոր հիւպատոս-

ները կը գրեն, թէ Հայկական բարեկարգութեան տեսակէտով բան մը կարելի չէ յուսալ գաւառներու մէջ, մինչև որ իրական բարեկարգութիւն մը տեղի չ'ունենայ Պոլիս: Հիւպատոսներու այս զեկոյցին վրայ Դեսպանական մարմինը 1880 Սեպտ. 7ին հաւաքական նօթա (note collectif) մը կուտայ Դրան, և խիստ կերպով կը պահանջէ բարենորոգումներու գործադրութիւնը: Այս նօթերն են որ, կ'ըսէ Ռոլէն Ժաքմէն, Հայ Ժողովուրդին ակնկալութիւնները կը շատցնեն, և ունոր զգալ կուտան կրուած տառապանքին ծանրութիւնը, և վայրկեան մը առաջ անկէ փրկուելու փափաքը կը շեշտեն: Բ. Դուռը՝ գաղտնապէս ներշնչուած Գերման և Աւստրիական Դեսպաններէն՝ կ'զգայ, թէ կացութեան մէջ անմիջական վտանգ մը գոյութիւն չ'ունի. այս պատճառով 1880 Հոկտ. 3ին, առանց ամենաթեթեւ ակնարկութիւն մ'իսկ ընելու իրեն ուղղուած պարտաւնեւորուն և անգիտանալ ձեւանալով Սեպտ. 7ի նօթան, կը ծանուցանէ պետութեանց թէ, ինչ է իր ծրագիրն ու նպատակը բարեկարգութեանց խնդրոյն մէջ: Տաճկական այս պատասխանը, ուղարկութիւնը հրաւիրեց Կօշընի, որ «շը վարանեցաւ զայն յարձակողական (agrecif) կոչել»:

Թուրք Կառավարութիւնը այդ պատասխանով հասկըցուց, թէ եթէ ինք բարեկարգութիւն ուզէ, պիտի ընէ ինքնաբերաբար, և անկախ՝ պետութեանց միջամտութենէն:

1880 Նոյեմբերին պետութեանց կողմէ նաւա-
յին ցոյց մը տեղի կ'ունենայ լուծելու համար իւրն-
դիրը Տուլչինայի, զոր Ալպանական Դաշնակցու-
թիւնը Սեւ Լերան տալ կը մերժէր։ Այս միջոցին
Կօջըն կը տեսնէ յստակօրէն, թէ Պետութիւններէ

ովանց մօտ (Գերմանիա, Աւստրիա, Ռուսիա) նոր քաղաքականութեան ոգի մը երևան կ'ուգար, և այդ ոգին էր քիչ մը հանգիստ թողուլ թուրքիան։ Այս քաղաքականութեան հայրութիւնը Պիզմարքինն էր (Ռուլէն ժագմէն, Armenia, the Armenians, and the Treatiesի XIV)։ Կօչըն կը պահանջէ, որ հաւաքական ցոյց մըն ալ Հայաստանի բարենորոգումներուն համար տեղի ունենայ, առարկելով, թէ եթէ Սուլթանին Կառավարութիւնը Տուլշինայի խնդիրը ձգձգեց, Ալպանացիները չի վշտացնելու համար, Հայաստանի բարենորոգումներն ալ պիտի ձգձգէ Գուրդերը չի վշտացնելու համար։ Ու միեւնոյն ժամանակ կը գրէ, Անգղիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարին, թէ միթէ ժամանակը եկած չէ՞ որ, պետութիւնները հաւաքական ճիգ մը ընեն Փոքր Ասիոյ վիճակը բարեկարգելու համար։ Այս դիմումին հետ մէկտեղ կը նկարագրէ թուրքական քաղաքականութիւնը, որ մէկ գաղափար միայն ունէր կարծես, «Հայերը ճշեւ և Գիւրտերուն երես տալ»։

Այս իրողութիւնները աչքի առջև ունենալով, Լորտ Կրանվիլ 1881 Յունվար 12ին չրջարեքականով մը հրահանգ կուտայ Յրանսայի, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ և Ռուսիոյ անգղիական դեսպաններուն, այդ կառավարութիւններու ուշադրութիւնը հրաւիրելու Հայաստանի վիճակին վրայ, ըսպասելով որ այդ պետութիւններն ալ հրահանգ տան իրենց Պոլսոյ դեսպաններուն միանալու Բրիտանական դեսպանին և միասին գործելու Հայաստանի բարեկարգութեանց խնդրոյն մէջ, «Բայց, կ'ըսէ Ռոլէն Ժաքմէն, միթէ՞ Բրիտանական Կառավարութիւնը յոյս մը ունէ՞ր հաստատական պա-

տասխան մը ստանալու, եթէ ո՛չ կանխաւ վստահ
 ԸԼԼալով իր առնելիք պատասխանին, լոկ փոյթը
 ունէր՝ Պերլինի վեհաժողովը ստորագրող միւս
 պետութիւններուն մերժումը ընդունելով իր վը-
 րայէն թօթափելու պատասխանատուութիւնը: Ինչ
 որ ինծի հաւանական կ'ընէ վերջինը, Անգլիոյ ցո-
 ցած չափ նուազ ուժգնութիւնն է իր պահանջում-
 ներուն մէջ, և որ և է թելադրութեան կամ սադ-
 րանքի պակասը՝ իր կողմէ՝ ԸԼԼուելիք այս ներկա-
 յացուցման նիւթական ոյժ տալու մասին: Մինչև
 իսկ 1879ին եղածին նման նաւային ցոյց մը ընելու
 խօսքն անգամ չ'կայ: Ուրեմն ի՞նչպէս կ'սպասուի,
 որ արևելեան պետութիւն մը իր աւանդական հեղ-
 քութիւնը թօթափէ լոկ տրամաբանութեամբ և
 արդարութեան ու մարդկութեան պերճախօս՝ կո-
 չումներով: Եթէ ո՛ւնէ պետութիւն այն ատեն իր
 չափերուն համաձայն նկատէր Անգլիական Պետու-
 թեան առաջարկին անկեղծութեամբ պատասխա-
 նել, պիտի ըսէր Լորտ Կրանալիին. մեր առանձ-
 նակի առաջարկները մտիկ չ'եղան, մեր Note Iden-
 tiqueին խուսափողական պատասխան տրուեցաւ.
 մեր հաւաքական նօթին բնաւ պատասխան չի տը-
 րուեցաւ, նոյն իսկ ուշագրութեան չ'առնուեցաւ.
 կացութիւնը սա՛ է, թէ եթէ Հայաստան անմիջա-
 պէս չ'ապստամբիր, պատճառը լոկ զինքը հարըս-
 տահարող արհաւիրքի և բնաջնջումի քաղաքակա-
 նութեան զինքը ոյժէ զրկելն է: Ուրեմն ի՞նչ կըս-
 պասէք նոր հաւաքական նօթէ մը: ... Եթէ՛ ինչ-
 պէս օրէն է՝ գործք կ'ուզէք և ոչ խօսք, սկսեցէք
 դուք սպացուցանելու, թէ սպառնալիքը գործի
 պիտի փոխէք» (Armenia, the Armenians and the Treas-
 ties, Ը. էջ 28):

Ուրեմն կատարուածը «դիւանագիտական կատա-
 կերգութիւն» մըն էր, Եւրոպական քաղաքականու-
 թեան այն ատենի ոգիէն բղխած, որուն Ռուսիա
 կը պատասխանէ. թէ ինքը Պղատոնական գը-
 նացքի մը կը միանայ, եթէ միւս պետութիւննե-
 րը գործակցին. Իտալիա միւսնայն իմաստով կը պա-
 տասխանէ. Աւստրիա իր Պոլսոյ դեսպանին հրա-
 հանգ կուտայ «Հաղորդակցիլ միւս դեսպաններուն
 հետ, և Բ. Դրան ուշագրութիւնը հրաւիրել այս
 խնդրոյն վրայ, անոնց հետ համաձայնութեամբ,
 բայց ո՛չ թէ հաւաքական ներկայացումը
 նելով, որուն համար չ'կարծեր, թէ բաւական
 պատճառ կ'այ»: Գաղիոյ Արտաքին Գործոց Նախա-
 րար Պ. Պարթէլէմի Սէնթ Իլէր, կը պատասխանէ
 Անգլիոյ Դեսպան Լորտ Հայէնզի. «Ձեր առաջար-
 կած նպատակին կարեւորութիւնը կը ճանչնամ և
 բնաւ առարկութիւն չ'ունիմ միւս պետութեանց
 հետ համաձայնութեամբ զայն հետապնդելու. բայց
 Պերլինի մօր դեսպանէն իմ ընդունած ցուցումնե-
 րէն կը վախճամ, որ դժուարութիւն կրնայ ԸԼԼալ
 առ այս՝ Եւրոպական դիւաններու մէջ համաձայ-
 նութեան մը յանգելու: Պ. Տը Սէն Վալիէ ինձ կը
 ծանուցանէ, թէ երբ Անգլիոյ Դեսպանը Գերմա-
 նիոյ Նախարարապետութեան Հաղորդեց նմանօրի-
 նակ թելադրութիւն մը, իշխան Պրիմարք սա կար-
 ծիքը յայտնեց, թէ ծանր անպատեհութիւն կայ
 Հայկական խնդրի մէջտեղ հանելուն մէջ՝ Յունա-
 կան խնդրոյն վճռական կարգադրութենէն առաջ,
 և թէ այսպէս ընելով՝ գրէթէ ապահով ձախող-
 ւածքի մը մատնուելու վտանգ կայ Թրքօ-Հելլենա-
 կան անհամաձայնութիւնը կարգադրելուն մէջ»: Սոյն տեսակցութեան միջոցին կը հաղորդուի Անգ-

ղիոյ Դեսպանին, Պիզմարքի գաղափարը, թէ «Յունական խնդիրը լիննալէն վերջ ժամանակ է սկսեալու Հայկական խնդիրին»։ Պիզմարքի այս տեսութիւնը պատճառ եղաւ, որ Յունական խնդրոյն կարգադրութիւնը ձգձգուի Սուլթանին կառավարութեան կողմէն, կ'ըսէ Ռ. Ժազմէն, միմիայն Հայկական խնդրոյն լուծումը յապաղելու համար։ Գիտենք, թէ երբ Յունական խնդիրը կարգադրուեցաւ, այն ատեն Պիզմարք, փոխանակ իր նախկին խոստումին կամ դիւանագիտական տեսութեանը դառնալու, պնդեց, թէ «Պէտք է քիչ մը ժամանակ հանգիստ թողուլ թուրքիւն»։ Այս քաղաքականութեան հետևանքը սա եղաւ, որ անպայման կերպով յետաձգուեցաւ Հայկական բարենորոգումներու համար պետութեանց կողմէն նոր հաւաքական ձեռնարկի մը գործարութիւնը, և Անգղիա այդ օրէն դադրեցաւ իր կապոյտ տետրակին մէջ հրատարակել տեղեկագիրներ իր պաշտպանեալ երուս, այսինքն Հայերու վերաբերեալ տառապանքներուն նկատմամբ։

Պերլինի վեհաժողովին որոշումներէն և Եւրոպական նոր քաղաքականութեան ծնունդէն յետոյ Հայկական շարժումը կանգ չ'առնուր Հայերուն համար, ո'չ երկրին և ո'չ ալ Արտասահմանի մէջ, և տարիներու ընթացքին մէջ իրմէն կը ծնցընէ երկու հոսանքներ. մին խաղաղասիրական և միւսը յեղափոխական, որոնք կը ջանան Եւրոպական շարժումը թիւնը և քիչ մըն ալ միջամտութիւնը հրաւիրել թուրքիոյ գործերուն, խոստացում և Պերլինի ու Կիպրոսի Դաշնադրութեամբ նուիրագործուած բարենորոգումները իրականացնելու համար, Ասիական գաւառներու մէջ։ Սուքիսս վրդ.

Պարոնեան, Մանչէսթրի Առաջնորդը, որ շատ կանուխէն մասնակցած էր ազգային շարժումին, ինչպէս տեսանք, այս անգամ ալ խաղաղասիրական շարժումին մէջ իբր տեսակ մը միութեան գիծ կը ծառայէ ընդ մէջ զանազան Հայ գաղութներու, որոնք կատարեալ վստահութիւն ունին իր ազգասիրութեանն ու լրջութեանը մասին։

1885ին, Մ. Փորթուգալեանի նախաձեռնութեամբ Յանձնախումբ մը կը կազմուի Մարսիլիոյ մէջ Հայկական Դատին փափաքուած վախճանին հասնելու համար համաձայնութիւն մը գոյացնելու նպատակով գաղթային բոլոր հատուածներուն միջև, և կորոշէ դիմում ընել «մասնաւորապէս Գերմանական կառավարութեան մօտ, և եթէ հարկ տեսնուի, միւս տէրութեանց ևս պատուիրակութիւն մը ղրկել. Եւրոպական մամուլի միջոցով յուզել Հայկական խնդիրը և գլխաւոր պատահարները հեռագրել սալ զանազան կողմեր»։ Այդ Յանձնախումբը փափաք կը յայտնէ, որ սոյն կազմակերպութեան կեդրոնը ըլլայ Փարիզ կամ Լոնտոն։ 1885ի Մարտին Մարսիլիոյ մէջ գումարուած ընդհ. ժողովը սա որոշումները կուտայ. «1. — Եւրոպական ընդհանուր գաղթականութեանց կեդրոնը ըլլալ Անգղիա, պայմանաւ որ այս մասին Լոնտոնի և Մանչէսթրի Պատ. գաղթականութիւնները իրենց մէջ համաձայնութիւն գոյացնեն. 2. — Հայկական խնդրոյ ինչպստ ըլլալիք ծախուց կեդրոնի միջոցաւ մասնակցելու նպատակաւ հանգանակութեան դիմել»։

Մարսիլիոյ ընդհ. ժողովին սոյն որոշումները գրէթէ անտես կ'առնուին Անգղիոյ, ու մասնաւորապէս Մանչէսթրի Հայ գաղութին մեծամասնու-

թեանը կողմէն : Միայն Լոնտոնի մէջ Պ. Կ. Յակոբեան ուղեւորով օգտուելի Փարիզի և Մարսիլիոյ գաղութներուն տուած որոշումէն 1885 Դեկտ. 23ին Լոնտոնի մէջ կը կազմէ «Հայրենասիրաց Ընկ. Հայոց յեւրոպայ» կազմակերպութեան յանձնաժողովը, իր ատենապետութեամբ և Պետրոս Աղանուրի գանձապետութեամբ : Սոյն ընկերութեան նպատակը կ'ըլլայ, «չարունակ յուզել Հայկական խնդիրը եւրոպիոյ առաջնակարգ լրագրաց միջոցաւ, տալով ճիշդ անդեկութիւններ Հայաստանի վիճակին վրայով : Պատեհ առիթէն օգուտ քաղելով յիշատակագիրներ մատուցանել Պերլինի Դաշնագիրը ստորագրող վեց մեծ տէրութեանց, և իհարկին պատգամաւորք ղրկել ուր որ հարկ լինի, երբ կեդրոնային արկղին վիճակը ներէ» : Հակառակ յայտնուած փափաքներուն և տարուած ջանքերուն, գաղթականութեանց այդ մեծ Միութիւնը տեղի չ'ունենար և իւրաքանչիւր գաղութ իր մէջ պահելով պզտիկ խմբաւորումները Հայկական խնդիրը հետապնդողներուն, իր խաղաղասիրական գործը կը շարունակէ, անկախ այն միջոցին նոր գործի ձեռնարկող յեղափոխական կազմակերպութիւններէն : (*)

Իւրաքանչիւր Հայ գաղութ ինքն իր մէջ Հայկական Դատին ինպատու աշխատած պահուն, Փարիզի մէջ, 1885ի վերջերը, Ա. Իսքէնտէր և Գ. Էգ-

(*) Մեր այս հատորին մէջ պիտի չ'խօսինք յեղափոխական շարժումներու մասին : Կարծէր որ Հայկ. յեղափոխական շարժումը ունենար իր առանձին պատմութիւնը, անկախ և անկաշկանդ մէկու մը կողմէ գրուած :

նայեան կը ներկայանան Յրանայի Արտաքին Գործոց Նախարար Պ. Յրէսինէի, Հայկական ցաւերը և Հայաստանի զուլումները անոր միջոցաւ ներկայացնելու համար Յրանսական Խորհրդարանին : Եւ միւսնոյն ժամանակ կ'որոշեն Փարիզի, Մարսիլիոյ, Լոնտոնի, Մանչէսթրի, Վիեննայի, Պուքրէշի, Վառնայի և Ռուսճուգի գաղութներու կողմէն ստորագրուած աղերսագիր մը ներկայացնել Գերմանիոյ Թագուհիին, որ ժամանակին լաւ ընդունելութիւնը բաժնէր Խորհմեան Հայրիկի : Այնպէս որ 1885 Նոյ. 4ին Մանչէսթրի Հայ գաղութին կողմէն Լորտ Սալգարիի մատուցուած խնդրագրէն յետոյ, Գերմանիոյ Թագուհիին ուղղուելիք խնդրագիրն ալ կը ստորագրուի 1886 Յունվար 17ին, Մարսիլիոյ Հայ գաղութին կողմէն, և կը վերադարձուի Փարիզ : Ահա այդ խնդրագրին թարգմանութիւնը .

Առ Նորին Վեհափառութիւն
Կայսրուհին Գերմանիոյ
Յարգանք և խոնարհաբար
Տրուած՝ եւրոպիոյ Հայ-գաղ-
թականութիւններէն .

Վեհափառ

Դուք միայն կրնաք փրկել Հայաստանը, որ պատմութեան կողմէն ցոյց տրուած է իբր որրանը մարդկութեան, որուն բոլոր դարերէն անցած է : Անիկա ներկայ գտնուած է մարդկային առաջին խմբաւորումներու կազմութեանը, և առաջին օրէն սկսեալ անուանի եղած է անկախութեան համար ունեցած իր սիրով : Անիկա առաջիններէն մէկն է եղած Քրիստոսի կրօնքը առաքեալներու ձեռքէն

ընդունող, և միակ ներկայացուցիչն է Ասիոյ մէջ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան:

Հազար տարիներէ ի վեր իր պատմութիւնը մարտիրոսաբանութիւն մը եղած է:

Ո՛վ երջանիկ և փառաւոր Թագուհի, միթէ այդ տառապանքին հետքերը չը տեսա՞ք դիմագրծերուն մէջ արժանաւոր պատգամաւորին, Հայոց նախկին Պատրիարքին, զոր Ձեր Վեհափառութիւնը իր Օգոստափառ ներկայութեան ընդունեց, Պերլինի Վեհաժողովին ատեն, և որ դէպի իր անձկոտ հայրենակիցները վերադարձին, Քոնկրէի վերջնադրին մէջ ինպաստ իրենց ստորագրուած յանձնառութիւններէն և խոստումներէն աւելի, անոնց տարաւ այն խոստումը, զոր հաւատացած էր կարգաւ Ձեր Վեհափառութեան բարեացակամ նայուածքին և շնորհալի ժպիտին մէջ:

Թող Ձեր Վեհափառութեան սիրտը բարձրաձայն խօսի, և պահանջէ երկար տոտենէ ի վեր անտեսուած այս խոստումին գործադրութիւնը:

Հայերուն պաշտպանը եղէք: Ձեզ նման Մեծ Թագուհի մը կողմէն հետաքրքրուելու արժանի են անոնք:

Բոլոր մեծ պետութիւնները պատիւ պիտի համարին Ձեզի հետեւիլ: Ռուսիան պիտի յիշէ իր դերը, Իտալիան՝ իր անցեալը, Անգլիան իր յանձնառութիւնները, Աւստրիան պիտի ըմբռնէ ազգի մը զարգացումին աշխատելու կարող ըլլալուն այս միակ առիթը, և Ֆրանսա՝ Ձեր կոչէն պիտի զգայ իր մէջ արթննալը այն ասպետական զգացումներուն, որոնք երբեմն իր մեծութիւնը կազմեցին:

Եւ Ձեր Վեհափառութեան այս կամքին և գործին առջև, քաղաքակրթութիւնը, որ ինքզինքը

կ'առաջնորդէ Գերմանական հայրենասիրութեան ամենարուսն սկզբունքներուն վրայէն, և որ Երզնայի քանդակէր զհեղեցիկ արդիւններ ունեցաւ, պիտի ճանչնայ, թէ լաւ գործ մ'է նաև ժողովուրդ մը և ցեղ մը դուրս բերել մոռացութենէ և թշուառութենէ, և անով ազգ մը կազմել: Եւ Քաղաքակրթութեան ոգին պիտի խոնարհի Սրտի ոգիին առջև:

Խնդրադիրը իբրև հետորութիւն, գեղեցիկ և ըսենք վսեմ էջ մը կը կազմէ Հայ քաղաքական մուրացկանութեան պատմութեան մէջ, բայց դիւանագիտական էջ մը կազմելու կոչումը չ'ունի բնաւ: Շատ կանուխէն պէտք էր համոզուած ըլլալինք, թէ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը Սրտի ոգին Քաղաքականութեան ոգիին նախադասելու վիճակին մէջ չէ, ու պիտի չ'ըլլայ բնաւ: Անցողաբար ըսենք, թէ այս խնդրադիրը մէկն է այն վաւերաթուղթերէն, որոնք ցոյց կուտան, թէ Հայերուն մէջ ԽՍ.ԲՈՒԵԼԷ ԶԸ ՅՈՒՆԵՆԸՆԻ ամենակորովի առաքինութիւնը կայ ու կը մնայ...:

Թերևս արդիւնք մը ունենար Գերմանիոյ մօտ եղած վերոյիշեալ դիմումը, եթէ, ինչպէս տեսանք, Եւրոպական քաղաքականութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւններ մուտ գտած չ'ըլլային Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր: Գերմանիա խորապէս ազդուած այն առևտրական գաղտնի դաշնակցութենէն, զոր Անգլիա 1878ին կնքած էր Թուրքիոյ հետ, սկսաւ մերձեցումներ ունենալ Թուրքիոյ «Հիւանդ Մարմին»ին, շահագործելու համար Ասիոյ առևտրական հրապարակը: Այնպէս որ երբ 1880-81 ին Անգլիա Յունաստանի և Սև լերան կարգադրութենէն վերջ ուղեց լրջօրէն զբաղիլ Հայկական

բարենորոգումներով, Պիզմարքի կառավարութիւնը կտրուկ պատասխան մը տուաւ Անգղիոյ. «Պէտք է քիչ մը հանգիստ թողուլ թուրքիան»։ Եւ ահա Գերմանիոյ կողմէն առաջարկուած այդ հանգիստըն էր, որ չարունակեց գոյութիւն ունենալ, մինչև այն օրը, երբ այդ հանգիստը հայ արիւններու կարմիրովը ծիրանուեցաւ։

Աչքեան Պատրիարքի օրով, յեղափոխական շարժումներն ու հրատարակութիւնները, արդիւնք Հայաստանի մէջ գործուած պաշտօնական և անպաշտօն խժդժութիւններուն, և Եւրոպական պետութեանց մօտ կատարուած խաղաղասիրական դիմումներուն ամլութեանը, արդէն իսկ սկսած էին լուրջ կազմակերպութեան մը գործին յանգիլ։ Սուլթանի կառավարութիւնը կը պահանջէ Պատրիարքէն, որ այդօրինակ շարժումները խափանուին։ Խորէն Պատրիարք, որուն անձնական արժանիքը՝ իբր եկեղեցական, և ազգասիրութիւնը՝ իբր հայ, վեր է ամեն քննադատութենէ, խորապէս համոզուած թուրք տարրին ամենավայրենի վանդալականութեան, անոր ջարդելու և թալլելու յօժարակամ մտայնութեանը, և միևնոյն ժամանակ այսօրինակ պարագաներու մէջ, յեղափոխական շարժումներու փնտրակարութեան, պաշտօն կը յանձնէ Եղիշէ Վրդ. Դուրեանի, այցելել Եւրոպական հայ գաղութները, և յորդորել զանոնք, որպէսզի չի քաջալերեն ուսանց յեղափոխական շարժումները։ Աչքեան Պատրիարքի համոզումն էր, թէ ուշ կամ կանուխ թուրքիան պիտի կործանի, Հայերը պէտք է աշխատին այդ երկրին մէջ ուժ տալ վաճառականութեան, արուեստներուն և դպրոցներուն, պէտք է ամուսնութիւններով սերնդագործեն, և

լռութեամբ պատրաստ գտնուին ապագայի անակնկալներուն, և տղայամտաբար առիթ չ'տան թուրքերուն վայրենութիւնը գրգռելու։ Այս համոզումն էր, որ զինքը կը դրդէր Դուրեան Վրդ.ը Եւրոպա դրկելու։ 1888ի վերջերը Դուրեան Եղիշէ Վրդ. իր գործին գլուխն անցաւ, սկսելով Պուլկարիոյ քաղաքներէն։ Պուլկարիոյ քաղաքներէ մէկուն մէջ Վարդանանց տօնին առթիւ իր մէկ բանախօսութիւնը թուրք Քօմիտէին առիթ տուաւ Դուրեանը իբր յեղափոխական մը ամբաստանելու Սուլթանին կառավարութեան առջև։ Աչքեան պաշտպանեց իր պատգամաւորը։ Դժբախտաբար Եւրոպայի հայ գաղութները առանց ըմբռնած ըլլալու Դուրեան Վարդապետն ու անոր սկզբունքները, ամենագէշ ընդունելութիւնը ըրին իրեն, Պուլկարիայէն մինչև Մանչէսթըր։ Սա ստոյգ է որ Դուրեան Վրդ. ի տուած տեղեկագիրը, Արթին փաշա Տատեան չի կրցաւ ներկայացնել Սուլթանին, հանդէպ թուրք կառավարութեան, և անոր պաշտօնական ապօրինութիւններուն մէջ բերուած իրաւացի և կծու դիտողութիւններուն պատճառով։

Եւրոպական դիւանագիտութեան թմրածութիւնը մերթ ընդ մերթ ցնցուեցաւ, գոնէ մասամբ, ազդեցութեամբը այն արիւնոտ պատահարներուն, որոնք 1890ին, 1893ին, 1895-96ին Հայկական երկիրները սպանդանոցի վերածեցին Սուլթանին Պետութեանը կողմէ կազմակերպուած սխալմամբիք ջարդերով։ Բայց այդ արիւններն ալ բաւական չ'եղան Հայկական խնդրոյն շուրջ ստեղծելու Եւրոպական ներդաշնակութիւնը, որ երկար տարիներէ ի վեր խանգարուած էր պետական առանձնական շահու մրցակցութեան երեսէն։ Գեր-

մանիս շարունակեց Պիզմարքի վարդապետութեան հետեւիլ, ի վարձ այն առևտրական և ճարտարարուեստական առանձնաշնորհումներուն, զորս շարունակ կը խլէր Սուլթանին կառավարութենէն: Աւստրիա, Գերմանիոյ զինակիցը, ամբողջ պատմութեան ընթացքին, իր շահերէն դուրս բան մը չէր մտածած: Միւս կողմէն Ռուսիա իր քաղաքական թաքուն նպատակներով տնընդմիջական օժանդակը կ'ըլլար Գերմանական քաղաքականութեան: Եւ Հայերու հանդէպ իր վրէժխնդրական քաղաքականութեան նիւթերը կը քաղէր 1. — Ռուսօթուրք պատերազմի ատեն Կէորք կաթողիկոսի թրքամով վերաբերումէն, որով ամեն օժանդակութիւն զլացաւ Վաղարշապատէն անցնող զօրքերուն: 2. — Հայոց հակա-Ռուս քաղաքականութենէն, որ պարզուեցաւ Պերլինի Վեհաժողովի միջոցին, և 3. — Հայկական Յեղափոխական շարժումներէն, որոնք Ռուսիոյ ներքին կեանքը վրդովելու բնոյթը ունենալ կը կարծուէին:

Անգղիա Սասունի Զարդէն (1893) յետոյ, և 1895-96ի ջարդերու նախօրէքին երբ Լրջօրէն ուղեց գրադիլ Հայկական բարենորոգումներու հարցով, այս անգամ առաւել քան երբեք Ռուսական կառավարութեան կողմէն ստեղծուած լուրջ դժուարութիւններու բաղխեցաւ: Հայկական բարենորոգումներու առթիւ կատարուած դիւանագիտական բանակցութիւններու միջոցին, 1895 Յունիս 4ին Բեդերսպուրկի Անգղիական Դեսպանը Քէմալբըլէյի գրած հեռագրով (Տե'ս Կապոյտ Տետրակ 1896 No. 1 էջ 76) կը ծանուցանէ Լոպանոֆի կողմէն յայտնուած կարծիքը, Հայկական բարենորոգումներու մասին: Այդ յայտագրին մէջ կը կարդանք սա տողերը.

«Նորին Վսեմութիւնը (Լոպանոֆ) յոյս կը յայտնէ, թէ Ձեր Լորտութիւնը իրեն հետ պիտի խորհրդակցի այն միջոցներուն համար, զոր նկատի առնուլ պէտք պիտի ըլլայ Սուլթանին կողմէն տրուելիք պատասխանէն յետոյ: Այսուհանդերձ Ռուսական կառավարութիւնը, ո'ւէ պարագայի հաւանութիւն պիտի չիտայ բռնի միջոցներ ձեռք առնելու, կամ Ասիական թուրքիոյ մէջ ստեղծելու գաւառ մը, որուն մէջ Հայերը բացառիկ առաւելութիւններ ունենային, և որ կրնար հաստատել Հայկական Անկախ Թագաւորութեան մը կորիզը, ա'յս ըլլալով յայտնապէս Հայկական Քօմիթէներու ունեցած գաղափարը»: Արդէն միւսնոյն ոգին ցոյց կուտայ Լոպանոֆ, Անգղիական Դեսպանին հետ այս խնդրոյ առթիւ ունեցած բոլոր տեսակցութիւններու միջոցին, ուր ի միջի այլոց կը յայտարարէ, թէ պիտի հակառակէր «Ասիոյ մէջ ստեղծումին հողաբաժինի մը, ուր Հայերը բացառիկ առաւելութիւններ պիտի վայելէին», և կամ, թէ «Ռուսիա չ'կրնար հաւանիլ իր սահմանագլուխին վրայ նոր Պուլկարիայի մը կազմութիւնը տեսնել» (ՆՈՅՆ ԱՆԴ. էջ. 37): Իսկ ուրիշ առթիւ մը սապէս կ'ըսէր Լոպանոֆ. «Ռուսաստան միշտ Քրիստոնեաներու պաշտպանը նկատուած էր Տաճկական Կայսրութեան պաշտպանը նկատուած էր Տաճկական պիտի ըլլար աւելի մեծ ապահովութիւններ ձեռք բերելով անոնց կեանքին և ինչքին: Բայց Ռուսաստանի անմիջական շահերը՝ իր սահմանագլուխին վրայ, կ'արգիլէին զինքը ներողամտօրէն նայելու այն մարդասիրական երազներուն, որոնք կը թուի, թէ այժմ գոյութիւն ունին Անգղիոյ մէջ, որուն շահերը և աշխարհագրական դիրքը, և Հայկական գաւառներէ իր հե-

աւարտութիւնը ուղղակի տարբերութիւն մը չէին ըներ իրեն» (ՆՈՅՆ. ԱՆԴ. Էջ. 93) :

Ռուսիոյ հակաճգնական և հակահայ վրէժ-խնդրութիւնը հազիւ թէ կրնար յազենալ արիւնի լոգանքով մը, և իր արիւնի գործիքը—Սուլթան Համիտ, այդ լոգանքը պատրաստեց Հայկական Զարդերով :

Ազգասիրական այս գեղեցիկ երազներուն Հայկական Զարդերուն արիւնով պատանքուիլը ծայրայեղ և խորունկ հակաշրջում մը յառաջ կը բերէ գաղութներու ծոցը, և ասոնց մէջ երկար ատենէ ի վեր գործող խաղաղասէր եռանդնոտներուն մըտքին մէջ : Աչքգեանի դիւանագիտական տեսութիւնները իրականացած էին. Եւրոպան բան մը չէր ուղած ընել : Թուրքը առաւել քան երբեք իր վայրենութեան ապացոյցը արիւնի տառերով ու մոխիրով դրօշմած էր Հայաստանի սրտին վրայ, և ասոնց յաջորդած էր՝ Հայկական կեանքի մէջ, տրնտեսական անկումը, և ազգային վատասեռումը : Ու երբ յեղափոխութիւնը՝ անակնունքի ոճիրներէն սահմակած, արտասահմանի մէջ եղբայրադաւ հակառակութիւններու ծնունդ կուտար, Եւրոպայի մէջ երկար ատենէ ի վեր Պղատունական բողոքարկուի դերին մէջ ամփոփուած, Տիար Մ. Չէրազ, 1897ին Մանչէսթըր կուգայ, գաղութի անդամներուն հետ նոր խորհրդակցութեամբ մը, իր թերթին, «Արմենիա»ին նիւթական-գրամական ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար, դնելով զայն Մանչէսթըրի և թերեւս ուրիշ տեղերու ալ գաղութներուն նպաստամատոյց կազմաւորութեան մը տակ : Athenaeumի սրահին մէջ այս մտօք գումարում մը տեղի կ'ունենայ, ուր ծրագիրը կը

պարզուի, և կ'առաջարկուի գումար մը տրամադրելի ընել Մինաս Չէրազի, ոյժ սալու համար անոր հայասէր ձեռնարկներուն և հրատարակութիւններուն : Թերուդէմ վիճաբանութիւններու միջոցին Գ. Եսայեան կ'առաջարկէ, որ դրամ տրուի Մինաս Չէրազի, ո'չ թէ անոր թերթին շարունակութիւնը ապահովելու համար, այլ՝ պայմանաւ որ ան իր թերթին հրատարակութիւնը դադրեցնէ. առարկելով, թէ այսօրինակ հրատարակութիւններ աւելի փնաս կը պատճառեն ազգին քան օգուտ : Իսկ Մ. Թոգատեան, որ Գանդեան փողի դիւլիս դարգապետութիւնով յազեցած միտք մըն էր, կը յայտնէ, թէ ինքը բնաւ համամիտ չէ կրօններու արծարած ոխակալութեանց տեւականութեանը, հետեւաբար և ազգերու ընկերական կամ քաղաքական պայքարներուն : Թէ՛ ըստ իր տեսութեան, պէտք է նոյնչափ յարգանք ընծայուի Յիսուսին ու Մուհամմէտին, և թէ՛ օր մը, ազգերը այդ կրօնական ատելութիւններէն կամ միակողմանի տեսութիւններէն հրաժարած, տիեզերական եղբայրակցութեան մը պիտի յանգին : Աւելորդ է ըսել, թէ Մ. Թոգատեանի այս խօսքերը ընդհանուր դժգոհանքով մը լսուեցան ժողովին մէջ, բայց անոնք պատճառեղան, որ Տիար Մ. Չէրազ վերադառնայ Լոնտոն, առանց իր նպատակին հասնելու :

Հայկական խնդրոյն վերաբերմամբ այլևս միտքերը այս ուղղութեամբ կը քալեն մինչև վերջ եւրոպական գաղութներու ծոցին մէջ, բացի յեղափոխական հատուածներէն, որոնք՝ մասնաւոր յամառութեամբ մը և ամեն գնով կը շարունակեն ըսկըսուած շարժումը :

Խորիմեան միակ մարդն է, որ դեռ կը հաւա-

տայ Եւրոպական միջամտութեան և անոր արտադրելիք բարիքներուն : Իր մէջ դեռ բան մը չէ փոխուած 1878ի հայրենասէրի երազատեսութիւններէն : Իրաց այս վիճակին շարունակութեանը նըպաստեցին անշուշտ յեղափոխական ազդեցութիւնները , որոնք էջմիածնի պատերէն ներս սպրդեցան այնքան տիրականօրէն , և իր հայրենիքին ցաւերովը տրօրուած անոր փառքին ու վերակենդանութեան իրապէս տենչացող բայց այլեւս ալեւոր ծերունիի մը տենչանքներն ու բարի արամադրութիւնները շահագործելու համար : Այդ ազդեցութիւններու հետեանքով Խրիմեան Սրբազան պաշտօն յանձնեց , 1904ին , Սարաճեան Յովսէփ և Այվատեան Սահակ եպիսկոպոսներուն , իր անունով դիմումներ ընել Եւրոպական արքունեաց , Հայկական բարենորոգումներու հարցին կարգադրութեանը համար : Միևնոյն ատեն կը հեռագրէ նաև Իւթիւճեան Գէորգ Եպիսկոպոսի , միանալու պատուիրակներուն , բայց նա կարգ մը առարկութիւններով կը հրաժարի իրեն յանձնուած այդ պաշտօնէն : Երբ եպիսկոպոս-պատուիրակները Փարիզ կը հասնին , Խրիմեան կաթողիկոս , հեռագրով հրաման կ'ընէ Եւրոպական գաղութներուն , որպէսզի բողոքի ժողովներ գումարելով , ոյժ տան պատուիրակներու պահանջումներուն : Մանչէսթըր և իրեն հետ միւս գաղութները արդէն իսկ պատրանքի գաւաթը մինչև մրուրը քամած , և միւս կողմէն Եւրոպական անտարբերութեան ու մանաւանդ անհամերաշխութեան ակնատես , Հայկական ջարդերու սարսուռը իրենց սրտին մէջ , չեն ուզեր համակերպիլ կաթողիկոսական ամուլ հրամանին : Պատուիրակները մինակ մնացած իրենց ձեռնարկին մէջ , դիմում կ'ը-

նեն Ֆրանսական Հանրապետութեան Նախագահ Պ . Լուպէի , որ իրենց կը պատասխանէ , թէ իր Արտաքին Գործոց Նախարարը Պ . Տէլքասէ պատեհ առիթով հարկ եղածը ի դործ պիտի դնէ . . . : Պատուիրակները Լոնտոն կուգան , բայց հակառակ իրենց բոլոր ջանքերուն և դիմումներուն , Էդուարդ Թագաւոր կը մերժէ զիրենք ընդունիլ : Այս առթիւ Մանչէսթըր ալ կ'այցելեն , և կը մնան ժամանակ մը : Յետոյ Ամերիկայ կ'անցնին , ուր կը ներկայանան Պ . Ռուզվելթի : Այս վերջինը կը պատասխանէ իրենց , թէ թէպէտ անձնապէս համակիր է Հայերուն , և կը հետաքրքրուի Հայկական խնդրով , բայց Ամերիկայ Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութեանց կա Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութեանց մէջ չ'գտնուելուն , չ'կրնար բան մը ընել : Պատուիրակները անգամ մըն ալ կը դառնան Անգղիա , վերջին փորձ մը ընելու , ներկայանալու համար Էդուարդ Է . ին , բայց նկատելով , թէ Անգղիոյ Թագաւորին մերժումը կայ ու կը մնայ , և թէ այդ դաւորին մերժումը կայ ու կը մնայ , և թէ այդ մերժումը զիրենք ձախողանքի պիտի մատնէ նաև Գերմանիոյ , Աւստրիոյ և Իտալիոյ արքունիքներու առջև , այդ երկիրները երթալէ կը հրաժարին , և անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը դառնայ իր տեղը , բնականաբար հաւաքական տեղեկագիր մը մատուցանելով վեհ . կաթողիկոսին , իրենց կրած ձախողանքին նըկատմամբ :

Թէպէտ Եւրոպական Հայ գաղութները ձեռնպահ կը մնան այդ ազգայնապէս ամուլ ու դիւանագիտօրէն սխալ ձեռնարկին մասնակցելու իրենց եղած պաշտօնական հրաւերին առջև , բայց կը հարկադրուին վճարելու պատուիրակներուն ծախքերը ու այսպէս Մանչէսթըր 200 իսկ Լոնտոն 100 ոսկի կը հանգանակեն :

Ձեռնարկը կը կրկնուի 1907ին ԼաՀէի Բ. Դեսպանախորհուրդին առթիւ: Վեհափառ Խրիմեան Կաթողիկոս առանց յուսահատելու 1904ի դիւանագիտական ձախողանքէն, այս անգամ կ'ուզէ Հայկական տառապանքը և Հայկական բարենորոգումներու խոստումներուն և Եւրոպական երաշխաւորութիւններուն չափազանցօրէն յապաղած գործարարութեան հարցը հանել Խաղաղութեան Դեսպանախորհուրդին սեղանին վրայ: Եւ այդ պաշտօնը կը յանձնէ Եւրոպայի Առաջնորդ Գէորգ Եպիսկոպոսի, որ 1907 Օգոստոսին ԼաՀէ կ'երթայ Տիարք Ա. Ահարոնեանի և Յ. Շահնազարի հետ: Այս անգամ ալ Պետութեանց ներկայացուցիչները չ'ուզեցին ընդունիլ Կաթողիկոսական պատգամաւորները, որոնք հազիւ կրցան ոչ-պաշտօնական կարճ տեսակցութիւն մը ունենալ դեսպաններէ ոմանց հետ: Օգոստոս 10ին, Դեսպանախորհուրդին Նախագահ Պ. Նելիսոֆ պաշտօնապէս կը յայտարարէ՝ իր ընդունելութեան միջոցին, թէ չի կրնար Հայ պատգամաւորներու առաջարկը ընդունիլ և ղեկ ժողովին առջև: Այս միջոցին Անգղիացի նշանաւոր խմբագրապետ Սըր Ուիլիեմ Ստէտ շատ ձախող ընթացքի մը կը հետեւի պատգամաւորներու առաջարկին հանդէպ, ըսելով, թէ «Եթէ Հայերուն խնդիրը նկատողութեան առնուի և գործադրութեան գրուին անոնց պահանջները, ասոնք մեծ կայսրութիւն մը պիտի հաստատեն, որովհետեւ ճարպիկ ազգ մըն են, և անոնք շուտով պիտի յառաջանան, արուելիք դիւրութիւններէն ճշտուելով...»: Կաթողիկոսական պատգամաւորները հարկ եղած բացատրութիւնները կուտան Անգղիացի օրագրողին, ուրկէ վերջ Սըր Ուիլիեմ Ստէտ կը խոստանայ ձեռքէն ե-

կածը ընել ինպատ Հայերուն: Եւ արդարեւ Սըր Ուիլիեմ Ստէտ այնուհետեւ յաջորդաբար քանի մը յօդուածներ կը գրէ իր Courrier de la Conference թերթին մէջ, որոնք սակայն ո'նէ ազդեցութիւն չեն ունենար Դեսպանախորհուրդի անգամներուն վրայ:

Կաթողիկոսական պատգամաւորներուն ԼաՀէ գտնուած միջոցին, հոն կուգան նաև Բրո-Արմենիայի խմբագիր՝ Բիէր Բիյեար, «Թեվիւ տը Բարի» խմբագիր՝ Վիգգոր Պէրար և իր կինը, որոնք մասնաւոր խնդրագիրով կը դիմեն Դեսպանախորհուրդին: Այդ խնդրագիրը ստորագրած էին նաև Անաթոլ Ֆրանս և Փ. Բրէսսանէ:

Պատգամաւորները իրաց կացութիւնը կը հեռագրեն Կաթողիկոսին, և Սեպտ. 12ին իրենց առաքելութեան տեղեկագիրն ստորագրելով կը դըրկեն Էջմիածին:

Ս. Հայրապետը՝ իր կեանքի վերջին օրերուն, Հայրենիքին ու ազգին անձկանքովը լեցուն, խորապէս վշտացած ԼաՀէի Դեսպանախորհուրդին կողմէն ցոյց տրուած մերժումէն, յուզիչ աղերսագիրներ կը գրէ էտուարդ Թալաւորին, Անգղիոյ սաղարկներ կը գրէ էտուարդ Թալաւորին, Անգղիոյ նախարարապետին և Արտաքին Գործոց Նախարարապետին, և այդ խնդրագիրները Եւրոպայի առաջնորդին միջոցաւ կը ղրկուին իրենց հասցէներուն: Արտաքին Գործոց Նախարար Սըր էտուարդ Կիէյ 1907 Նոյ. 11ին նամակով մը Եւրոպայի առաջնորդին կը ղրկէ Արքայական պատասխանը զայն Էջմիածին ուղարկելու համար: Բայց նոյն օրն իսկ վեհ. Հայրապետը կ'աւանդէր իր հոգին, առանց Սիմէօն Ծերունիին երջանկութիւնը վայելած ըլլալու: Իւթիւ-ձեան Սրբազան մահուան գոյժը կը հաղորդէ ան.

միջապէս Սըր Է. Կրէյի, որ իր ցաւակցութիւնը կը յայտնէ :

Հայրական Խնդիրին դիւանագիտական մասը այս վիճակին մէջ կը գտնուէր, երբ Վեհ. Կաթողիկոսին մահէն գրէթէ ութը ամիս յետոյ 1908 Յուլիս 11/24ին Օսմ. Սահմանադրութիւնը կը հըռ-չակուէր :

IX

Եսայի Վրդ. Աստուածատուրեան. — Մանչէս-դըրի թեմը կը զատուի Պատրիարքարանէն. — Սովելոց Յանձնաժողով. — Եկեղեցիի գեանի խընդ-րոյն շուրջ առաջարկներ. — Խնդիր հովուական այ-ցելութեան Լոնտոն և Լիվրքուլ. — Անհամաձայ-նութիւններ Վարդապետին և հոգաբարձութեան միջև. — Եսայի Վրդ. կը հրաժարի. — Ժողովրդա-կան ուղերձ. —

Եսայի Վրդ. ի ընտրութիւնը ի հովուութիւն Մանչէսդրի, կը ծանուցուի Վեհ. Կաթողիկոսին, և կը խնդրուի որպէսզի ճամբայ հանուի դէպի իր պաշտօնին գլուխը : Ըստ Փիրղալէմեանի «Ժամա-նակագրական»ին Եսայի Վրդ. Մանչէսդր կը հաս-նի 1878ի Նոյեմբերի վերջերը Գէորգ Կաթողիկոսի Օրհնութեան Կոնդակով, և որուն կը յանձնէ ան-միջապէս Փիրղալէմեան Վրդ. Մանչէսդրի հովու-թեան վերաբերեալ ամեն ինչ. ու ինքն ալ քիչ ժամանակէն կը մեկնի դէպի Պոլիս : Եսայի Վրդ. ի ընտրութեամբ Մանչէսդրով ծանօթ Անգլիոյ Հայ գաղութը, որ մինչև այն ատեն ենթարկուած էր Պոլ-սոյ Պատրիարքարանի իրաւասութեան այլևս կա-խումն կ'ունենայ ուղղակի էջմիածինէն : Այս իրա-ւասութեան փոփոխութեան խնդիրը Եսայի Վար-դապետի ընտրութեան կապուած պատահականու-թեան մը արդիւնքը չէր, այլ հետեանքը գաղու-թին լուրջ մտածողութեանը : Պերլինի Վեհաժողո-վին ցոյց տուած ընթացքով Թուրքահայ գոյութիւ-նը երկիւղալի անորոշութեան մը կը մատնուէր :

Գաղութին թուրքիոյ մէջ ունեցած շահերը ծայրայեղ իմաստութեամբ միայն կարելի պիտի ըլլար փրկել այսուհետեւ։ Եւ որպէսզի Մանչէսթրի գաղութին մէջ որոշ պատասխանատուներ չ'գտնուէին Օսմ. կառավարութեան առջեւ, և որպէսզի թուրք կառավարութեան ստիպումին տակ Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանը ապագային չըկարենար ակամայօրէն անհաճոյ թեւադրութիւններ ընել գաղութին ամբողջութեան, լռելեայն թեմը կ'անջատեն Պատրիարքարանի իրաւասութենէն, և զայն կը դնեն ուղղակի Ընդհ. Հայրապետութեան իրաւասութեան տակ։ Կը կարծուի այս խորհրդածուած մը տաժումին արդիւնքը ըլլալ ոչ միայն Մկրեան քահանայի Հանդէս յարուցուած մերժումը, այլ և էջմիածնայ միաբան վրդ.ի մը ընտրութիւնը։ Ապահովաբար այս պարագայի հաստատումին իբր փաստ կրնայ ծառայել Ներսէս Պատրիարքի հրահանգով 1881 Յուլիս 13/25ին Տէր Մկրեանի կողմէն Գ. Փափագեանի գրուած նամակի մը երկչոտ ազգայիններ ակնարկութիւնը։ Այդ թըւականէն ի վեր իրաւասութեան խնդրոյն ընոյթը փոխուած չէ՝ բնաւ, և Մանչէսթրի գաղութը կը մնայ՝ բացառաբար, էջմիածնի Կաթողիկոսութեան անմիջական իրաւասութեան ներքեւ։

Եսայի Վրդ. Աստուածատուրեան, «Հեղափոխութիւն» և «Ուսումնասէր», ըստ վկայութեան Փրիդալէմեանի, գործի կը ձեռնարկէ օգտակար ըլլալու փափաքով։ Իր առաջին տարուան պաշտօնավարութեան մասին ուէ ստոյգ տեղեկութիւն կը պակսի։ Հայաստանի գաւառներուն մէջ Ռուսական Պատերազմին և Հայաստանի բարենորոգութեան ծրագրի վիժումին հետեանքով, խժդժութիւնները,

կեղեքումները և սովը մանաւանդ ալ աւելի սաստկանալ կ'սկսին։ Գաղթականութիւնը ծայր կուտայ նորէն. Զէյթուն թշուառութեան կը մատնուի, և տուրքի ու ապստամբութեան պատրուակով Զէյթունցի 200 ազգայիններ կը բանտարկուին Մարաշի մէջ։ Այս ազգայնապէս դժնդակ օրերուն մէջն է, որ Ներսէս Պատրիարք կոնդակով մը նորէն դիմում կ'ընէ Մանչէսթրի Գաղութին, նպաստ հասցնելու համար սովեալներուն։ Գաղութին ժողովը 1880 Փետր. 18ի նիստին կը հարկադրուի Սովելոց Յանձնաժողով մը կազմել, անոր անգամակցութեան կոչելով Եսայի Վրդ. Աստուածատուրեան, Ստեփան Սպարթալեան, Յովհաննէս Յակոբեան, Գէորգ Եսայեան, Ա. Մանթաշոֆ և Բ. Մոսաիչեան։ Սոյն Յանձնաժողովը անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ Հանգանակութիւն կառարելու համար Հայերէ և Անգղիացիներէ։

Տակաւին այս կազմակերպութիւնը չ'եղած գաղութը քիչ մը կը դժկամակի այս հանգանակութեան մասնակցիլ, առարկելով, թէ արդէն իրենց Պոլսոյ մասնաճիւղ-տունները մասնակցած են այդ հանգանակութեան։ Բայց մերժած չ'ըլլալու համար Պատրիարքին դիմումը, կը յանձնարարեն Եսայի Վրդ.ի դիմել ազգայիններու, և գումար մը հանգանակելով շրկել Պատրիարքարան։ Եսայի Վարդապետ այս գումարը (£90) կը ղրկէ ի Պատրիարքարան 31/12 Յունվր. 1880ին։ Բայց երբ սովը կը սաստկանայ և Ներսէս Պատրիարք իր 1880 Յնվր. 18 թիւ կոնդակով կը կազմէ Սովելոց Յանձնաժողովը, այն ատեն գաղութը կ'ստիպուի Փետր. 18ի ժողովին կազմել տեղական մասնաճիւղը և գործի ձեռնարկել։ Կ'որոշէ իր հանգանակութեան ցանկը

հրատարակել անգղիերէն թերթերու մէջ և գիմուսներ ընել Անգլիացիներու ալ: Արդէն Մարտ 1ին հանգանակութեան գումարը հասած է £ 500ի: Մինչև ամսոյն 20ը հանգանակութեանց գումարը £ 1200ի:

Այս միջոցին Մանչէսթրի Մասնաճիւղին հետ բանակցութեան կը մտնէ Լոնտոնի մէջ Լէտի ԵՍտրանգֆորդի հովանաւորութեամբ կազմուած Սովելոց Յանձնաժողովը, առաջարկելով երկու ճիւղերը միացնել գործին արգելաւորումին համար: Մանչէսթրի Մասնաճիւղը նկատելով, թէ եղած առաջարկը բանաւոր և միեւնոյն ժամանակ նպաստաւոր է սովելոց, կ'ընդունի. և մինչև այն առեւն կելով Կեդրոնական Յանձնաժողովին, այնուհետև կ'աշխատակցի Լէտի Ստրանգֆորդի Յանձնաժողովին: Լոնտոնի Յանձնաժողովը, որ իր հանգանակութիւնը կը կատարէր ինպատ «Քիւրտիստանի, Հայաստանի և Արևմտեան Պարսկաստանի» սովելոց, իր նպատակները կը զրկէր հիւպատոսներուն, և տեղւոյն վրայ կը բաշխէր զանոնք Խառն Յանձնաժողովներու միջոցով, որոնց անդամները առնուած էին «Միւսլիւման, Քրիստոնեայ և Հրեայ» հասարակութիւններէ, ինչպէս կ'երևի 1880 Մարտ 24ի իրենց Անգլիերէն շրջաբերականէն: Կեդրոնական Յանձնաժողովը նկատելով, թէ այս կերպ գործունէութենէ մը իր «ոյժն ու ազդեցութիւնն տակաւ պիտի տկարանայ, և ի վնաս սովելոց տեղի պիտի տայ գործոյն տարաւոր ընթացից և անյաջողութեան», և մտնաւանդ վախճալով որ Ռուսիոյ մէջ հանգանակուած, ու իրենց գրկուած նպաստներն ալ կրնան իրենց օրինակին նմանողութեամբ հիւպա-

տոսներու միջոցով զրկուիլ, իր Մարտ 16/28 թիւ նամակով կը խնդրէ, որ Լոնտոնի Յանձնաժողովին գիմում ընելով Հայոց տրուելիք բաժինները իրենք ստանան, և զրկեն Կեդր. Յանձնաժողովին, գործին միութիւնը և ոյժը պահպանելու, և «երկու կառավարութեանց մէջ (Անգլիա և Ռուսիա) Յանձնաժողովոյս ազդեցութիւնն ու պատիւն» պաշտպանած ըլլալու համար: Մանչէսթրի Մասնաժողովը իր Ապրիլ 8 թիւ նամակով կը խոստանայ Կեդրոնական Յանձնաժողովէն տկարկուած պատիւի և իրաւունքի կէտերու վրայ ուշադրութեամբ հսկել: Ու այս նպատակին հասնելու համար, կ'որոշէ Լոնտոնի Յանձնաժողովին մօտ մնայուն ներկայացուցիչ մը ունենալ: Այդ պաշտօնին կ'առաջարկուի ռոտոն բնակող Պ. Յ. Յակոբեանը, վստահացնելով միեւնոյն ժամանակ, թէ ան թէպէտ անգործ, բայց ձրի և ազգասիրական զգացումով յանձն կ'առնու այդ պաշտօնը: Մանչէսթրի Մասնաճիւղը իմանալով, թէ սովեալ գաւառներու մէջ միսիօնարներն ալ դրամ կը բաժնեն, անոնց այս գործունէութիւնը կասկած արթնցնելով իրենց մտքին մէջ, թէ մի' գուցէ բարեգործական զգացումը իրր պատրուակ ծառայէ հաւատածաւամբան նպատակներու, Ապրիլ 16ի ժողովը կ'որոշէ գրել Կեդրոնական Յանձնաժողովին, որպէսզի իրենց հաւաքած դրամներն հիւպատոսներու ձեռքով տեղական Հայ Մասնախումբներու յանձնուին սովելոց բաժնուելու համար: Միւս կողմէ Մասնաճիւղը իմանալով Լոնտոնի մէջ իր ներկայացուցիչ Պ. Յակոբեանի արտակարգ ընթացքը, և վերաւորուած անոր մէկ գայթակղական նամակէն, Ապրիլ 23ի ժողովին մէջ, զինքը կը դադարեցնէ յանձնուած պաշտօնէն:

Երբ մէկ կողմէն համազգային ցաւերը գործունէութեան կը մղեն գաղութը, ան միւս կողմանէ չ'մոռնար խորհիլ և գործել իր ներքին տեղական պէտքերու մասին: Եկեղեցիի գետնին խընդիրը մէկն է անոնցմէ, որ բաւական տարիներէ ի վեր մտահոգութիւն պատճառած է գաղութին: 1881 Սեպտմ. 21ի ժողովին Եսայի Վրդ. կարգ մը առաջարկութիւններ կը բերէ գետինը գնելու խընդրոյն վերաբերեալ: Իր բերած չորս առաջարկներէն միայն առաջինը խելքի մօտ կը նկատուի ժողովին կողմէն, որ անոնց քննութիւնը կը յանձնէ մարմինի մը: Եսայի վարդապետի առաջարկներէն առաջինն է.

«Իրաւունք տալ իրեն գետինը գնելու, և իրեն սեփականացնելու հետեւեալ պայմանաւ. տարեկան նուիրաւորութիւնք, որք 300 սթերլինի կը յանգին, իրեն վճարուին ամբողջութեամբ, վեց տարի պայմանաժամով. այդ պայմանաժամին ինք վարէ Մանչէսթրի հովուութեան պաշտօնը, և բացի շինութեան և նորոգութեան ծախքերէն, ինքն հոգայ բոլոր միւս ծախքերը: Իսկ վեց տարի յետոյ ինքն ստանայ այն իրաւունքը, զոր այսօր գետնին տէրը կ'ստանայ, այն է 48 սթերլին և սաշափ վարձք: Իր մահուանէն յետոյ գետինը ազգ. սեփականութիւն մնայ, և եթէ քաղաքիս ազգայինք վեց տարի պայմանաժամէն յետոյ չ'գտնեն կամ գնելու մտադրութիւն չ'ունենան, վեց տարի պայմանաժամէն առաջ կամ յետոյ գետինը Հայոց ձեռքէն հանելու իրաւունք չ'ունենայ:»

Սոյն խնդիրը քանի մը ամիսներ քննութեան և վիճարանութեան առարկայ ըլլալէ յետոյ, 1882 Փետրուար 8ի նիստին ընդհ. ժողովին կը ներկայաց-

ուի քննիչ Մարմինին կողմէն, որուն անդամներէն Ա. Վարպետեան բերանացի տեղեկութիւններ կը հաղորդէ ժողովին իրենց կատարած խորհրդակցութիւններու նկատմամբ, կը հերքէ Վարդապետին վերոյիշեալ առաջարկութեան ազգային տեսակետով օգտակարութիւնը, և ընդունուիլը կ'առաջարկէ Վարդապետին երրորդ առաջարկին, որ է. «Արժէթուղթեր հանելով դրամ հայթայթել եկեղեցւոյ գետինը գնելու համար»: Միւսոյն ժամանակ Ա. Վարպետեան կը յայտարարէ, թէ այս մասին վիճարանիլը կամ առաջարկութիւններ բանաձեւելը աւելորդ աշխատութիւն մը պիտի ըլլար, քանի որ իրենք հողատիրոջ դիմած ըլլալով, պատասխան ստացած են, թէ հողը ծախելու նպատակ չ'ունի բնաւ: Հողատիրոջ այս պատասխանը միանգամ ընդ միշտ կը փակէ գետնի մասին վիճարանութիւններու ընթացքը:

Թէպէտ 1863 թուականէն սկսեալ Լիվրբուլ, Լոնտոն և Մանչէսթր միացեալ վիճակ մը կը կազմեն, և ամենքն ալ կը մասնակցին եկեղեցիի մատակարարութեան ծախքերուն, բայց իրարու յաջորդող հոգևոր հովիւները Մանչէսթրի մէջ միայն ամփոփած են իրենց կրօնական պարտականութիւններու կատարումը: Եսայի Վարդապետի օրովն է, որ Լոնտոնի հովուութիւնն ալ խնդրոյ առարկայ կը դառնայ: 1882 Փետր. 28ի ժողովին, Ատենապետը Ս. Սպարթալի հաղորդելով, թէ Լոնտոնէն 15 ոսկի ղրկուած է եկեղեցիի մատակարարութեան ծախուց ի հաշիւ, կ'առաջարկէ որ հոգևոր հովիւը գտնէ տարին երկու անգամ Ծնունդի և Զատիկ առթիւ լոնտոն այցելէ, և հոգևորապէս միութարէ տեղւոյն Հայութիւնը, երթեկի ծախքը եկեղե-

ցիւն սնտուկէն հոգալով: Ատենապետին առաջարկը միաձայնութեամբ կ'ընդունուի, և առաջին անգամ ըլլալով յաջորդ Զատիկին Եսայի Վրդ. Լոնտոն կ'երթայ հովուական պաշտօնով տեղւոյն հայ գաղութի անդամները այցելելու: Բայց այս այցելութիւնը միացած ուրիշ կարգ մը պարագաներու, պատճառ կ'ըլլայ Հոգաբարձութեան և Հովիւին միջև խզումի մը: Հոգաբարձութիւնը այդ անհամաձայնութիւններէն ազդուած, իր պատճառաբանեալ հրաժարականը կուտայ, առարկելով, թէ 1. իրենց գործերուն մէջ ոտնձգութիւններ տեղի կ'ունենան ուրիշներու կողմէն, 2. Եսայի Վրդ. առանց իրենց հաւանութեան Լոնտոն գացած է, և 3. Անցեալ տարուէն վարդապետին կողմէ եղած 7-14 ոսկիի մէկ ծախքը իրենք չեն ուզած ճանչնալ ու վճարել, բայց դուրսէն այդ գումարը վճարելու կ'ըստիպեն զիրենք: Սոյն հրաժարականը նկատողութեան կ'առնուի Մայիս 17ի ժողովին մէջ, և կը յաջողին Հոգաբարձութիւնը համոզելու, որ ետ առնու հրաժարականը:

Ընդհ. Ժողովի կողմէն բանաւոր նկատուած տնօրինութիւնը բաւական չ'ըլլար հարթելու Հովիւին ու Հոգաբարձութեան միջև գոյութիւն ունեցող տարակարծութիւնը: Այնպէս որ վարդապետը Հոգաբարձութեան հրաժարականին մերժումը, իրեն դէմ յայտնուած անվստահութիւն մը նկատելով կ'ստիպուի իր հրաժարականը տալ: Հոկտ. 10ի ժողովը իր կարգին կ'աշխատի որ վարդապետը յետս կոչէ իր հրաժարականը, բայց Եսայի Վրդ. գոհունակութիւն յայտնելով հանդերձ ժողովին ու ժողովուրդին, կը յայտարարէ, թէ հրաժարման իր որոշումը անդառնալի է: Ժողովը նոյն օրն իսկ

կ'ստիպուի յանձնախումբ մը ընտրել, հոգեւոր հովուութեան ընտրելիներու ցանկ մը պատրաստելու համար: Թէպէտ Եսայի Վրդ. ի հրաժարականը 1882 Հոկտ. 10ին կ'ընդունուի, բայց այդ հրաժարումէն վերջ ամբողջ տարի մը կը մնայ Մանչէսթըր շարունակելով իր հովուութեան պաշտօնը մինչև 1883 Դեկտ. ի սկիզբը: Ժողովը կ'որոշէ Լոնտոնէն առժամաբար Մանչէսթըր հրաւիրել Սուքիաս վարդապետ Պարոնեանը, որպէսզի Եսայի Վրդ. ի մեկնուելով եկեղեցին չ'փակուի, ու միւս կողմէն պաշտօն կուտայ Օտապաշեանի, որ ընտրելեաց ցանկ տօն կուտայ Ստապաշեանի, որ ընտրելին: 1883 մը պատրաստելով բերէ յաջորդ ժողովին: 1883 մը Դեկտ. 5ին երբ Եսայի Վրդ. կը մեկնի գաղութի անդամները եկեղեցին հաւաքուելով շնորհակալութեան ուղերձ մը կը մատուցանեն անոր միևնոյն ժամանակ անոր նուիրելով յիշատակի արձանագրութիւն կրող ոսկի ժամացոյց մը:

Ահա ուղերձին օրինակը.

Հա՛յր,

Հինգ ամբողջ տարիներ բոլորեցան այն օրէ ի վեր, երբ Ձեր շնորհաբեր գալուստն ողջունելու պատիւն ունեցանք. այն օրուան մեր զգացմանց բնութիւնն բոլորովին հակապատկեր էր, զոգցես, այսօրուան ունեցածնուս: Այն օր Ձեր Գերապատուութեան հովուական տեսչութեամբն օժտուելու երջանկութիւնն ունեցանք, բայց այսօր ալ անկէ զրկուելու տարաբախտութիւնն ունիմք, որոյ հաւանորդութիւնը տալ կը փութամք իբր մեր նուիրական թիւ մենք ալ կը փութամք իբր մեր Գերապատուութեան մեր երախտագիտութիւնն այն հովուական

խնամոց համար, զորս մատակարարեցիք անձնուրարար Ձեր հօտին, որն որ ի նշան հաւատարմութեան կը նուիրէ Ձեզ դուզնաքեայ մի նուէր, և կը յուսայ, թէ նորա ազդարար և յիշեցուցիչ բնութեամբն զօրէ ստէպ Ձեզ յիշեցնելու գայն հօտն, որ Ձեզ այնչափ համակրեցաւ ու յարգեց, ու պիտի շարունակէ, եթէ դուք իրմէ հեռանայք ալ :

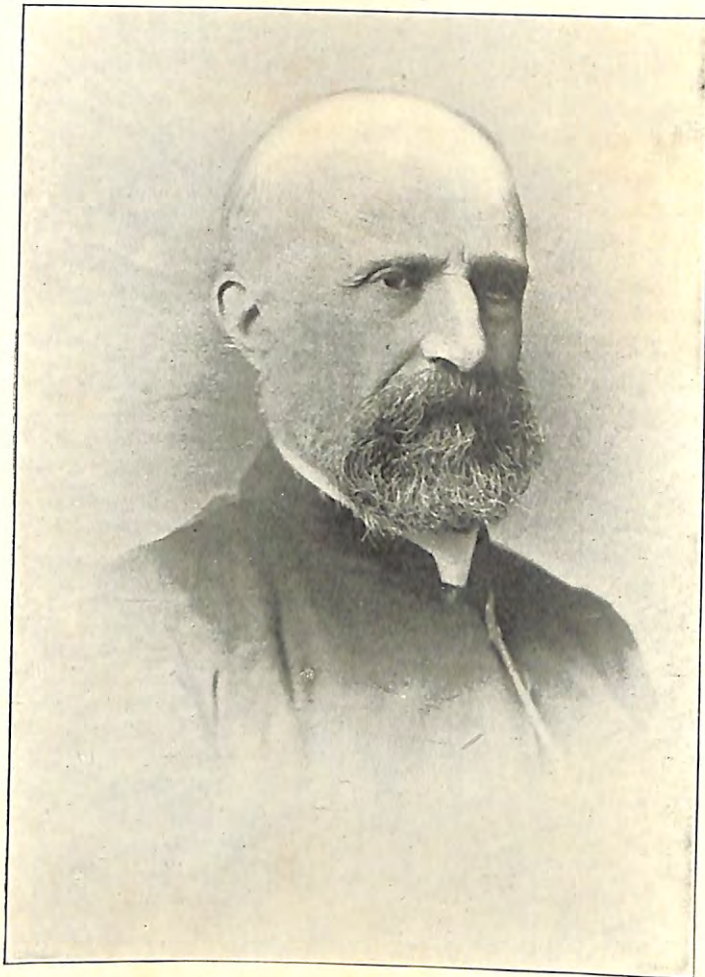
Ընդունեցէ՛ք, Գեր. Հայր, մեր հրաժեշտի ողջոյնի հետ մեծ մեծարանս զոր ներկայեմք Ձեզ որդիական խոնարհութեամբ, հայցելով Ձեր օրհնութիւնս :

1883 Դեկտ. 5» :

X

Ս. Վրդ. Պարոնեանի առժամեայ հովուութիւնը և առաջնորդական ընտրութիւնը. — Ներսէս Վարժապետեանէ ընտրեալ կաթողիկոսի ուղղուած շնորհաւորագիրը. — Եսայի Վրդ. Լոնտոնը կը բաժնէ Մանչէսթրի թեմէն — Հայ մատուռի բացում Լոնտոնի մէջ. — Շահին ուղղուած աղերսագիրը. — Միացեալ Ընկերութեան մասնաճիւղի կազմութիւն. — «Հայկազեան Ուսումն. Ընկերութիւն. — Յակոբ Քէնյ. Տէր Մկրտիչեան. — Պարոնեան Վրդ. Ժողովուրդէն կ'ամբաստանուի. — Իր հրաժարումը. — Վերընտրութիւնը. — Հայ գաղութի պատգամաւորները կը դիմաւորեն Խրիմեան Հայրիկը. — Մանչէսթրի Հայ գաղութին բողոքը Ս. Վ. Պարոնեանի դէմ, և անոր հրաժարումը. — Տոքթորութեան տուջութիւն Պարոնեանի. — Անոր մահը. —

Յայտնի չէ', թէ Սուքիաս Վրդ. Պարոնեան Մանչէսթր եկած էր 1883 Դեկտ. 5ին, միայն սաստոյգ է, թէ Եսայի Վրդ. ի մեկնումով Մանչէսթրի Եկեղեցին փակուած չէ' բնաւ, ու անոր պաշտօնը շարունակած է Պարոնեան Վրդ. որուն տըրուած ամսականները կ'սկսին 1883 Դեկտ. 1էն: Զորս ամիս առժամեայ հովիւի հանգամանքով՝ Պարոնեան Վրդ. պաշտօն վարելէ յետոյ, 1884 Ապրիլ 8ի Ժողովը կ'զբաղի հովիւի ընտրութեամբ: Ժողովին նախագահը, Հ. Ս. Պարոնեան, ընտրական գործողութիւններէ առաջ, բացումի ճառով մը կը շեշտէ սիրոյ և միաբանութեան պէտքը, ու երբ ընտրական ձեռնարկի մասին խորհրդակցութիւնները պիտի սկսին, Պարոնեան Վրդ. կը մեկ-

ՍՈՒՔԻԱՍ ՎՐԴ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

նի ժողովասրահէն: 36 քուէարկուներու թուով ղրկուած ըլլալով Հանդերձ, կ'ստացուի միայն 18 քուէ, որոնց ամենքն ալ տրուած էին Հ. Ս. Վ. Պարոնեանի: Եւ այսպէսով Ապրիլ 8ին Պարոնեան Վրդ. կ'ընտրուի հոգեւոր հովիւ կամ ինչպէս ինք կ'ստորագրէ «Առաջնորդ Հայոց Եկեղեցւոյն ի Մանչէսթը»: (*) Ընտրական գործողութենէն վերջ, յատուկ պատգամաւորութեան մը առաջնորդութեամբ ժողովասրահ կը դառնայ Պարոնեան Վրդ. իրեն Հանդէպ յայտնուած ժողովական փոխահովութեանը առթիւ իր շնորհակալութիւնները յայտնելու: 1884 Ապրիլ 25ի ժողովը առաջնորդական սոյն ընտրութիւնը կը ծանուցանէ նաեւ Ազգ. Պատրիարքարանի ի գիտութիւն: (**)

Այս թուականներուն կը Հանդիպի Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Ընտրութեան լուրը առնելուն Մանչէսթըրի Ընդհ. ժողովը Յունիս 4ին կ'որոշէ սա շնորհաւորական ուղերձը ղրկել ընտրեալ կաթողիկոս Վարժապետեանի.

«Ամենապատիւ Սրբազան Հայր մեր և Տէր,
Ոչ անմասն ի Համազգային խնդակցութենէն

(*) Պարոնեան Վրդ. առժամեայ հովուութեան քառամսեայ իր պաշտօնավարութեան միջոցին կ'ըստորագրէ «Տեղակալ-Առաջնորդ Ազգ. Եկեղեցւոյն Մանչէսթըրի»:

(**) Կաթողիկոսի չգոյութեան պատճառով Մանչէսթըրի Հայ Գաղութը առաջնորդին ընտրութիւնը Պատրիարքարանի կը տեղեկագրէ «Ի գիտութիւն», բայց վաւերացումի մասին առաջարկ չ'ըներ:

մնայ, և փոքրս այս գաղթականութիւն Մանչէսթըրի ընդ լուր աւետեացն զոր տարափողեցին լրագիրք յընդհանուրս՝ եթէ Ձերդ Սրբութիւն արժանաւոր գահակալ ընտրեցաւ Սրբոյ Կաթողիկոսական Աթոռոյն, Համաձայնութեամբ ազգիս: Վերնախընամ Տեսչութիւն, որ զբախտ ազգիս պահպանեաց մինչև ցարդ յամենայն աղէտս նորա ընդ շարս դարուց, նոյն ինքն այժմ և յընտրութեանս յայսմիկ առաւելագոյն փայլեալ տեսանի: Նա է որ ըզլրութիւն Հայաստան ժողովրդոցս խորհուրդ միաբանութեան կոչեաց առ ի զբարին նորա տնօրինել Ձեօք: Խնդալից եմք, զի Հաշտ են ընդ մեզ երկինք, և խրախուսիմք մեծայոյս զի և Դուք Համակամ էք Հրամանացն երկնից: Արիասիրտ նահատակիւումդ ի սէր ազգիս Հանդերձ խոհական Հանճարով մինչև ցայժմ, աւասիկ ասպարէզ նոր և շքեղ ի Հանդէս փառաւորագունիցն Հանդերձեւոց: Զայդ՝ տրիտուր Համարիմք ընդ բազմարդիւն լի և կատարեալ քրտանցդ՝ զոր մատուցանէ Ձեզ ազգ մի ողջոյն երախտապարտ: Փառք են որ ահա զհետ Ձեր ընթանան, Ամենապատիւ Տէր, որում և խընդակից լինել փութայ խոնարհ յարգանօք՝ Երաստս այս մեր Հայրենասէր և Հայրասէր, ջերմաջերմ մաղթանս առ բարձրեալն վերառաքելով՝ զի Տէր ինքն անսասան պահեսցէ զՁեզ յաւերժ կենօք, և զօրավիգն լիցի Ձեզ ի գործս մեծ, յորում երանութիւն է ազգիս: Զերդ անմահութիւն:

«Աղէ և ի Ձէնջ զօրհնութիւն երկնաբաշխ Աջոյդ Սրբոյ խնդրելով ի վերայ Հօտիդ քում այսմ

փոքու սիրելւոյ, ևս ի վերայ նորոգ ընծայելոյս
թարգման կալ միասիրտ զգացմանց նորա, մնամ

Ամենապատիւ Արհի Տէրութեանդ

Որդի խոնարհ և հնազանդ

ՍՈՒՔԻԱՍ ՎՐԴ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Առաջնորդ եկեղեցեւոյ Հայոց Մանչէսթրի

Առ Ամենապատիւ Սրբազան Տէր

Տէր Ներսէս Վարժապետեան Արքեպիսկոպոս

Եւ Պատրիարք Ամենայն Հայոց Օսմ. Պետութեան

Ի Կ. Պոլիս

Սուքիաս Վրդ, Պարոնեան, հմուտ բանասէր,
կ'երևի չէ ունեցած ո'չ ժողովուրդ հովուելու կա-
րողութիւնը և ո'չ ալ վարչական կազմակերպու-
թիւններու յարմարութիւն: Ուսումնասիրութեան,
թուղթի ու գրչի մարդ, ինքն ըրած է ամեն ինչ
որ կարելի է ընել անհատաբար: Մահերու, ծը-
նունդքի և ամուսնութիւններու կանոնաւոր և ճոխ
արձանագրութիւնները իր մեթոտիկ գրչին ար-
դիւնքն են: Բայց իր պաշտօնավարութեան օրով
ժողովական արձանագրութիւնները թերի, նոյն
իսկ ժողովական կազմակերպութիւնները քայքա-
յուած են: Այնպէս որ հոգաբարձու և գանձապետ
չ'գտնուելուն պատճառով 1884ի Սեպտեմբերէն ըս-
կըսեալ գանձապետի պաշտօնն ալ ինքը կը վարէ,
և հաշուական գործաւնութիւնները ինքը կը բռնէ:
Իր օրովն է, որ եկեղեցիին գանձային վիճակը անձ-
կութեան կը մատնուի, և գաղութի անդամներէն
ոմանք չեն ուզեր շարունակել եկեղեցիի մատակա-
րարութեան ի հաշիւ իրենց նուէրներուն վճարու-
մը: (Տես 1884 Դեկտ. 20ի արձանագրութիւնը):

Իր օրով է նմանապէս, որ Լոնտոն պահ մը կը
գաղբի Մանչէսթրի հոգեւոր հովուութեան մաս կազ-
մելէ: Որովհետեւ Եսայի Վրդ. Աստուածատուրեան
Մանչէսթրի հովուութենէն հրաժարելէ վերջ, թէ-
պէտ ուղղակի թիֆլիս կը մեկնի, բայց տարին չը
բոլորած կը դառնայ Անգղիա, և կը ձեռնարկէ Լոն-
տոնի մէջ մասնաւոր եկեղեցի և առաջնորդութիւն
կազմելու: 1884 Դեկտ. 27 թուական նամակով մը
Եսայի Վրդ. Լոնտոնէն կը գրէ Պարոնեանի, թէ
Սինօքէն մասնաւոր պաշտօնագիր ունի Լոնտոնի
մէջ մասնաւոր եկեղեցի հիմնելու, և կը խնդրէ, որ
կարգ մը սպասներ զրկուին իրեն:

Պարոնեան անմիջապէս կը պատասխանէ, թէ
իր առաջարկը ստիպուած է Դեկտ. 31ի ժողովին
ներկայացնել, իր կարեւորութեանը պատճառով,
քանի որ անոր մէջ հաստատուած կարգերու մէջ
նորութիւն մտցնելու և Լոնտոնը Մանչէսթրէն ռաժ-
նետիւն ձգտումը կայ, և կը խնդրէ, որ մինչև ժո-
ղովին օրը իրեն զրկուի ձեռքը գտնուած Սինօքա-
կան հրամանագրին պատճէնը, զայն ժողովին ներ-
կայացնելու, և անոր համեմատ կարևորը անօրինե-
լու համար: Բայց, կ'երևի ակնարկուած պաշտօնա-
գիրը չ'ունենալուն. լուռ կը մնայ եղած առաջար-
կին հանդէպ, առանց կասելու իր նպատակին առ-
ջն: Անմիջապէս սենեակ մը կը վարձէ Լոնտոնի
մէջ, զայն մատուռի կը վերածէ, իր անձնական
հաշւոյն: (*) Պատարագամատոյցի Անգղիերէն

(*) Այս առթիւ Մ. Եսայեան կը գրէ Պարոն-
եան Վրդ. (1885 Յունիս 30). «Լոնտոնայի մա-
տուռն ալ կը յառաջանայ, և միւս կիւրակէ առա-
ջին բացումը տեղի պիտի ունենայ. տունը բռնուած

դժուարութիւններու առջև մասնաճիւղ մը կազմելու իր խնդրանքը կը կրկնէ 1883 Նոյ. 26ին, Պարոնեան Վրդ. Ի. բայց հակառակ տրուած աշխատութիւններուն և տարուած ջանքերուն, հազիւ թէ 1888ին կ'սկսի գոյութիւն ունենալ, Մանչէսթրի մէջ, Միացեալի Մասնաճիւղին կազմութիւնը, ատենապետութեամբ Գ. Եսայեանի, և գանձապետութեամբ Թագլոր Սագայէնցի:

Սոյն բանակցութիւններու միջոցին է, որ 1879 ին Բարիգի մէջ հաստատուած «Հայկազեան Ուսմ. Ընկերութիւն»ն ալ դիմում կ'ընէ բոլոր Եւրոպական Հայ գաղութներուն, նպատակ ունենալով օտարութեան մէջ ցիրուցան հայերը իրարու զօդել, և միեւնոյն ժամանակ Հայրենիքին հետ մշտատեւ յարաբերութեան մէջ պահել, և այսպէսով օժանդակել Հայաստանի կրթական գործին: Ընկերութեան բարեփոխուած ծրագրին նպատակն է «Հայաստանի նախակրթարաններու աղքատ և արժանաւորագոյն աշակերտները ընտրելով անոնց աւելի բարձր կրթութիւն մը տալ: Փարիզի սոյն ընկերութեան վարիչներն են (1884ին) Ա. Իսկէնտէր, Ատենապետ. Երուանդ Թնկրեան, Ատենադպիր. Գ. Էգնայեան, Գանձապետ. և Գէորգ Էքմէքճեան, Համարակալ: Սուքիաս Վրդ. Պարոնեան կ'անդամակցի այդ ընկերութեան, և միեւնոյն ժամանակ կ'առաջարկէ զայն ձուլել Միացեալ Ընկերութեան հետ, բայց առաջարկը մերժումի կը հանդիպի:

Մանչէսթրի գաղութը հակառակ իր վեհանձն նուիրատուութիւններուն, կարծես ալ ձանձրացած է տալէ, երբ մանաւանդ ձեռք կարկառողները կ'ըլլան բախտախնդիր խաչագողներ, Այսպիսիներէն մէկն է, որ 1888ին Մարաշէն Մանչէսթր կուգայ, Յակոբ քհնյ. Տէր Մկրտիչեան անունի տակ

պահուըտած՝ իր խեղճ վիճակին իբրեւ դարման հանգանակութիւն մը կատարելու համար Մանչէսթրի մէջ: Ժողովուրդը իրաւամբ կը սրտնեղի այս ինքնակոչ մուրազկանին ներկայութենէն ու դիմում կ'ընէ Պոլսոյ Պատրիարքարանին և Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, որպէսզի արգիլեն այսպիսի քահանաներու մուրիկ թափառկոտութիւնը: Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը իր 1889 Յունվ. 19 թիւ կոնդակով կը պատասխանէ, թէ Տ. Մկրտիչեան քահանայութենէ վտարուած կարգալոյծ մըն է, իր երիցուհիի մահէն վերջ վերամուսնացած ըլլալուն: Իսկ Պատրիարքարանը հրահանգ կուտայ երես չը տալ այդպիսի բախտախնդիրներու: (*)

Ժողովուրդին մէջ հետզհետէ դժգոհութիւնները կ'սկսին Պարոնեանի դէմ: Զինքը կ'ամբաստանեն ոչ միայն իբրեւ թոյլ և անյարմար մը իր պաշտօնին, այլ և իբրեւ մէկը, որուն կրօնական համոզումները համաձայն չեն Հայ. Եկեղեցիի վարդապետութիւններուն: Ժողովուրդին մէջ լռին հաւատք մը կայ, թէ Պարոնեան Վրդ. դեռ իրմէն

(*) Երբ Խորէն Պատրիարք Աշըգեան անիրաւաբար կը փիլոնագրկէ Խորէն Եպիսկ. Նարպէյը, Մանչէսթրի Հայ գաղութը խորունկ զայրոյթ մը կը գալ Պատրիարքին դէմ: Այդ զայրոյթը բողոքի կը փոխուի, և երկար թղթակցութեան մը տեղի կուտայ Աշըգեան Պատրիարքի և Պարոնեան Վրդ. Ի միջև: Այս խնդիրը և ուրիշներ, պատճառ կ'ըլլան որ Պատարագի միջոցին յիշատակուելէ դադրին Երուսաղէմի և Պոլսոյ Պատրիարքներուն անունները Մանչէսթրի Եկեղեցիին մէջ, և յիշատակուի միայն Ընդհ. Հայրապետին անունը:

բոլորովին մերկացած չէ կաթոլիկ համոզումները: Այս ձրի հաւաստումները կ'ըլլային իրեն համար, միմիայն այն պատճառով, որ Պարոնեան վիր բանասիրական պրպտումներուն հետեանքով աւելի Հայկական և տրամաբանական կը նկատէր «Բարեխօս ունիմք»ը վերցնել «Աստացուք»ի մաղթանքին մէջէն, և Պատարագի «ի Սուրբ ի Սուրբ» աղօթքին «յոյս, յարութիւն» բառերը կարդալ «յոյս յարութեան»: Պարոնեան վրդ. այս ասուլիսներէն սրտնեղած կը հրաժարի իր պաշտօնէն, սրտի հիւանդութեան և վատառողջութեան պատրուակով մը: 1892 Ապրիլ 2ի ժողովը 9ի դէմ 14 քուէով կ'ընդունի վարդապետին հրաժարականը: Միևնոյն ժողովին մէջ ոմանք կ'առաջարկեն վրդ.ին հաճութիւնը ստանալ, և վերընտրել զինքը: Բայց վարդապետին ծիսակատարութեան և դաւանութեան մասին համոզումները ա'յնքան խոր են, որ ժողովին մեծամասնութիւնը անոր վերընտրութեան կուսակից ըլլալով հանդերձ, կ'առաջարկէ որ ամեն բանէ առաջ խոստում առնեն վարդապետէն, որ «Եկեղեցական արարողութիւնք կէտ առ կէտ Հայ Եկեղեցւոյ յատուկ Մաշտոցին համեմատ կատարուին», և կը պահանջէ, որ այս խոստումը առնելէ վերջ, միայն առաջարկուի վարդապետին իր պաշտօնը շարունակել:

Հրաժարեալ վիճակով և անորոշ կացութեամբ մը Պարոնեան վրդ. կը շարունակէ իր պաշտօնը մինչև 1892 Հոկտ. 8ի ընդհ. ժողովը, որ առաջնորդի ընտրութեամբ կ'ղբաղի: Սոյն նիստին Հ. Յովհաննէսեան իրրե առաջնորդական ընտրելի կը ներկայացնէ Խորէն վրդ. Ստեփանէն, որու մասին Չէրաղի գրած գրուատական նամակն ալ կը կար-

դայ: Այս առաջարկութեան վրայ Մ. Մանուկեան և Գ. Ալչըճեան Պարոնեան վրդ. ի վերընտրութեան հարցը կը դնեն մէջտեղ, հաւաստելով, թէ Պարոնեան վրդ., կը խոստանար Հ. Ս. Եկեղեցւոյ սովորութիւններու համաձայն կատարել ժամասացութիւնը: Վիճաբանութիւններէ վերջ կ'որոշուի երկու անուններուն վրայ կատարել առաջնորդական ընտրութիւնը: Ընտրութեան արդիւնքը կ'ըլլայ.

15 քուէ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

13 քուէ ՍՏԵՓԱՆԷ:

Եւ այս քուէարկութեան հետեանքով Պարոնեան վերընտրուած կը հռչակուի: Պարոնեան վրդ. շնորհակալութիւն յայտնելով հանդերձ իր մասին ցոյց տրուած վստահութեան համար, ցաւ կը յայտնէ Մանչէսթրի ազգայիններէն մէկուն կողմէն Պոլսոյ «Արևելք» լրագրին մէջ իր դէմ գրուած ան պատշաճ յօդուածի մը մասին, ու կը յաւելու. «Կը գովեմ ձեր ամենահաստատ բնաւորութիւնը, և կ'օրհնեմ զձեզ իբր հաւատարիմ ձեր նախկին բոլոր սովորութեանց. ամենայն սիրով կ'ընդունիմ ձեր առաջարկը. կը խոստանամ պահել զայն յօժար սրտով, մինչև որ բարձրագոյն հրաման մը գայ Վեհ. Կաթողիկոսէն այս խնդրոյ մասին»: (*)

Երբ Թուրք Կառավարութիւնը վերջապէս արգիլեց Կ. Պոլսէն դէպի Ռուսիա անցքը Խրիմեան Կաթողիկոսի, այն ատեն Եւրոպահայ գաղութներուն մէջ պատրաստութիւններ կը տեսնուին նոր-

(*) Ս. Վ. Պարոնեան 1893 Մայիս 28ին կը պատարագէ Լոնտոնի Kilburn St.ի Augustin Churchի անդլիքան եկեղեցիին մէջ, զոր Անգղիացիները նոյն օր Հայերուն կը տրամադրեն:

ընտիր Հայրապետը դիմաւորելու ի Թրիէստ: Այս անգամ ալ Պարոնեան Վրպ. Միութեան գիծը կը կազմէ գաղութներու միջև: Փարիզէն Սահակ քահանայ Իւթիւճեան և Մարսիլիայէն Սահակ Վրդ. Այվատեան իրեն հետ կը թղթակցին ճշգրեւն համար պատգամաւորութեան կերպերը: Սահակ Քահանայ կը հաղորդէ, թէ Փարիզաբնակ հայեր որոշած են երկու աշխարհական պատգամաւորներ ղըրկել ի Վիեննա, բազմատորագիր ուղերձով, և դժբախտական նուէրով մը: Այվատեան Վրդ. ալ կը գրէ, թէ Մարսիլիոյ հայ գաղութին ընդհ. ժողովը որոշած է «Պատգամաւոր ղըրկել ի Վիեննա, ընդ առաջ Վեհափառ Հայրիկ Կաթողիկոսին, իրենց որդիական յարգանքները մատուցանելու յոսս նորին Վեհափառութեան»: Իսկ Մանչէսթրի Հայութիւնը իբր պատգամաւոր կ'ընտրէ Սուքիաս Վրդ. Պարոնեանը, և Պետրոս Գրիգորիսեանը: Պարոնեան որոշ գիտնայու համար թէ Վեհափառ Կաթողիկոսը ե'րբ պիտի մեկնի Աղեքսանդրիայէն, կը թըղթակցի Թրիէստի Haggi Giorgi գործակալութեան պաշտօնեաներէն Յովհաննէս Այալեցիանի հետ, իսկ եկեղեցական Պատգամաւորներու ղգեստի մասին՝ Վիեննաբնակ Զատիկ Բորովիչի հետ: Այս վերջինը կը գրէ. «Տարազու մասին Ձեր արժանապատուութեան հարցմանն գալով, այդ մասն գլխովին Ձեր պատշաճողութեան յանձնեալ է. տեղւոյ և օտարաց առջև երևելու խնդիրը բոլորովին անտարբեր է. հետեաբար Ձեր արժանապատուութեանն յանձնեալ է որոշել, թէ՛ ի՞նչ տարագով հարկ է, իբր վարդապետ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, ներկայանալ և ընդունիլ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գերագոյն Պետն»:

Չ'մոռնանք ըսել, թէ երբ Եւրոպահայ գաղութները պատգամաւորներու ընտրութեամբ կը ղրկուին, անստորագիր և անթուական շրջաբերական մը կը ցրուի բոլոր գաղութներուն մէջ: Ահա այդ շրջաբերականին մէկ մասը. «Ջերմապէս կոչում ընելով Ձեր հայրենասիրական ղգացմանց, կը թելադրենք, որ առանց ժամանակ կորսնցընելու փութաք պատգամաւորներ ուղարկել Լոնտրայի, Մանչէսթրի, Փարիզի, Մարսիլիայի հայերէն, և եթէ կարելի է միւս հայաբնակ Եւրոպեան քաղաքներէն, ինչպէս Զուիցերիոյ, Պելճիքայի, Աւստրիոյ Գերմանիոյ, Իտալիոյ համալսարանական և գեղարուեստական կեդրոններէն՝ ուրտեղուանք կրնան հայեր գտնուած ըլլալ իբր ուռանող կամ իբր վաճառական. նաև եթէ դիւրութիւն ունիք, ինչպէս կը յուսանք, նոյնը անմիջապէս թելադրեցէք Պուլկարիոյ կամ Ռումանիոյ հայերուն. թող անոնք ալ զանազան քաղաքներէ պատգամաւորներ ղրկեն Աւստրիոյ մայրաքաղաքը, որպէսզի նմանը չ'տեսնուած չքեղ ընդունելութիւն մը ըլլայ Հայոց արժանընտիր Կաթողիկոսին. Աշխատեցէք անպատճառ Պատարագ մը ընել տալու Վիեննայի մէջ, և ինչ որ ալ ըլլայ Վեհ. Հայրապետին քարոզին իմաստը՝ դուք աշխատեցէք Եւրոպեան մ'ամուլին հաղորդել հետեւեալ իմաստով բան մը. «Առանց քննութեան, առանց իմ վրայ բան մը, յանցանք մը ապացուցուած ըլլալու՝ Սուլթանին հաճոյ թըւեցաւ բանտարկել զիս երկու տարի շարունակ Եւրոսաղէմի մէջ, և վարուեցաւ հետս այնպէս՝ ինչպէս կը վարուին մեղապարտի մը հետ. միակ բարիքը զոր չեմ ուրանար, ամսականներուս կանոնաւոր ղրկելը եղաւ. բայց ես իբր եկեղեցական և

իրբ Պետ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ կը ներեմ իրեն, և Ձեզմէ ալ կը խնդրեմ, որ, ո՛վ Հայոց Ժողովուրդ, դուք ալ չ'սրբողիք իրեն, մանաւանդ, թէ անթերի կատարեցէք Ձեր առաքինի և բարի քաղաքացիի պարտաւորութիւնները»։ Հայրիկի բերնէն այսպիսի քարոզ մը սաստիկ զայրոյթ պիտի ազդէ Սուլթանի, որովհետեւ ինքը որ Հայրիկի բոցաշունչ քարոզներէն վախնալով Պոլիսէն անցքը արգելեց, չափազանց պիտի պտտիկնայ, Հայրիկի արհամարհոտ ներողութիւնը լսելով»։

Ձեմ կարծեր, որ այս անանուն չըջարեալանը ո'նէ ազդեցութիւն բրած ըլլայ Հայ գաղութներու պատգամաւորներուն վրայ, որոնք Վիեննա կը հաւաքուին։ Պարոնեան անշուշտ սխալ մեկնելով Զատիկ Բորովիչի գրած տողերը տարագի մասին, Վեհափառ Հայրապետին կը ներկայանայ աշխարհակաւնի զգեստով, ու այդ պատճառով Խրիմեան կաթողիկոսէն անոյ յանդիմանանք մը լսելու բախտին կ'արժանանայ։

Հոս անցողաբար ըսենք, թէ Խրիմեանի կաթողիկոսական ընտրութեան պատրաստութիւններու պահուն Եւրոպահայ գաղութը ուզած է մասնակցիլ ընտրութեանց, իբրեւ թեմ իր պատգամաւորները զրկելով, եթէ ո'չ իբր ընտրող, քանի որ Պոլսեան իրաւունք չէր տար, այլ գէթ իբր ներկայացուցիչ «ընտրող Ժողովուրդին կաթողիկոսութեան վրայ ունեցած համարումն ու Հայրապետական ընտրութեան նկատմամբ ունեցած իրաւացի իղձերը ծանօթացնելու համար համազգային ընտրողական Ժողովոյ»։ Այս առաջարկը Մարտիրոսէն կուգայ, ինչպէս կ'երեւի Ս. Վ. Այվատեանի 1892 Սպրիլ 8/21 նամակէն։ Այս մասին բանակցութիւն-

ներ տեղի կ'ունենան Պարոնեանի և Ամերիկայի Հովիւին հետ, առանց որոշ եզրակացութեան մը յանգելու։ Միւսնոյն խնդիրը կը յուզուի նաև 1908ի կաթողիկոսական ընտրութեան միջոցին, երբ Եւրոպա և Ամերիկա գոնէ անուանական առաջնորդութիւններ ունէին, և երբ մանաւանդ Ամերիկա թեմական կազմակերպութեան մը ձեւը առած էր։ Այս առթիւ Եւրոպայի և Ամերիկայի Առաջնորդութիւնները դիմումներ կ'ընեն կաթողիկոսական Տեղակալին, պնդելով պատգամաւոր զրկելու իրենց իրաւունքին վրայ։ Կաթող. Տեղակալը կարևոր դիմումները կ'ընէ Ռուս կառավարութեան մօտ, անոնց բաղձանքին գոհացում տալու համար, բայց մերժումի կը հանդիպի։

Թէպէտ վերոյիշեալ խոստումով Պարոնեան վ. կը վերսկսի իր պաշտօնին, բայց կարծես թէ եղածը բռնադրօսիկ կարգադրութիւն մըն է միայն, որ ոյժը չ'ունի իրական համերաշխութիւն մը, սխալիւր գործակցութիւն մը ստեղծելու Առաջնորդին և Ժողովուրդէն ուսանց միջև։ Եւ երբ այդ համերաշխութիւնը, այդ սրտի ե-հոգիի կապը գոյութիւն չ'ունենար համայնքի մը կամ կազմակերպութեան մը մէջ, դիւրին է երեւկայել, թէ անշան պարագաներն անգամ լուրջ պատճառներու պէս կը ներկայանան միտքերու, խանգարելու համար անհիմն և առերևոյթ համերաշխութիւնները։

Կ'երեւի, թէ այս անհամերաշխութեան պատճառով է, որ Ժամանակէ մ'ի վեր ընդհանուր Ժողով գումարելու համար կարևոր մեծամասնութիւնը չի գոյանար, և տեղի կուտայ Պարոնեանի կողմէ եղած սա յատկանշական հրաւերին, զոր նոյնութեամբ յառաջ կը բերենք, նոյն թուականին

գոյութիւնն ունեցող վիճակին նկատմամբ որոշ դադար մը կազմել տալու համար մեր ընթերցողներուն :

Մեծ . Տէ՛ր ,

Եկեղեցւոյս Հոգաբարձութեան համար նախընթաց ընդհանուր ժողովոյն ընտրութիւնն ապարդիւն մնալով ընտրելոց հրաժարմամբ , նոր հրաւեր ընելու կուգամ նաեւ առ Ձեր Մեծապատուութիւն ի նոր գումարումն , որ պիտի կատարուի յառաջնորդարանն առաջիկայ շաբաթ օր (27 Յունիւ .) , ժամը 4½ էն սկսեալ , խնդրելով միանգամայն , որ եթէ անհնար պիտի լինի Ձեզ այդ գումարման ներկայ գտնուիլ , բարեհաճիք զՁեր քուէն նամակաւ յղել յառաջնորդարանն , և կամ գրով փոխանցել ուրիշ անձի մը , որ կարող պիտի լինի գալ ի ժողով :

Այսու առթիւ հարկ կը տեսնեմ ծանուցանել այժմէն որ եթէ , նախորդ շաա մը գումարմանց նման , այս հրաւիրանաց դէմ դարձեալ ընդհանուր կարծեաց յայտարար կոչուելու չափ բաւական քուէք չ'հաւաքուին , պիտի ստիպուիմ անձամբ ատփ շրջեցունել իւրաքանչիւր անձէ քուէ հաւաքելու և քանի մը պատուաւոր անձանց ներկայութեամբ բանալ քուէները : Սակայն փափաքելի է որ հարկ չ'մնայ այդ միջոցին դիմել , այլ ընդհակառակն , ո՛չ թէ միայն բովանդակ քուէք հաւաքուին , այլ և բաւական անձինք գումարուին ի ժողով , որպէսզի , թէ հնար է , կարելի ըլլայ նաեւ ինչ ինչ ամենակարեւոր խնդրոց վրայ , որ ի կախ մնացած են , կամ առաջարկելի են , որոշումն տալ : Զայս փափաք ու խնդրուած այդքան աւելի թախանձանօք և ստիպմամբ իսկ կը ներկայացնեմ նաև

Ձեր Մեծապատուութեան , որչափ զի կը տեսնեմ որ իրապէս պէտս ունի թէ՛ եկեղեցւոյս բարեգործութիւնը և թէ՛ տեղւոյս գաղթականութեան վերաբերեալ ներքին պէտքերը , այսպիսի հաւաքման մը : Կարող եմ համարձակիլ ըսելու , որ պէտքերը հասած են մինչև ցայն կէտ , որ այլևս յապագելն կարող է մնասել տեղւոյս գաղթականութեան ներքին բարոյական շահուցը , և իր բարձր դրից ու համբաւոյն և արժանապատուութեան , քանի որ չենք կարող հաստատել , թէ տեղւոյս վերաբերեալ իրք ա պատահաբք այնպէս կարգադրուած են որոշ կանոնադրութեամբք նախապէս , որ չ'ունենամք այլևս պէտս համախումբ խորհրդակցութեանց : Ինձ այնպէս կ'երևի , որ այս անգործութիւն սոսկ անտարբերութենէ չէ , այլ նաև յերկիւղէ կասկածանաց թէ գուցէ առիթ տուած ըլլայ այդու գումարմամբք պէս պէս չփոթութեանց : Բոլորովին անտեղի կը համարեմ այդ երկիւղը , եթէ կայ իրօք , ցորչափ վստահ եմ տեղւոյս պատուաւոր գաղթականութեան իւրաքանչիւր անհատից թէ՛ լուսաւորեալ մտաց , և թէ՛ այն ջանից , զոր ունի իւրաքանչիւր ոք , զիւր անձն բարեկիրթ և բարեգգաժ երեցունելու : Այդ համագումար ժողովոց բացակայութիւնն բարդուելով տարիներու հետ հետզհետէ , կարող է իրագործել զայդ երկիւղըն , մէկ կողմանէ մոռացութեան ընտանեկացնելով զՁեզ այն ընկերային պարտուց զոր ունիմք , և որ հիմնեալ է այն արդարութեան պարզ սկզբբանց վրայ , սր մեր վայելած ամենայն բարիք շնորհիւ ընկերութեան ըլլալով , պարտիմք հատուցանել նաև բարոյապէս անոր տասանորդական տըրիտուրը , և միւս կողմանէ անվարժութեան մէջ

Թողովով զմեզ թէ ի՞նչ եղանակաւ պարտիմք զայդ պարտաւորութիւնն հատուցանել : Այս զանցառութեան հետեանքն կ'ըլլայ, որ ո՛չ թէ միայն կը զրկուիմք այն օգուտներէն, զորս կարող ենք ընդունիլ մարդկային, կամ որ նորա մասն է, մեր գաղթային ընկերութենէն, այլ և կ'ունենամք բաժին անհաճոյ զրկանքներ կրելու : Գուցէ թէ փոքր իշատէ այդ անտարբերութիւնն կամ անգործութիւնն է սկզբնապատճառ նաեւ այն ցաւալի երեւոյթին ի մեզ, որ ընտրութեանց պատուաւիր առաջարկութիւնք կը լինին, և կը մերժուին իբր անպատիւ ինչ կամ իբր ծանրաբեռնութիւն : Կարծեմ ներքին է ըսել որ այդ երեւոյթն ցաւալի նշան մի է ընկերութեան մը բարոյական քայքայման, և ընկերական քայքայումն անտարբեր չ'մնար ացդելու նաեւ ընտանեկան և առանձնական առաքինութեան վրայ :

Անշուշտ նոքա մանաւանդ, որ ընտանեաց տէր են և ընտանիք կազմելու տրամադիր, առաւելապատիկ ուշադիր և նախանձախնդիր լինելու են այս խորհրդածութեանց և անոնց դարմանոյն : Զսոյն զայս դարման և ձեռնտուութիւն յուսալով և ի Զեր Մեծապատուութենէ, մնամ իմ օրհնութեամբս, խոնարհ յարգանք և սիրով

Աղօթարար ծառայ Տեառն

Ս. ՎՐԴ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Արձանագրութեանց տոմարին մէջ դիտուած ընդհատին (lacune) պատճառով չենք կրնար գիտնալ, թէ այսքան թախանձանք խնդրուած ընդհ. ժողովը գումարուեցա՞ւ թէ ոչ. սա գիտենք միայն որ Պարոնեանի և ժողովուրդին միջև գոյութիւն ունեցող ցրտութիւնը շարունակուեցաւ, և ինքը

հրաժարելու ստիպուեցաւ քիչ յետոյ :

Պարագան չ'ուշացաւ : Սասունի ջարդերու միջոցին Մանչէսթրի մէջ կը վերսկսի շարժումը, կազմակերպեալ ձեռք մը տակ, Հայկական Հարցը նորէն ներկայացնելու Անգղիոյ Հասարակաց Կարծիքին և բարեացակամ ուշադրութեանը, միթիւններով և հրատարակութիւններով : Պարոնեան Վրդ. անկախ միտքի տէր մարդ, ու միւս կողմէն արդէն իսկ ծերացած, չ'ուզէր կամ չ'կրնար գոհացում տալ ժողովուրդի բոլոր քմահաճոյքներուն, և նոյն իսկ ազգային արդար պահանջներուն : Ինքը 1878ին Լոնտոնի մէջ կազմուած Հայկական Քօմիթէին ատենանադպիրն ըլլալով, և կրած ըլլալով՝ իր այնքան ջանքերէն վերջ, Պերլինի Վեհաժողովէն ստեղծուած ահաւոր պատրանքը, սկսաւ պաղ վերարելու մը ցոյց տալ Հայկական նոր շարժումին : Այդ պաղ վերաբերումը ապահովաբար արդիւնքն էր այն խոր ու փորձառութիւններէ ծնած համոզումին, թէ քրիստոնեայ կոչուած Պետութիւնները, վերջնապէս հրաժեշտ տուած ասպետական մարդասիրութիւններու, ու առաւել քան երբեք նիւթապաշտ դարձած, պիտի չ'ուզէին տառապող ժողովուրդի մը ցաւերն ու արդարութեան պահանջը մէկ նժարի մէջ դնել իրենց շահերուն հետ : Հայ գաղութը առանց կարենալ թափանցելու Պարոնեանի դատողութեանը և ըմբռնումներուն, այս անգամ ալ զինքը կ'ամբաստանէ իբրեւ թոյլ՝ ազգային զգացումի տեսակէտով, և իբրեւ անպարտաճանաչ : Ժողովուրդը Պարոնեանէն ազատուելու պատրուակ մը կը փնտռէ և պատրուակը չ'ուշանոր : Ազգային շարժումին պարագլուխ Հայերուն թելադրութեամբ կարգ մը Անգղիացիներ բողոքի

միթինկ մը կը սարքեն Մանչէսթըրի մէջ, ինպատ Հայկական Դատին: Հայ գաղութին հետ Պարոնեան Վրդ. ալ կը հրաւիրուի: Ժողովուրդը յարմար կը դատէ որ այդ միթինկին մէջ Պարոնեան Վրդ. իր Հայ եկեղեցականի սքեմովը երևի: Պարոնեան կարեւորութիւն չ'աւար ժողովրդական բաղձանքին և սիվիլ զգեստով կուգայ բազմիւ միթինկին սրահը: Այս ընթացքը խտորէն կը քննադատուի ժողովուրդին կողմէն: Պարոնեան Վրդ. խորապէս զգածուած այս ցոյցերէն, հակառակ իր բարեկամներուն համարեութեան յորդորներուն, եկեղեցիին բեմէն կը ձաղկէ ժողովուրդը, զինքը բամբասելուն համար: 1896 Մայիսին ժողով կը գումարուի Atheneumի մէջ, Պարոնեան Վրդ. ի գործին վախճան մը տալու նպատակով:

Պարոնեան Վրդ. գիտնալով ժողովականներու մեծամասնութեան տրամադրութիւնները իր մասին, ընդարձակ պաշտպանողական մը կը զրկէ ժողովին, կարգացուելու խնդրանքով: Մ. Թոգատեան կը պնդէ, որ Վարդապետին պաշտպանողականը կարգացուի, և երբ ժողովը՝ հակառակ ոմանց իրաւացի գիտողութիւններուն, մեծամասնութեամբ կը մերժէ այդ պաշտպանողականին ընթերցումը, Մ. Թոգատեան և ուրիշներ կը մեկնին ժողովէն, որ կը հրաժարեցնէ Պարոնեան Վրդ. ը Մանչէսթըրի առաջնորդութենէն:

Այս օրերուն կը պատահի Օքսֆորտի Համալսարանէն տօքսֆորութեան տուչութիւնը Պարոնեան Վարդապետին: Կը պատմուի, թէ երբ Ուէսթմինստըրի Դուքսը կը գրէ իրեն, որպէսզի որոշեալ օրը ներկայ գտնուի պաշտօնական ձեւակերպութիւններու համար, Պարոնեան կը շփոթի, նոյն իսկ Տօքսֆոր-

րութեան վերարկուն շինելու նիւթական կարողութիւնը չ'ուենեալուն: Այս պարագան կը լսէ Ուէսթմինստըրի Դուքսը, և ինքն իր կողմանէ կը հոգայ Պարոնեան Վրդ. ի ծախքերը:

Չենք զարմանար Պարոնեան Վրդ. ի չքաւորութեան վրայ. շատ համեստ ապրած է ինքը, և առատաձեռն եղած է բոլոր իրեն դիմողներուն: Նոյն իսկ երկու աշակերտներու ծախքը իր կողմէն հոգացած է, որոնցմէ մէկուն մահէն վերջ կրցած է իր պահանջին մէկ մասը գանձել անոր թողօնէն: Վստահ ենք, թէ եթէ այդ օրերուն Պարոնեան Վ. ի դէմ հակառակութիւնները շատցած չ'ըլլային, Մանչէսթըրի Գաղութը՝ իր սովորական վեհաձեռութեան հակառակ ընթացքի մը մէջ պիտի չի զբաւնուէր հանդէպ Պարոնեան Վրդ. ի, որ իրապէս արժանի էր համակրութեան և մեծարանքի, իր բանասիրական ու պատմական հմտութեամբը և իր բարեբարոյ վարմունքով: Պարոնեան թէպէտ հեռացաւ Մանչէսթըրէն, և զնաց հաստատուիլ Փարիզ, ու հոն պաշտօնավարել ժամանակ մը, բայց միշտ սիրեց Մանչէսթըրի Գաղութը, և սիրուեցաւ անկէ: 1903ի Օգոստ. ին, Պարոնեան Վրդ. Անգղիա կը դառնայ վերարժական գործողութեան մը ենթարկուելու համար: Ածածնի տօնին կը պատարագէ Մանչէսթըրի մէջ, հոն կը խօսի «Սիրեցէք զմիմեանս» քարոզը, որ իր խօսքին համեմատ իր քարոզներուն վերջինը եղաւ, օրհնուած խաղողը իր ձեռքով կը բաժնէ ժողովուրդին, ու կը մեկնի Լոնտոն, ուր կը վախճանի Սեպտ. 6ի կիրակիին, վերարժական գործողութենէն օր մը յետոյ: Մանչէսթըրի Հայ Գաղութը ի յարգանս իր նախկին Առաջնորդին, Պարոնեան Վրդ. ի մարմինը կը փո-

խաղերէ Մանչէսթըր, և այս տարի (1910) անոր գերեզմանին վրայ կը կանգնէ փառաւոր խաչարձան մը:

Չ'մոռնանք յիշել սա պարագան ալ, թէ Մանչէսթըրցի միշտ հոգածու գտնուած է Պարոնեանի համար, այնպէս որ երբ անիկա Փարիզի հովու-թեռնէն քաշուեցաւ, և մնաց անգործ, Մանչէսթըրի հայ գաղութը տարուէ տարի կլորիկ գումարով մը կը նպաստէր անոր նիւթական պէտքերուն, և այդ նպաստը Վարդապետին մահուանէն վերջ ժամանակ մըն ալ յատկացուեցաւ իր քրոջը:

Այս միջոցներուն է, որ Մանչէսթըրի մէջ կը կազմուի Գաղթականաց Յանձնաժողով մը, և Որբախնամը: Յանձնաժողովին գործն էր 1895-96ի Հայկական ջարդերէն փախչող ճամբորդ գաղթականներու նիւթական և բարոյական օժանդակութիւններ տալ անոնց ճամբորդութիւնները գիւրացնելու համար: Իսկ Որբախնամը որոշ չափով որբերու կ'օժանդակէր Կիպրոսի, Իզմիրի, Այնթապի որբանոցներուն մէջ: Գաղթականաց Յանձնաժողովի պաշտօնը, ինչպէս պիտի տեսնենք հետզհետէ, չընորհիւ գաղթականներու արտակերպոն պահանջկոտութեան, տեսակ մը քար գայթակղութեան պիտի ըլլար գաղութի ժողովներուն, ինչպէս եղաւ գրէթէ ամենուրեք: (*)

(*) 1887ի Զէյթունի մեծ հրդեհին պատճառով ալ Պոլսէն ելած գիւմուսի մը վրայ Զէյթունի նըպաստամատոյց մասնաճիւղ մը կ'ընտրուի Մանչէսթըրի մէջ, անդամակցութեամբ Տեարց Յ. Անդրէասեանի, Պ. Գրիգորիսեանի, Գ. Եսայեանի և Մ. Պէշիքթաշլեանի: Եւ այդ Յանձնաժողովը կարեոր գումար մը հաւաքելով կը ղրկէ Պոլիս: Այդ նըպաստին 270 ոսկիի առաքումին թուղթերը միայն կրցինք գտնել դժբախտաբար:

XI

Տ. Թորոս Քէնյ. Զուղայեցիի ընտրութիւնը. — Նորոգութիւն Եկեղեցիի. — Թագաւհիին Յորեկեանի մասնակցութիւնը. — Որբախնամին գործունէութիւնը. — Մանչէսթըրի Գաղութին ներքին կանոնադրը:

Պարոնեանի հրաժարումով նորէն երևան կու գար հոգեւոր հովիւի կամ առաջնորդի հարց մը: Այս անգամ Մանչէսթըրի Գաղութին կը ներկայանայ համախարանական մը, Պրն. Թորոս Իսահակեան Զուղայեցիին, որ ծանօթ էր արդէն իր կրօնական հրատարակութիւններով, և որու մասին Տիար Մինաս Չէրազ ամենէն լաւ վկայութիւնները չըռայլած էր: Պ. Իսահակեան սոյն բանակցութիւններու միջոցին յայտարարած ըլլալուն, թէ ինքն իբնէ ուխտեալ մըն է կրօնաւորութեան, և համաձայնած ըլլալուն իր ապագայ պաշտօնին համար առաջարկուած պայմաններուն, անմիջապէս Մանչէսթըրի Հայ գաղութին ծախքով Էջմիածին կը ղրկուի քահանայ ձեռնադրուելու և վերադառնալու համար: Այս բանակցութիւններն ու համաձայնութիւնը այնքան կարճ ժամանակի մէջ կատարուած են, որ Տ. Թորոս Քէնյ. Իսահակեան Զուղայեցի, արդէն իսկ 1896ի Յունիսին գործի սկսած է, իբրեւ Առաջնորդ Մանչէսթըրի Հայ գաղութին, նախագահելով ժողովներու, և կատարելով հոգեւոր հովիւի պաշտօնը:

Թորոս Քէնյ. Զուղայեցիի նախագահած առաջին ժողովին գործը կ'ըլլայ նկատողութեան առնուլ ե-

կեղեցիի ներկի ու նորոգութեան պէտքը, մատնանշուած՝ Յ. Անդրէասեանէ և Տ. Յ. Գրիգորիսեանէ: Ժողովը առաջարկին բանաւորութիւնը նկատի առնելով կ'արտօնէ Հոգաբարձութիւնը մինչև 150 Անգլիական ոսկիի ծախք մը ընել այդ նպատակով, եկեղեցիի պահեստի դրամէն, միևնոյն ժամանակ յանձնարարելով բարեպաշտ ազգայիններու դիմումներ ընել այս նպատակով, անոնց ինքնաթուղիները ստանալու: Այս առաջարկին վրայ Տիար Յ. Անդրէասեան փափաք յայտնելով սեղանի ոսկեղօժման ծախքին կէսը վճարել իր կողմէն, ժողովը շնորհակալութիւն կը յայտնէ անոր նուէրին համար:

1897 Փետր. 13ի ժողովը կ'որոշէ, յետ երկար վիճաբանութիւններու և կարծիքի փոխանակութիւններու, մասնակցիլ Անգղիոյ Վեհափառ Թագուհիին, Վիքտորիայի, վաթսուեանամեայ յորեկանական հանդէսներուն, և կը յանձնարարէ Տիար Յ. Անդրէասեանի, որ նախագահին և իր յարմար դատած անձերուն հետ խորհրդակցելով պատրաստէ մասնակցութեան ծրագիրը և ներկայացնէ յառաջիկայ ընդհանուր ժողովին, որ պիտի գումարուի միմիայն այդ ծրագրին ուսումնասիրութեանը համար: Դժբախտաբար կանխորոշուած այդ ընդհանուր ժողովը տեղի չ'ունենար, բայց հանդէսներուն մասնակցութիւնը կը կատարուի Հայ գաղութին կողմէն, մասնակցութեամբ միմիայն քահանային:

Վերև յիշուած գաղթականաց Յանձնաժողովի պաշտօնը կը բարդուի Հոգաբարձութեան վրայ, բայց այս վերջինը նկատելով այդօրինակ նորաստեղծ պաշտօնի մը իրենց բերած սրտնեղութիւն-

ները, կ'ուզէ իր ուսերէն թօթուել զայն, ու Փետրուար 13ի ժողովը հարկ կը դատէ առանձինն յանձնաժողով մը կազմել այդ նպատակին համար, անոր անդամակցութեան կոչելով, հաւանութիւններին առնուելէ յետոյ, Սարգիս Եայտըզեան, Յ. Յ. Փափագեան, Ա. Մ. Ժամկոչեան և Օ. Գրիգորիսեան: Թէպէտ յիշատակութիւն մը չ'կայ, բայց կ'երևի, թէ կազմուած էին գաղթականաց Յանձնաժողովին գանձապետն է եղած Տիար Մ. Մանուկեան, որ իր համարատուութեան հաշիւները կը պատրաստէ 1897 Յուլիս 29ին Աթենէում գլխավոր հրաւիրուած, բայց մեծամասնութեան չգոյութեան պատճառով չ'գումարուած ժողովին ներկայացնելու համար, ուրկէ վերջ հաշիւները կը յանձնէ Մ. Թոգատեանի:

Երբ մէկ կողմէն տեղւոյն մէջ գաղթականաց խնդիրը կ'վարդեցնէ գաղութը, միւս կողմէ կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանը իր մէկ նամակով Մանչէսթրի Հայ գաղութին նիւթական օժանդակութիւնը կը խնդրէ Հայաստանի տառապակիր որբերուն և այրիներուն համար: Սոյն հանգանակութեան խնդրոյն լուծումը տեղի կուտայ տարակարծութեան խնդրոյն լուծումը մէկ կողմէն 1897 Յուլիս 24ի ժողովին մէջ: Կ'որոշուի մասնաւոր ժողով մը գումարել Athenaeumի ժողովատարահին մէջ (Յուլիս 29), բայց հազիւ 80 հրաւիրակներէն չորս հոգի միայն ներկայ գըտնուելուն, նիստ տեղի չ'ունենար: Այս ձգձգումներուն վրայ Տ. Թորոս քհնյ. մասնախումբ մը կ'ընտրէ, քանի մը ազգայիններու հետ համախորհուրդ, անոր անդամակցութեան կոչելով՝ Մ. Աղնաուորեան, Մ. Յովհաննէսեան և Մանուկ Գարամաճեան, սրունք անմիջապէս հանգանակութեան կ'սկը-

Ինչպէս կանխաւ յիշեցինք, Մանչէսթըրի Հայ գաղութը իւր ներքին գործերը տնօրինելու համար առաջին անգամ ըլլալով 1866 Հոկտ. 22ին կը պատրաստէ կանոնադիր մը չատ ամփոփ գծերով, և բաւական ժամանակ այդ կանոնադրով կը վարուի։ Որպէսզի կարելի ըլլայ իր բոլոր փոխակերպական փուլերուն մէջ ներկայացնել վերջին ժամանակներու մէջ կանոնադրի տնկատարութեան երեսէն ծագած խնդիրները, հետզհետէ ներկայացնենք այն կանոնադիրները, որոնք գործադրութեան դրուեցան՝ ինչ ինչ փոփոխութիւններով, Մանչէսթըրի Հայ գաղութին մէջ։

Ահա 1866 Հոկտ. 22ի նախնական կանոնադիրը.

Յօդ. Ա. — Մանչէսթըրի Հայ հասարակութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ օրէնքն պահելով բոլորովին ազատ է իր հոգեւոր հովիւի ընտրութեանն (*).

Բ. — Մանչէսթըրի մէջ հաստատուած Հայերն՝ ամեն երկու տարին մէկ անգամ ընդհ. ժողով կազմելով՝ իրենց մէջէն գաղտնի քուէարկութեամբ կ'ընտրեն մէկ ատենապետ, մէկ փոխ ատենապետ

(*) Խորէն Վրդ. Կիւրոյեան երբ երկրորդ անգամ ըլլալով 1872ին Մանչէսթըրի առաջնորդութեան կը կոչուի, այդ պաշտօնը ստանձնելու համար պայման կը դնէ, որ ինք իբրեւ ժողովրդեան կողմէն ընտրուած մը չ'զայ, այլ՝ «Պատրիարքին կամօքը և հրամանաւը» ղրկուած մը. ասով ուզելով վերջ մը տալ Մանչէսթըրի գաղութին անկախութեանը, իր առաջնորդի ընտրութեանը գործին մէջ։ Բայց Կիւրոյեանի այս օրինակը կը մնայ իր կղզիացած մինակութեանը մէջ։

և երեք հոգաբարձու. այս վերջիններուն մէջէն մէկը գանձապետ նշանակելով, որոց ամենեցուն պաշտօնը պիտի տեւէ երկու տարի։

Գ. — Քուէ տուողն պարտի 21 տարին լրացուցած՝ և գործով զբաղած ըլլալ Անգլիոյ մէջ, ու միանգամայն տարեկան տուրք մը վճարել Ազգային մատրան, կամ իւր կողմանէ և կամայն տանը կողմանէ՝ որուն ինքն կը վերաբերի։

Դ. — Թէ ատենապետն և թէ Հոգաբարձու ընտրելի անձինքն՝ Մանչէսթըրի մէջ հաստատուած ազգայիններէ ըլլալու են։

Ե. — Ընդհանուր ժողովոյ ատենան յայնժամ միայն կրնայ բացուիլ երբ Մանչէսթըրի մէջ գտնուող ընտրողաց մեծագոյն մասը ներկայ է կամ անձնապէս կամ առանձինն գրով մը, յորում կամ իր քուէն կը մատուցանէ ատենապետի միջոցաւ ընդհ. ժողովոյն և կամ ներկայ գտնուողներու կողմանէ ըլլալիք որոշմանց իր հաւանութիւնը կը յայտնէ, եթէ հաւատարութիւն ըլլայ քուէից, յայնժամ ատենապետը երկու ձայն պիտի ունենայ։

Զ. — Սոյն կանոնադիրը միայն երկու տարի տեւողութիւն պիտի ունենայ. այս միջոցը լրանալէն ետքը ընդհ. ժողովը միայն, եթէ արժան դատէ, կարող է վերաքննել։

ՊԱՇՏՕՆԻ ԵՒ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՏԵՆԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՀՈԳԱԲԱՐԶՈՒՆՑ

Է. — Այս պաշտօնակալքն երկու տարի միայն պաշտօն կը վարեն, այս միջոցը լրանալուն պէս՝ պարտին հանդերձ տեղեկագրով իրենց հրաժարականը մատուցանել ընդհ. ժողովոյն։

դենն նմանօրինակ պարագաներու տեղի չ'տալու համար :

Ահա երկրորդ «Օրէնք»ը գաղութին .

Յօդ . Ա . — Մանչէսթրի Հայ Հասարակութիւնը կը պատկանի Հայաստանեայց Ազգ . Ս . Եկեղեցւոյ , և իւր Ս . Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ պաշտօնական համար ներքին գործերը ինք կը մատակարարէ :

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բ . — Ընդհ . Ժողով կը կազմուի այն ազգայիններէն որոնք Մանչէսթրի մէջ Հաստատուած են և տարեկան տուրքը կը վճարեն Եկեղեցւոյ գանձին :

Գ . — Քուէարկու անձն Մանչէսթրի մէջ Տան մը տէր , կամ ներկայացուցիչ , առ նուազն 10 Անգղիական ոսկի տարեկան տուրք վճարել պարտի , քան զայս նուազ վճարողը , Ժողովակից և խօսակից կը լինին : Բայց ո՛չ քուէարկու և ո՛չ ընտրելի :

Դ . — Տարեկան վճարող տուն մը ուրչափ ալ անդամ ունենայ , և եթէ սոյն տան բոլոր անդամք ընդհ . Ժողովոյ ևս ներկայ գտնուին , միմիայն մէկ քուէ կրնան ունենալ :

Ե . — Քուէարկու անձինք չեն կարող ուրիշի քուէն ստանձնել փոխանորդաբար :

Զ . — Ընդհանուր Ժողովոյ ատենը այն ատեն կը բացուի , երբ ինն քուէարկուք կամ անձամբ ներկայ կը գտնուին , և կամ ոչ քուէարկու անձ մը իրենց կողմանէ փոխանորդ կը կարգեն :

Է . — Խնդրոյ մը համար ինն անձինք իրաւունք ունին ընդհ . Ժողով գումարել տալ ի ձեռն դիւանի :

Ը . — Ընդհ . Ժողովոյ որոշումն ընդհ . Ժողովով կը ջնջուի , և հանրագրութիւնք բնաւ ո՛րեք նշանակութիւն և ազդեցութիւն չեն կրնար ունենալ :

Թ . — Եթէ քուէից հաւասարութիւն պատահի վճռատու ձայնն ատենապետինն է :

Ժ . — Ընդհ . Ժողովոյ կը նախագահէ տեղւոյ հոգեւոր առաջնորդն , բայց քուէարկու չէ . իսկ դիւանն կը կազմուի մի ատենապետէ և մի ատենագրէ :

ԱՏԵՆԱՊԵՏ

ԺԱ . — Ատենապետի պաշտօնն է , 1 . Ընդհ . Ժողովոյ գումարումներուն որոշումը տալ ատենագրէի խորհրդակցութեամբ , 2 . Ատենը բանալ և փակել , 3 . Ժողովոյ բարեկարգութեանը և սոյն կանոնագրութեան տրամադրութեանց ճիշդ գործադրութեանը հսկել , 4 . Ատենական գործողութիւններն ի գործ դնել , 5 . Առ Ժողովն ուղեալ թուղթերն բանալ և մատուցանել Ժողովոյն , 6 . Ժողովին կողմանէ գրուելիք թուղթերն ստորագրել ատենագրի ընկերակցութեամբ :

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ

ԺԲ . — Ատենագրի պաշտօնն է . 1 . Ժողովոյ հրաւերներն գրել և ի դիմաց դիւանի ստորագրել յիշատակելով ի նմին օրակարգը կամ վիճելի խնդիրներն , 2 . Ատենական գործերն և ատենախօսութիւններն արձանագրել , 3 . Թղթակցութիւններն գրել և ստորագրել ատենապետի ընկերակցութեամբ :

ԺԳ . — Ընդհ . Ժողովը կ'ընտրէ գործադիր մարմին մը , որ կը կազմուի մի գանձապահէ և մի հագարարձուէ :

ԳԱՆՁԱՊԱՆ

ԺԴ. — Դանձապահի պաշտօնն է. 1. Ամեն տարւոյ սկիզբն ի հարկին ղհոգաբարձուն օժանդակ առնելով տուրքերը և նուէրները հաւաքել, 2. Ղըրամատան յանձնել դրամն, և ամսէ ամիս դրամն առնելով սովորական ծախքերն հատուցանել և անսովոր ծախուց համար հոգաբարձւին հետ խորհրդակցութեամբ ընել, 3. Տումարներն օրինաւորապէս պահել, 4. Ամեն տարւոյ վերջն հաշուեկըշիւ պատրաստել և նախ քան ընդհ. ժողով գումարելն մէկ մէկ օրինալ յղել առ ժողովականս, և ապա ներկայացնել ընդհ. ժողովոյ, 5. Ընդհ. ժողովոյ որոշած դրամատունն չ'փոխել առանց նորա հաւանութեան:

ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ

ԺԵ. — Հոգաբարձուն պաշտօնն է. 1. Եկեղեցւոյ և Առաջնորդարանին պահպանութեանը խընամք տանիլ, 2. Առօրեայ պիտոյքն հոգալ և անսովոր ծախուց համար գանձապահին հետ խորհրդակցել և ի հարկին որ և է գործի մէջ օժանդակ լինել:

ԺԶ. — Գանձապահին և հոգաբարձուն խորհրդակցութեամբ լինելիք ծախքերն 10 ռսկին չ'պիտի անցնի, ի դիպիլ հարկին քան զայս առաւել ծախուց, ընդհ. ժողովոյ հաւանութիւնն պարտին առնուլ:

ԺԷ. — Սոյն չորս պաշտօնակալութեանց տեղութիւնն է երկու տարի, սակայն վերընտրելի են:

ԺԸ. — Պաշտօնակալք եթէ առժամանակեայ կերպիւ բացակայ գտնուին, պարտին մի փոխա-

նորդ կարգել իրենց պատասխանատուութեան ներքե:

ԺԹ. — Պաշտօնակալք ընդհ. ժողովոյ քուէարկու ներկայ անդամոց բացարձակ մեծամասնութեամբը պարտին ընտրուիլ:

ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Ի. — Մանչէսդրի Հայ հասարակութիւնը բոլորովին անկախ է իւր առաջնորդի ընտրութեան մէջ ո'ր և է տեղւոյ գերագոյն իշխանութենէ, և կ'ընտրէ ընդհ. ժողովոյ մեծամասնութեան քուէով, և միայն ընտրեալին տեղէն օրհնութեան կոնդակ կը խնդրուի:

ԻԱ. — Եթէ առաջնորդ հայրն հրաժարական տայ իր պաշտօնէն, կամ թէ օրինաւորապէս հրաժարեցնել հարկ տեսնուի, յանձնաժողով մը կ'ընտրուի, քանտիտաներու անուններն բերելու առաւելն երեք ամսուան մէջ:

ԻԲ. — Առաջնորդական խնդրոյ համար առաջնորդն ընդհ. ժողովոյ ներկայ չ'կրնար գտնուիլ. բայց եթէ ժողովոյն կողմանէ իր ներկայութիւնը հարկաւոր գատուի»:

Ահա այս վերջին կանոնադրին անբաւականութիւնն էր, որ խնդրոյ նիւթ կը դառնար 1897 Դեկտեմբեր 25ի ժողովին մէջ, և նոր ու լիակատար կանոնադիր մը պատրաստելու գործը կը յանձնուի վերոյիշեալ յանձնաժողովին: Այսպէս, կ'երևի, թէ սոյն կանոնադրի պատրաստութիւնը բաւական լուրջ տոյն կանոնադրի պատրաստութեանը բաղխած է Տ. Թորոս քահանայ Զուղայեցիի կողմէն: Այս վերջինը կղերամիտ ոգիով մը սնած՝ ջանացած է կանոնադրին տալ կըրական դրօշմ մը, իր առած դաստիարակութեան

ազդեցութեամբ, մինչ իր ընկերները տողորուած աւելի Հայ ժողովրդական սկզբունքներու ուժովը, կը ջանան իրենց կանոնադիրը հիմնել սահմանադրական տուիքներու վրայ: Այս պատճառով կանոնադրի պատրաստութիւնը յապաղումներու կ'ենթարկուի: Բայց վերջապէս կը կազմուի կանոնադիրը Յանձնաժողովի աշխարհական անդամներու տեսակէտին համաձայն, և երկար վիճաբանութիւններէ և տեսութիւններէ յետոյ կը վաւերացուի ընդհ. ժողովին կողմէ, 1901 Յուլիս 27ին:

ԿԱՆՈՆԱԴՐԻ

Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԱՅՈՑ ՄԱՆՁԻՍԹՐ

1. — Տեղւոյս Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին կառուցուած Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատկանող Մանչէսթըրի ազգայնոց նուէրներով, կը մատակարարուի տեղւոյս Հայ գաղթականութեան կողմանէ, որ բացարձակապէս անկախ է՝ ընդհանրապէս իր բոլոր ներքին վարչական, տնտեսական և այլ գործոց տնօրինութեան մէջ, և մասնաւորապէս իր հոգեւոր հովիւին կամ պաշտօնէից ընտրութեան մէջ. միայն ըստ կրօնականին ենթակայ ճանաչելով ինքզինքն Ս. Էջմիածնայ Մայր Աթոռոյ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի իրաւասութեան:

ՔՈՒԷՍՐԿՈՒՔ

2. — Քուէ տալու իրաւունք կ'ունենայ ու ընդհանուր ժողովոյ անդամ կը համարուի 21 տարին լրացուցած և Անգլիոյ մէջ հաստատուած իւրաքանչիւր անձ, որ տեղւոյս ազգային եկեղեցւոյ

տարեկան առնուազն մէկ անգղիական ոսկիի տուրքը գէթ տարիէ մը ի վեր վճարած է:

3. — Ֆիրմաի (Firm) մը կամ ընկերութեան մը կողմանէ տրուած տարեկան տուրքն միմիայն մէկ քուէի իրաւունք կուտայ նոյն Ֆիրմաին կամ ընկերութեան, որքան ալ մեծ ըլլայ տրուած պուրքին գումարը:

4. — Եկեղեցւոյ թոշակաւոր պաշտօնեաներն թէ հոգեւորական և թէ աշխարհական, ընդհ. ժողովոյ մէջ ո'չ քուէի իրաւունք և ո'չ ալ ձայն կըրնան ունենալ, իրենց անձնականին կամ պաշտօնին վերաբերեալ խնդիրներու մէջ:

5. — Որ և է քուէարկու եթէ չ'կարենայ բանաւոր պատճառով մը ընդհ. ժողովոյ ներկայ գտնուիլ, կարող է իր քուէի իրաւունքը յանձնել ուրիշ ժողովականի մը, ատենապետին ուղղուած նամակով մը: Որ և է քուէարկու 4 քուէէ աւելի քուէի փոխանորդութիւն չ'կրնար ստանձնել:

6. — Ընդհանուր ժողովին կը նախագահէ տեղւոյս հոգեւոր հովիւը, ի բաց առեալ թիւ 4րդ յօդուածի պարագան:

ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎՈՑ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ Ե ԳՈՒՄՍՐՈՒՄՆ

7. — Ընդհանուր ժողով գումարուած կ'ըլլայ երբ տարեկան կանոնական տուրքը վճարող տեղւոյս ազգայիններն որ և է եկեղեցական, տեղական կամ վարչական խնդրոց համար կը համախմբուին: Ընդհ. ժողովոյ մէջ օրակարգէ գուրս որ և է խընդիւր չ'կրնար վճռուիլ:

8. — Ընդհ. ժողովոյ ատենան միայն այն ատեն կրնայ օրինաւորապէս բացուիլ, երբ քուէ տալու

իրաւունք ունեցողներէն առնուալն 20 անհատ ան-
ձամբ ներկայ կը գտնուին (*): Ժողովոյ որոշումներն
ձայնի առաւելութեամբ կը տրուին, ու միայն ընդ-
հանուր ժողովով կրնան բեկանիլ: Քուէից հաւասա-
րութեան պարագային. ատենապետն երկու ձայնի
իրաւունք կ'ունենայ:

9. — Ընդհ. ժողովն նախ կը ձեռնարկէ ատե-
նապետի մը, փոխ ատենապետի մը ու ատենադըպ-
րի մը ընտրութեան, որոնց պաշտօնը կը տևէ 5 տա-
րի և վերընտրելի են: Ասոնց կը պատկանի ի պա-
հանջել հարկին ընդհ. ժողով հրաւիրել, օրակար-
գը պատրաստել ու ներկայացնել, ու ժողովին ո-
րոշումներն գրաւոր կերպով հաղորդել ուր որ
պէտք է:

ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎՈՅ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՆ ԵՒ ՎՃԻՌՆ

10. — Ընդհանուր ժողով կը գումարուի նախ՝
երկու տարին մի անգամ հոգաբարձուներու պաշ-
տօնավարութեան շրջանի վերջերն, հրաժարող մար-
մնոյ համարատուութիւնը ընդունելու և նոր հոգա-
բարձութիւն ընտրելու համար: Երկրորդ մի այն-
պիսի կարեւոր խնդիր ծագի, որոյ որոշումն կամ
լուծումն վարչական մարմինն իր կարողութենէ և
իր ձեռնահասութենէ վեր համարի. երրորդ՝ քը-
ւէտարկու անդամներուն առնուալն տասներկուքը,
եկեղեցւոյ վերաբերեալ կամ որ և է կարեւոր խնդ-
րոյ համար իրենց ստորագրութեամբ ատենապե-
տին դիմեն:

(*) 908 Յունվար 22ի ժողովը 20 թիւը 16ի կը
փոխէ:

11. — Ընդհ. ժողովը միակ կրնայ ընտրել և
կամ հրաժարեցնել իր հոգեւոր հովիւն, և ժողովէն
դուրս ոչ ոք իրաւունք կրնայ ունենալ ընտրու-
թեան կամ հրաժարման գործերուն մէջ միջամուխ
ըլլալու: Տեղւոյս հոգեւոր հովիւին ընտրութիւնն
ընդհ. ժողովին կողմէ ընդունուելէ յետոյ, ընտ-
րուած եկեղեցականին հոգեւոր իշխանութենէն կը
խնդրուի իւր առաքումն, և նոյնը տեղեկագրուե-
լով Ընդհ. Հայոց Վեհ. Կաթողիկոսին: օրհնու-
թեան կոնդակ կը խնդրուի:

12. — Տեղւոյս հոգեւոր հովիւն կ'ընտրուի հինգ
տարւոյ համար միայն, սկսեալ իր գալուստէն:
Ցաւարտ հինգ տարւոյ վերընտրելի է:

13. — Հոգաբարձութիւնը պարտի հինգ տար-
ւոյ տարեմուտէն գոնէ վեց ամիս առաջ գրաւոր
ազդարարութիւն տալ հոգեւոր հովուին՝ թէ պաշ-
տօնավարութիւնն կ'աւարտի. ապա պէտք է ան-
միջապէս ընդհ. ժողով գումարուի և նորոգ ընտ-
րութիւն կառարուի:

14. — Թէպէտ հոգեւոր հովուի պաշտօնավա-
րութիւնը հինգ տարի տևել սահմանեալ է. սա-
կայն ընդհ. ժողովն իրաւունք ունի պայմանաժա-
մին լրումէն առաջ, որ և է բանաւոր դատած
միւս լրումէն համար հրաժարեցնել իր պաշտօնէն,
վեցամսեայ գրաւոր ազդարարութեամբ: Միւս
կողմանէ հոգեւոր հովիւն ալ՝ իրեն սեպհական անձ-
նական պատճառներով կարող է հրաժարիլ, դարձ-
եալ վեցամսեայ գրաւոր առաջարկ տալով հոգա-
բարձութեան:

15. — Ընդհ. ժողովը ազատ է ընտրել իր հո-
գեւոր հովիւն որ և է թեմէ կամ միաբանու-

թեանէ, սակայն այդ թեմը կամ միաբանութիւնը՝ ատով որ և է իրաւասութեան կամ միջամտութեան իրաւունք չեն կրնար ունենալ (Տե՛ս Յօդ. 1) :

ՏԵՂԻՈՅՍ ԿՂԵՐԻՆ ՊԱՐՏԻՔՆ ՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

16. — Տեղւոյս հոգեւոր հովիւն զուտ կրօնական խնդիրներու մէջ պարտի հետեւիլ Ս. Էջմիածնայ Մայր Աթոռոյ Ամեն. Հայոց Կաթողիկոսի հրահանգաց, և արտօնութիւն չ'ունի որ և է փոփոխութիւն ներմուծել Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ծէսից և սովորութեանց մէջ :

17. — Հոգաբարձութիւնը եթէ պէտք տեսնէ կ'արտօնէ իր հոգեւոր հովիւն այցելել Անգլիոյ միւս քաղաքաց մէջ բնակող և եկեղեցականէ զուրկ գրտնուող աղքատիներուն, և ասոր համար ալ ըլլալիք ծախքերն կը վճարէ եթէ արժան դատէ :

18. — Տեղւոյս հոգեւոր հովիւը երբէք ազատ չ'է առանձինն, ըստ կամի, որ և է տնօրինութիւն մ'ընելու, և կամ իր պաշտօնէն բացակայ գտնուելու՝ առանց հոգաբարձութեան կանխաւ գիտութեան և հաւանութեան : Ամեն բանի համար և ամեն պարագայի մէջ՝ հոգեւոր հովիւն պարտի հոգաբարձութեան հետ խորհրդակցիլ և ըստ այնմ գործել : Եթէ ստիպողական և բանաւոր պատճառաւ մը անոր բացակայ գտնուիլն հարկ ըլլայ, պէտք է որ գրաւորապէս ծանօթացնէ հոգաբարձութեան և անոր հաւանութիւնն ստանայ, իրաց առեալ՝ երբ զուտ կրօնական պէտք մը ստիպողաբար կը պահանջէ իր բացակայիլը :

19. — Տեղւոյս հոգեւոր հովիւն ըստ նուիրապետութեան, եկեղեցւոյ աւագ պաշտօնեայն է, անոր կը պատկանի տեղւոյս եկեղեցւոյ մէջ կրօ-

նական ամեն տնօրինութիւն և կարգադրութիւն՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ օրինաց և աւանդութեանց սահմանին մէջ, և ո՛չ ոք կրնայ ուղղակի միջամտել կամ խանգարել անոր տնօրինութիւններն, այլ՝ որ և է գիտողութիւն կամ առարկութիւն պէտք է ուղղուի հոգաբարձութեան, որուն անկէ պարտ ու պատշաճն գործադրել : (Տես Յօդ. 10)

20. Տեղւոյս եկեղեցւոյ մէջ իսէր Գրիստոնէութեան ռպասաւորողներն պարտին եկեղեցւոյ արարողութեան ժամանակ համակերպիլ հոգեւոր հովիւին հրահանգաց :

21. — Ընդ. Ժողովոյ հաւանութեամբ և որոշմամբ, հոգաբարձութիւնը տեղւոյս հոգեւոր հովիւին կը վճարէ իր պաշտօնավարութեան ի վարձարութիւն, ամսական կամ տարեկան որոշ ռոճիկ մը. ասկէ զատ կահաւորեալ բնակարան, լոյս, ածուխ և ջուր հոգաբարձութեան միջոցաւ ձրիաբար կը հայթայթուին իրեն : Մկրտութեան, պսակի և այլ արարողութիւններ ձրի կը լինին :

22. — Տեղւոյս հոգեւոր հովիւն երբէք իրաւունք չ'ունի իր հովուական և կրօնական պաշտօնէն դուրս, որ և է առեւտրական գործերով զբաղիլ, և առանց հոգաբարձութեան հաւանութեան որ և է հանգանակութիւն ընել :

ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԿՍՄ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒՔ

23. — Տեղւոյս Հայոց եկեղեցին և առաջնորդարանի բոլոր գործերն կը կառավարուին ընդհ. Ժողովոյ կողմանէ ընտրեալ վարչական մարմնոյ մը ձեռամբ, որք կը կոչուին հոգաբարձութեան և կը բաղկանան մի գանձապետէ և երկու հոգաբարձութեան : Ասոնց ամենքն ալ հաւասար ձայն ունին

վթար պահպանման համար ու պարտաւոր է ի պահանջել հարկին վերադարձնելու գանձեք ամբողջապէս հոգաբարձութեան :

33. — Հոգաբարձութիւնը արտօնեալ չ'է առանց ընդհ. ժողովոյ հաւանութիւնը առնելու՝ սովորականէն դուրս որ և է նոր ծախքի յատկացնել առ առաւելն երեսուսն ոսկիէն աւելի գումար մը :

34. — Հոգաբարձութիւնը պարտի իւրաքանչիւր տարի իր ելեմտից հաշիւը ներկայացնել գրաւորապէս բոլոր աուրք տուողներուն :

35. — Հոգաբարձութիւնը պարտի եկեղեցւոյ շէնքն ու ամբողջ գոյքերն պատշաճ գումարով մը վստահելի ընկերութեան մը ապահովագրել, և տարեկան վճարումներն ժամանակին կանոնաւորապէս ընել :

36. — Եկեղեցւոյ պահեստի դրամը շահաւորելու եղանակը կ'որոշուի ընդհ. ժողովով, և հոգաբարձութիւնը այդ որոշումը կը գործադրէ :

37. — Եթէ հոգաբարձութեան ո և է մէկ անդամը առժամապէս բացակայի, պարտի փոխանորդ մը նշանակել՝ հաւանութեամբ իր պաշտօնակցաց :

38. — Եթէ հոգաբարձութեան անդամներէն մէկը իր պաշտօնին լրումէն առաջ հրաժարի, մընացեալ երկու անդամներն կարող են Ընդհանուր ժողովոյ ատենապետին և ատենադպրին հետ բացառիկ նիստի մը մէջ նոր ընտրութիւն ընել պակսող անդամին տեղն, բայց եթէ երկու անդամներ հրաժարին, այդ պարագային ընդհ. ժողով գումարուելով նոր ընտրութիւն կատարելն հարկ է :

Ներկայ կանոնագիրն փոփոխութեան ենթակայ

է իւրաքանչիւր ՉՈՐՄ տարին անգամ մը :

Սոյն կանոնագիրը վաւերացուած և հաստատուած է 27 Յուլիս 1901ին գումարուած Ընդհանուր ժողովով :

Հ Ո Գ Ս Բ Ս Բ Չ Ո Ի Թ Ի Ի Ն
Ս . ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
Մ Ա Ն Չ Է Ս Դ Ի Ի

XII

Եւրոպայի Հայ առաջնորդութիւնը, հին ատենները ու հիմա. — Գէորգ Եպ. Իւթիւճեան և Թորոս քահանայ Զուղայեցի. — Մանչէսդրի Ընդհ. Ժողովին որոշումը առաջնորդութեան մասին. — Անհամաձայնութիւն Հոգաբարձութեան և Քահանային միջև. — Մխիթարեան Յորեկանի մասնակցութիւն. — Տ. Թորոս Քահանայ կը հրաժարցուի իր պաշտօնէն. — Զուղայեցի դատի կը դիմէ Ազգին դէմ. — Մկրտիչ քահանայ Կրճիկեան առժամեայ հովիւ Մանչէսդրի:

Երբ մէկ կողմէն նոր կանոնադրին պատրաստութիւնն ու գործադրութիւնը ծայր տալ սկսած էր՝ քահանային կողմէն, կարգ մը տրտունջներու, ճիշդ այդ պահերուն, այսինքն 1899ին նսր ու մեծագոյն փոփոխութիւն մըն ալ կուգար աւելնալ Մանչէսդրի առաջնորդութեան խնդրոյն շուրջ: Այդ փոփոխութիւնը կը ծնէր Խրիմեան Կաթողիկոսի կողմէն ստեղծուած Եւրոպայի Առաջնորդութեամբը, որը կը յանձնուէր Գերապատիւ Գէորգ Եպ. Իւթիւճեանի: Այս պաշտօնը բոլորովին նորութիւն մը չէր, որովհետեւ շատ կանոնախէն գոյութիւն ունեցած է, պարբերաբար, Եւրոպայի Հայ Առաջնորդութիւն մը, որ իր մէջ ամփոփած է Եւրոպական Ռուսիայէն և Պալքանեան թերակղզիէն դուրս մնացած և Եւրոպայի միւս մասերուն մէջ ցրուած Հայերը: Այդ առաջնորդութեան ծագումը, ինչպէս ցոյց կուտայ Պրն. Ա. Ալպոյաճեան, կը վերանայ մինչև ԺԲ. Դար: Այդ առաջնորդութեան գոյութիւնը աւելի աչքա-

ԳԵՈՐԳ ԵՊՍԿ. ԻԻԹԻԻՃԵԱՆ

ռու կը դառնայ լեհաստանի Հայ գաղթականութեան ստուարութեանը հետեանքով: Այն ատեն էջմիածնէն կը ղրկուէր, իբրեւ նուիրակ կամ այցելու հովիւ, Եւրոպայի առաջնորդը, և կը կրէր Արքեպիսկոպոս Ըռուզաց աշխարհի և Հոգևոր առաջնորդ Լէոպոսոյ անունը (1398ին): Լէոպոսոյ ծաղկած Հայ գաղթականութեան միաժամանակ աչքի զարնող Հայ գաղթականութիւններունցած ենք նաև, ինչպէս գործիս սկիզբը ըսինք, Անգլիոյ մէջ, ինչպէս նաև Ճենովայի, Պելճիգայի, Վենետիկի, Ամսդերտամի, Անգոնայի, Լիվոռնայի և Հոլմի մէջ, որոնք իրենց եկեղեցիները ունին, և որոնք կառավարուած են ժամանակաւոր պաշտօնավարութիւն մասնաւոր առաջնորդութիւնը խնդրական կը մնայ: Իսկ գալով Լէոպոսոյ առաջնորդութեան, անիկա Կաթոլիկ իրաւասութեան անցաւ, լեհաստանի Հայերուն կրօնափոխութեամբը: Ու այսպէսով Եւրոպայի առաջնորդութեան մը վերստեղծումը Հայկական տեսակէտով, անկարելորդ ատուած իրողութիւն մը եղաւ:

Որիմեան Կաթողիկոս նկատի ունենալով Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ, Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Աւստրիոյ Հայ գաղթականութիւններուն այժմեանի կարեւորութիւնը, և մանաւանդ այն քաղաքական դերը!, զոր կրնայ կատարել այդ երկիրներու Հայ առաջնորդ մը, Հայկական դատին համար, կը վերստեղծէ Եւրոպայի Առաջնորդութիւնը, և զայն կը յանձնէ Իւթիւճեան Սրբազանի, որ ժամանակով Կարնոյ և Եգիպտոսի առաջնորդ՝ և երիցս պատրիարքական փոխանորդ եղած էր:

Գէորգ Վրդ. Իւթիւճեան 1897ին Մարտիկա կուգայ Եգիպտոսէն, իր կողացաւի հիւանդութիւնը դարմանել տալու համար: Խորիմեան 1898 փետրուար 2 և Օգոստոս 9 ինքնագիր նամակներով զինքը Էջմիածին կը հրաւիրէ, և 25/6 Նոյեմբերին զինքը Եպ. կը ձեռնադրէ, և կը կարգէ Եւրոպոյ հայոց ընդհ. Հովիւ և Առաջնորդ: Գէորգ Եպ. իր ըսածին համեմատ, կը հրաժարի իրեն յաճնուած պաշտօնէն, առարկելով այդ գործին համար իր անկարողութիւնը, և ժողովրդական համահաւանութեան պակասը իր ընտրութեան գործին մէջ: Բայց երբ կ'ստիպուի ընդունիլ այդ հովուական պաշտօնը բացարձակապէս կը հրաժարի Պուլկարիայէն, իր պաշտօնը հաստատող կոնդակը, որ Հոկտ. 28-9 Նոյեմբեր թուականը կը կրէ, ուղղուած է Հայերուն, «Որք կայք և բնակիք յԱնգղիա, ի Գաղիա, Աւըստրա-Հունգարիա և ի Ռումանիա և ի Պուլկարիա»: Սոյն կոնդակով Իւթիւճիւեան Եպ. կը դառնայ Մարտիկա, ուրկէ կ'անցնի Վիեննա և Սուչովա, բայց երբ կը հասնի Պոթուշան և Եաչ քաղաքները, այն ատեն Ռումէն կառավարութիւնը երկրէն դուրս կը հանէ զինքը, ոստիկաններու հսկողութեամբ (*): Իւթիւճիւեան Եպ. իւր այս արտաքսութեամբ արդիւնքը կը համարի Պուրբէշի Օսմ. Դեսպան Բեազիմ պէյի քսութիւններուն, որով ան համոզած է Ռու-

(*) 1903ին Ռումանիոյ Ռուման քաղաքի Հոգաբարձութիւնը կառավարութենէն շարժուան մը համար արտօնութիւն կ'առնու, որպէսզի Իւթիւճեան Եպ. գալով տեղւոյն գերեզմանատան մատուռը օծէ: Գէորգ Եպ. Մայիսին կ'անցնի Վիեննա, Սուչովա, և կը հասնի Ռուման, ուր գերեզ-

մանական կառավարութիւնը, թէ Իւթիւճեան Եպ. Խորիմեան կաթողիկոսի կողմէն Ռումանիա զրկուած է Հայերը գրգռելու համար: Այս ենթադրութեան հաւանականութիւնը ընդունելով հանդերձ, պէտք է ընդունիլ միևնոյն ժամանակ, թէ Ռումէն կառավարութիւնը ո'չ միայն միշտ խոչընդոտ յարուցած է հոգեւոր հովիւներու, այլ և գաղթականներու մուտքին իր հողին վրայ, որպէսզի տեղւոյն հայ ժողովուրդին Ռումանացու մին արգելիչ ոյժեր չ'ստեղծուին, և կամ իր պետութեան մէջ գտնուած Հայերը ազգայնացումի նոր պատուատու մը չ'ստանան: Ու միւս կողմէն Ռումանիոյ հայ ժողովուրդն ալ կարծես նպաստած է Ռումէն կառավարութեան տրամադրութիւններուն, ուղերւղով իր հարուստ եկեղեցիներուն եկամուտները մատակարարել իր կամքին ու բաղձանքին համաձայն:

Գէորգ Եպ. վերադառնալով ի Սուչովա, չըբարկաններ կ'ուղղէ Ռումանիոյ հայերուն ծանուցանելով, թէ ինքը զրկուած է Վեհափառ կաթողիկոսին կողմէն, ժողովուրդին հոգեւոր գործերը քննելու: Ռումանահայերը, որոնք Գէորգ Եպ. կը ճանչնային, 1878-1883 թուականներուն Փոքշանի մէջ ունեցած պաշտօնավարութենէն, կը սրտնեղին կառավարութեան բռնած ընթացքէն: Պուրբէշի հայ պաշտօնատարները՝ կառավարութեան ընթաց-

մանատան մատուռը կ'օծէ յանուն Յովակիմայ և Աննայի, ի յիշատակ Տօնիկ և Աննա Բիբբիի, ու դառնալով Սուչովա, կ'օծէ տեղւոյն մատուռն ալ յանուն Ս. Յարութեան, ի յիշատակ հանգուցեալ Բրունքուլեանց:

քին համար կը բողոքեն նախարարապետ Ստուրժանի, նոյն իսկ Ռուսմէն ազատական թերթեր ցաւ և զայրոյթ կը յայտնեն Հայ բարձրաստիճան եկեղեցականի մը դէմ կառավարութեան ցոյց տուած դիրքին վերաբերմամբ, բայց կառավարութիւնը անդրդուելի կը մնայ: Գէորգ Եպիսկոպոս, որ Եւրոպական հովուութեան պաշտօնը ստանձնած էր աւելի ու մանաւանդ Ռումանիոյ ժողովուրդին մէջ ապրելու տրամադրութեամբ, երբ կը տեսնէ, թէ այս բոլոր ջանքերը, ու նոյն իսկ Վեհափառ Հայրապետին ու Պոլսոյ Պատրիարքարանի բրած դիմումներն ալ ապարդիւն կը մնան, 1900 Մարտ 1ին կաթողիկոսարան կը զրկէ իր հրաժարագիրը:

1899 Մարտին Եւրոպայի հոգևոր հովիւը Սուլտանէ Վիեննա կ'անցնի, հոն ազգային մատուռ մը բանալու տրամադրութեամբ, բայց նարիման խանէ, Զատիկ Բորովիչէ և ուրիշ մէկ երկու հայէ զատ գաղութին մնացեալ անդամները կը մերժեն զինքն ընդունիլ, նոյն իսկ տեսակցիլ իրեն հետ: Վիեննայէն յետոյ Իւթիւճիւեան Եպ. կ'այցելէ Ժընէվ, Պելճիգա, Փարիզ, ուր բնակող Հայ գաղութները կ'ընդունին զինքը, ի յարգանս Վեհ. կաթողիկոսի, իր առաքումը նկատելով պատահական կարգադրութիւն մը, և պայմանով որ յառաջիկային յորգուի ժողովուրդին ձայնը, առաջնորդական ընտրութեան գործին մէջ: Բայց այս գաղութներէն միայն Փարիզն է, որ 1000 Փր. տարեթոյակ կ'որոշէ Գէորգ Եպիսկոպոսի: Եւ որովհետեւ այս միջոցներուն Մարսիլիա անհովիւ մնացած էր քաշանային հիւանդութեանը պատճառով, տեղւոյն Հայ գաղութը կը խնդրէ հոգևոր հովիւէն, որպէսզի ձմրան մի քանի ամիսները Մարսիլիան իբր բը-

նակատեղի ընտրէ, տեղւոյն հոգևոր մատակարարութիւնը կատարելու համար, որուն համար Գէորգ Եպ. տեղացիներէն կ'ստանայ 250 Փր.ի բացառիկ ամսաթոյակ մը, բայց քանի մը տարի վերջ (1904) Փարիզաբնակ Հայերն ալ առաջնորդին անօգտակարութիւնը պատրուակելով կը մերժեն վճարել կանխաւ որոշուած 1000 Փրանքի տարեթոյակը: Իւթիւճեան Սրբազան նկատելով, թէ Ռումանիայէն արտաքսուած, Վիեննայէն չ'ընդունուած, Փարիզէն մերժուած, Ժընէվէն ցրտութեան հանդիպած, իր առաջնորդական տիտղոսը աւելորդ բեռ մըն է իր վրայ, կ'առանձնանայ ի Մանչէսթըր և Եւրոպայի առաջնորդութենէն իր հրաժարականը կուտայ: Վեհ. կաթողիկոսը 1904 Նոյ. 11 թիւ կոնդակով Իւթիւճեան Սրբազանի կը հրամայէ մնալ Անգղիա, իբրև հովիւ Մանչէսթրի և Լոնտոնի, պայմանաւ որ իր վրայ պահէ՝ միւսնոյն ժամանակ, Եւրոպայի անգոյ առաջնորդութեան տիտղոսը:

Եւրոպայի Հայ Առաջնորդութեան սոյն ստեղծումը ուղիղ չէր կրնար համեմատուիլ Հայ Եկեղեցիի սահմանադրական սկզբունքներուն, և ասով իսկ կրնար քմահաճ բռնաբարում մը նկատուիլ ընկալեալ սովորութիւններու, կամ առաջնորդական ընտրութեանց մէջ ժողովրդական օրինաւոր իրաւունքներուն: Բայց Խրիմեանի մէջ ամենէն թոյլ մասը արդէն օրինապահութեան ոգին էր. այս պատճառով էր, որ իր պաշտօնավարութեան միջոցին կարգապահութիւնը գործ չ'ունեցաւ բնաւ իր ապրած մթնոլորտին մէջն ու իր շուրջը: Շատ շատ այդ առաջնորդութիւնը կրնար «այցելու հովիւ»ի կամ «կաթողիկոսական նուիրակ»ի հանգամանքը

ունենալ, բայց ո՛չ առաջնորդութեան մը, քանի որ անիկա ժողովուրդին կամփքէն չ'էր բղխած, և արդիւնքը չ'էր անոր ընտրութեանը:

Գէորգ Եպ.ի առաքումը հակասութիւն մըն էր ո՛չ միայն ընդհ. առաջնորդութեան տեսակէտով, այլ և հակասութիւն մը՝ Մանչէսթրի առաջնորդութեան տեսակէտով:

Ինչպէս գործիս ընթացքին մէջ տեսանք Մանչէսթրի գաղութը 1862էն ի վեր իրեն համար պէտք տեսեր է հոգեւոր հովիւի մը, այդ հոգեւոր պաշտօնէին տուեր է Ա.Ռ.Ա.Ջ.ՆՈՐԴ անունը, և անոր ընտրութիւնը անբռնաբարելիօրէն իրեն վերապահեր է: Այս նկատումով ան ժամանակին մերժեր է Տ. Յովհաննէս քնյո. Մկրեանի պաշտօնավարութիւնը, հակառակ երկու սիրուած դէմքերու կողմէն ջերմօրէն յանձնարարուած ըլլալուն: Այս սկզբունքով Տ. Թորոս քնյո. Զուղայեցի արդէն իսկ Ա.Ռ.Ա.Ջ.ՆՈՐԴն էր Մանչէսթրի գաղութին, և չա՛տ իրաւամբ իւթիւնէն Եպ.ի պաշտօնավարութիւնը բռնաբարում մը պիտի նկատէր իր իրաւունքներուն: Այս պատճառով առաջին օրէն անհասկացողութիւնը երևան կուգայ երկուքին միջև: Եկեղեցական կարգ մը խնդիրներու մէջ իւթիւնէն Եպ. հրահանգներ կուտայ քահանային, իր առաջնորդի հանգամանքով, և Թորոս քահանայ իր ճշմարիտ Առաջնորդի դիրքին մէջ մնալու գիտումով կարեւորութիւն չ'ընծայեր Եպ.էն բղխած հրահանգներուն: Երբ այսպէս մէկ կողմէն՝ իրաւասութեան տեսակէտով Եպիսկոպոսի և Քահանայի միջև տարամիտութիւնը կը շեշտուի, միւս կողմէն Քահանային և Հոգաբարձութեան միջև անհամաձայնութիւնները կ'սկսին շատնալ նոր կազմուած օրէն-

քին գործադրութեան միջոցին: Սոյն գոռարուութիւնները հարթելու համար կը գումարուի 1899 Յունիս 24ի ընդհ. ժողովը, Հոգաբարձութեան հրաւերով:

Գ. Թօփալեան Հոգաբարձութեան կողմէն խօսելով կը պարզէ իւթիւնէն Եպ.ի գալուստը և անոր պարագաները, ըսելով, թէ վեհափառ Կաթողիկոսի կոնդակով անիկա «Առաջնորդ Հովիւ» կարգուած է Եւրոպայի Հայ գաղթականութեան, և թէ «որքան որ Մանչէսթր միշտ անկախ եղած է իր եկեղեցապատկան պէտքերուն և առաջնորդի ընտրութեան մէջ, ներկայ պարագային Գէորգ Եպ. իբր պարզ հիւր մը եկած չ'ըլլալուն, հարկ էր ինկատ առնել անոր հանդէպ մեր բռնելիք դիրքը, ու նիւթական նպատակ մը յատկացնել ի հարկին»: Վիճարանութիւն և կարծիքի փոխանակութիւն տեղի կ'ունենան ամենէն աւելի առաջնորդական ընտրութեան գործին մէջ Մանչէսթրի Հայ գաղութին անկախութեան իրաւունքի մասին, և կ'որոշեն (Գ. Ֆրնտըքլեան) սա բանաձեւը.

«Ժողովս տեղեկանալէ յետոյ վեհ. Կաթողիկոսի կոնդակին պարունակութեան՝ որով Եւրոպայի առաջնորդ կարգած է Գէորգ Եպ. իւթիւնէն, անհամաձայնութիւնները կ'որոշեն իւթիւնէն Եպ.ի հրահանգներէն իրաւունք մատ-

վար 4ի ընդհ. ժողովին: Սոյն նիստին Տիար Մ. Մանուկեան սապէս կը պարզէ իրողութիւնը.

«Կանոնագրին վաւերացումէն յետոյ մենք յաւաքից և գրեթէ վստահ էինք, որ առանց չփման (իմա՛ ընդհարման) պիտի կրնայինք գործակցիլ Տէր Հօր հետ, մանաւանդ որ այս վերջինը մէկ երկու դիտողութիւններ ընելէ յետոյ Կանոնագրի մասին, ի վերջոյ իր կատարեալ համակերպութիւնը յայտնած էր: Հիմա, սակայն, որոշ դիտանլով որ Տէր Հայրը ցարդ չէ՛ յարգած Կանոնագրի տրամադրութիւններն, սա եզրակացութեան հասած ենք, որ ապագային ալ յարգելու մտադիր չէ, քանի որ Տ. Հայրը իր ներկայ պաշտօնը գուտ հոգեւորական, և հոգեւորականներն ալ գերադանցապէս վեր և բարձր նկատած է ո՛րեք կանոնագրէ և կազմակերպեալ հոգաբարձութենէ»:

Այս և Հոգաբարձութեան միւս անդամներու կողմէն պարզուած տեսութիւններէն կը յայտնուի թէ Աստուածաբան քահանան, հակառակ իր համալսարանական հմտութիւններուն, պէտք եղածին պէս չէ՛ կրցած ըմբռնել Հայ Եկեղեցիի կրօնաւորութեան ոգին: Մեր մէջ կրօնաւորութիւնը ժողովուրդին անմիջական մասն է, անկէ ստեղծուած, ո՛չ իբրեւ գերիշխան մարմին մը, այլ իբրեւ օժանդակ մը ազգային-կրօնական գործերու մատակարարութեան համար: Հոգեւորականը «ո՛րեք կանոնագրէ և կազմակերպեալ հոգաբարձութենէ գերազանցապէս վեր և բարձր» նկատելու ազգամիտ և հակաժողովրդական յաւակնութիւնները Տ. Թորոս քահանայի մտքին մէջ ծնունդ առած են Արեւմուտքի կղերականութեան տպաւորութենէն, և որոց մէջ չ'արդիւնաւորիր բնաւ Հայ պարզ, պն-

խառն և ժողովրդասէր հոգեւորականութեան ոգին: Տ. Թորոս քահանայ, որ զինքը ամբաստանող ու դատող ժողովին կր նախագահէր, կ'ուզէ ինքզինքը և իր վարմունքը արդարացնել կարգ մը նրբամիտ բացատրութիւններով, որոնց մէջ ճարպիկ կը թուի ըլլալ, տեղեակ ըլլալով Աստուածաբանական նրբութիւններու: Բայց իր պաշտպանողական դիտանակ միտքերը հանդարտելու, ա՛լ աւելի կը զայրագնէ զանոնք: Տիար Շաքլեան ֆահանային և ժողովուրդին միջև գտնուած անհասկացողութիւնն ու թիւրիմացութիւնները կը վերագրէ «խառնուածքի, կրթութեան և խորհելու կերպի քական տարբերութիւններով», ըսելով, թէ «Տէր Հօր խմորումը բոլորովին տարբեր էր իր հօտին մեծագոյն մասին խմորումէն»: Իսկ ուրիշներ հետեցուցին, թէ քահանան ոչ միայն անտեսած էր կանոնագիրը, այլ և իր ընթացքը արդարացնելու և կամ պարտկելու համար ջանացած էր ճշմարտութիւնը խեղաթիւրել, կրօնականի մը անվայելութեամբ: Եւ կ'առաջարկեն քահանային հրաժարումը:

Ամբաստանութիւններու սուր ընթացքին վերջ մը տալու համար, Տիար Ա. Գարակէօգեան կ'առաջարկէ մերժել Հոգաբարձութեան հրաժարականը, քանի որ զայն ընդունելով իրաւունք տրուած պիտի ըլլար քահանային, ու այն ատեն Տ. Թորոս տի ըլլար քահանային, և չ'արդարացնէր հանդէպ քահանայի կը ֆնար՝ Հոգաբարձութեան հանդէպ պարտութեան: Սոյն օրինական գործողութենէն վերջ Տ. Թորոս քահանայ խօսք առնելով կ'ըսէ, թէ ինքը հոգեւորական պաշտօնեայ մըն է, և վեր

է իրմէ պահանջուած կարգ մը գործերէ, թէ իր այս ըմբռնումը անկեղծ համոզումէ մը առաջ եկած է, թէ իր վրայ դրուած օրէնքներուն մէջ միայն հոգեւորականներն են, որոնց միշտ հնազանդելու պատրաստ է, թէ՛ կանոնադիր ըլլայ կամ ոչ Հոգաբարձութեան հետ համախորհուրդ գործելու պատրաստ է, թէ՛ պղտիկ չփումներ կրնան պատահիլ, թէ՛ ցարդ եղածները թեթեւ բաներ են, որոնց համար հրաժարական տալու հարկ չի տեսներ ինքը, թէ՛ վերջապէս կանոնադրի մասին ուղուած խոստումը չէր կրնար տալ, քանի որ ինքը «Լուսարար, ժամակոչ կամ անտես չէր, այլ հոգեւոր պաշտօնեայ և ծառայ Տեառն»։ Նիստը ընդամիջումի և յուզումի ընթացք մը ունենալէ վերջ դադար կը տրուի, և այդ դադարի պահուն Ատենապետն ու ժողովականներէ ոմանք մեկնած ըլլալուն ժողովը կը ցրուի առանց որոշումի։

Տ. Թորոս քահանայ ժողովին այս վերջաւորութիւնը պատեհ առիթ համարելով նամակ մը կը գրէ ատենապետին, և դիտել կուտայ, թէ «Հոգաբարձութիւնը իր հրաժարագրով իրեն դէմ ըրած ամբաստանութիւնները չէր կրցած հաստատել, թէ՛ յետոյ ետ առած էր իր հրաժարականը, առանց յետս կոչելու իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները, որոց պատճառով իբր թէ հրաժարած էին, և թէ հարկ էր որ ամենէն առաջ հաստատէր այդ ամբաստանութիւնները և կամ մերժէր կամ յետս կոչել տար զայն»։ Սոյն նամակին սոփեստիկ հիմքըն և քիչ մը սկոլաստիկ արժէքը կարենալ ըմբռնելու համար, բաւական է ուշադրութեան առնել վերոյիշեալ նիստին որոշումները, և այն պաշտօնական ձեւակերպութիւնները, որոնք առաջ բե-

րած էին Հոգաբարձութեան հրաժարականին յետս կոչումը։ Յունվար 11ի նստին քահանային նամակը նկատողութեան կ'առնուի, և կը մերժուի անոր կարեւորութիւնը հետեւալ բանաձևով. «Ժողովս նկատի առնելով Տէր Հօր տեղեկագիրը, և տեսնելով որ այն երեք կէտերը, որոնց վրայ կը կըրթնէր, ժողովոյ ատենագրութեան և իրողութեանց բոլորովին հակառակ էին, որոշեց անցնիլ իր օրակարգին»։ Յետոյ իրերու կացութիւնը անգամ մըն կարգին»։ Յետոյ իրերու կացութիւնը անգամ մըն ալ վերլուծելէ, և իրարու դէմ կարծեաց փոխանակութենէ յետոյ համոզում կազմելով որ այլևս անհնար է համերաշխութեան ո'ւնէ միջոց գտնել քահանային և ժողովին միջև, չորս սպիտակ քուէի փոխան 34 քուէով քահանային հրաժարեցումը կ'որոշուի, և պաշտօն կը տրուի դիւանին, որպէսզի կանոնադրի ջրդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն, քահանային հաղորդուի իր հրաժարեցումը։ Բայց այս որոշումը կացութեան չ'տար փափաքելի վախճանը։ Քահանան կը գործէ ժողովդապետի վախճանը։ Քահանան կը գործէ ժողովդական շրջանակներու մէջ, իրեն դատին պաշտպաններ գտնելու և այսպէսով առ ոչինչ գրել տալու համար իր հրաժարեցումին որոշումը։ Այնպէս որ համար իր հրաժարեցումին որոշումը։ Մուրատեան կ'առաջարկէր 21ի նստին, երբ Տ. Մուրատեան կ'առաջարկէր շարկէր առաջնորդական ընտրելեաց ցանկին մէջ դնել անունը Տ. Մկրտիչ քահանայ կրճիկեանի, որ հետեւ անունը Տ. Մկրտիչ քահանայ կրճիկեանի, որ հետեւ անունը Տ. Մանչևոր կը գտնուէր, Մ. նոյն օրերուն Մանչևոր կը գտնուէր, Մ. ֆափազեան ևս իր կողմէն ընտրելի կ'առաջարկէր Տէր Թորոս քահանան։ Ժողովին մէջ կը կարգացուի տասն և մէկ աղգայիններու կողմէն ստորագրուած թուղթ մը, որով ժողովին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէին «Հրաժարեալ Տ. Հօր քանի ամիսներէ ի վեր ցուցուցած ոգւոյն վրայ, որ

փափաքումը ինչ համապատասխան կը գտնէին, և կը ցանկային, եթէ կարելի է, առիթ մը ևս տալ Տ. Թորոս քահանայի, շարունակելու իր պաշտօնը: Սոյն հանրագրութենէն վերջ կարդացուեցաւ Տ. Թորոս քահանայի ալ նամակը, որով ցաւ կը յայտնէր անցեալին մէջ պատահածներուն համար, ներողութիւն կը խնդրէր՝ ժողովին վեհաձեռութեան ապահովելով, և կը խոստանար ապագային ըստ ամենայնի յարգել կանոնադիրը և Հոգաբարձութեան հրահանգները: Այս հիման վրայ վիճաբանութիւնները կը շարունակուին, ումանց կողմէն քահանային նոր պաշտօնավարութիւնը կը պնդուի, մինչ միւս կողմէն քահանային հրաժարեցուցման մասին «միաձայնութեամբ տրուած որոշում մը ետ առնել ծաղրի ըլլալը կը շեշտուի: Այս բանակը ռիւններու միջոցին Տամատեանի կողմէն Գ. Ֆընտըզեանի երեսին նետուած «գոնէ քեզի պէս ուրացող չեմ» բառերը պատճառ կը դառնան որ Տիար Ֆընտըզեանի հետ 10 անդամներ մեկնին ժողովարարահէն, յայտարարելով, թէ «ժողովն ապօրինի էր և անարժան իրենց ներկայութեան»: Այդ մեկնումէն յետոյ Արապեանի կողմէն յայտնուած բանաձեռ մը վրայ վերջապէս կը մերժուի Տ. Թորոս քահանայի ընտրելիութիւնը Մանչէսթրի առաջնորդութեան համար:

Սոյն ժողովի արձանագրութենէն կը տեսնուի, թէ Տ. Թորոս քահանայի հրաժարեցումէն (1902 Յունվար 11) յետոյ Հոգաբարձութիւնը լրագրական յայտարարութիւն մ'ըրած է Մանչէսթրի հովուութեան թեկնածուներ գտնելու նպատակով: Այս հրատարակութիւնը, և բնականաբար Տ. Թորոս քահանայի կողմէն կատարուած դիմում մը պատ-

ճառ կ'ըլլայ, որ վեհափառ Կաթողիկոսը միջամտէ գործին: Վեհ. Կաթողիկոսը իր 1902 Ապրիլ 18 պաշտօնագրով դիտողութիւններ կ'ընէ Մանչէսթրի գաղութին կանոնագրութեան մասին, որը գործադրութեան դրուած է առանց Կաթողիկոսարանի վաւերացման ենթարկելու, և կը յիշեցնէ, թէ Տ. Թորոս քահանայ իրենց խնդրանքով և Մանչէսթրի Եկեղեցիին վրայ ձեռնադրուած է, և կը պահարարի լրագրական ծանուցումով հովիւ փնտռելու նորութիւնը: Հոգաբարձութիւնը իր 1902 Յունիս 6 թուական նամակով կը պատասխանէ Վեհ. Հայրապետին, թէ կանոնադիրը տեղւոյն եկեղեցիին մատակարարութեանը մասին օրէնք դարձած սովորութիւնները միայն կը պարունակէ, թէ՛ միշտ էջմիածնի գերիշխանութիւնը ընդունուած է Մանչէսթրի ազգայնոց կողմէն, և ասոր իբր ապացոյց չէսգրի ազգայնոց կողմէն, և ասոր իբր ապացոյց չէսգրի Ս. Օծութեան ուղղուած այն գրութիւնը, որով Հոգաբարձութիւնը մանրամասն նկատարած է Տ. Թորոս քահանայի հրաժարեցուցման պարագաները, թէ՛ իրենք բնաւ համոզած չեն Տ. Թորոս քահանայի Մանչէսթրի համար ձեռնադրուել, թէ՛ իրենք Տ. Թորոս քահանայի Մանչէսթրի հովիւ կարգած են անոր ձեռնադրութենէն յետոյ, օժանդակելով միայն «ի մանկութենէ ուխտեալ» ինքահայական ձեռնադրութեանը:

Սոյն պաշտօնագրերու ընթերցումէն յետոյ կը զբաղին առաջնորդական ընտրելիներու արժանիքի բնութեամբ: Կ'առաջարկուի առժամաբար հոգևոր հովուութիւնը յանձնել Տ. Մկրտիչ քահանայ Կըրճիկեանի, մինչև որ անոր մասին կարեւոր համոզումը կազմուի, և կամ ընտրելիներու մասին կարեւոր տեղեկութիւնները ստացուին: Գարակէօզ-

եան կ'առաջարկէ, որ Տ. Թորոս քաջանայ առժամաբար վարէ հովուութիւնը, «քանի որ հարկ չ'կար գինքը անպատճառ եկեղեցիէն հեռացնելու»։ Ուրիշներ կը ձայնակցին այս առաջարկութեան, պընդելով, թէ անտեղի պիտի ըլլար Յուլիս 14ին որոշման համաձայն յանցապարտի մը պէս արտաքսել քաջանան։ Այս վիճարանութիւններու միջոցին ժողովին կը հասնի նամակ մը, որով ժողովասրահէն մեկնող 10 ժողովականներ կը յայտարարէին, թէ իրենց խօսելու ազատութիւնը զլացուած և իրենցմէ մին նախատուած ըլլալուն՝ ապօրինի կը նկատէին ժողովը, և կը պնդէին, թէ կանոնագրի ճորդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն կարելի էր ժողովին մէկ որոշումը վերաքըննել։ Թէպէտ այս նամակին մէջ ժողովը օրինական ո'ւէ փաստ չի գտներ ապագայի դիտողութեան արժանի, բայց Տիար Տամատեան ինքնաբերաբար ոտքի ելնելով կը խոստովանի, թէ ինքը զզջացած է «ուրացող» բառը գործածելուն, որը արդիւնքն էր բարկութեան վայրկեանի մը, և թէ հիմա պարտականութիւն կը համարէր յետս կոչել այդ առութիւնը։

Այսպէս միջադէպը փակուած համարելով, կ'որոշուի, որ Յուլիս 14ի Տ. Թորոս քաջանայի պաշտօնավարութիւնը լրանալուն առթիւ 50 անգդոսկի վճարուի իբրեւ ճամբու ծախք։

Հոգաբարձութեան կողմէն այս ժողովին բերուած առաջնորդական ընտրելիներու ցանկն է․

Գեր. Տ. Գէորգ Եպ. Իւթիւճիւեան
Տ. Ոսկի քաջանայ Պիպիեան
Տ. Շիդա » Սիւլալեան
Տ. Մամբրէ » Թէփիկեան

Տ. Խորէն » Տիրատուրեան
Տ. Աւետիս » Շաղոյեան
Տ. Գէորգ » Թէրզեան

Յունիս 21ի ժողովին որոշումը Տ. Թորոս քաջանայ Զուգայեցին կը մղէ ծայրայեղութեան մը, որ միակը պիտի մնայ Հայ կրօնաւորութեան տարեգրութեան մէջ։ Տեսնելով, թէ Մանչէսթրի առաջնորդութիւնը շարունակել կարենալու համար ժողովական ու ժողովրդական ամեն յոյս կորսուած է, կը դիմէ Լոնարայի իր փաստաբանին, և կառավարական-օրինական միջոցներով կ'ուզէ ապահովել իր դիրքը։ Փաստաբանը Մանչէսթրի Հոգաբարձութեան և Ընդհ. ժողովին ուղղուած Յուլիս 9 թուակիր նամակով մը կ'ազդարարէ, թէ Տ. Թորոս քաջանայի հրաժարեցումի մասին այդ ժողովներն անձեռնհաս են, և հետեւաբար տրուած որոշումն ալ ապօրէն, և կը պատուիրէ, որ այդ որոշումը գործադրելու համար ո'ւէ քայլ չ'առնեն, ընդհակառակն յետս կոչեն զայն, ապա թէ ոչ դատարան դիմելով գործադիր մարմնոյ դէմ արգելադիր (injunction) մը ձեռք բերելու կ'ապառնար։ Եւ որովհետեւ Հոգաբարձութիւնը Մանչէսթրի փաստաբաններէն Cabettի միջոցով կարճ պատասխան մը տալով, կը յայտարարէր, թէ Հոգաբարձութիւնը որոշած է Ընդհ. ժողովին կամքը յարձուութիւնը որոշած է Ընդհ. ժողովին կամքը յարձուութեամբ, դատի սկսելէ առաջ injunctionով Հոգաբարձութիւնը իր գործադրութեան միջոցներէն բարձուցելու համար, դատարան կը դիմէ (High Court զրկելու համար, դատարանին առջև Տ. Թորոս քաջանայ կը պնդէ, թէ ինքն այս եկեղեցիի վրայ և այս հասարակութեան մասնաւոր խնդրանք

յառաջ բերած չէր, ժողովը 150 ոսկիի վարկ մը կը քուէարկէ դատական ծախուց համար, և կ'որոշէ Տ. Թորոս քահանայի ճանապարհածախքի համար ասկէ առաջ որոշուած 50 ոսկին գործածել իր դէմ պաշտպանուելիք դատին:

Թէպէտ դատավարութեան համար փաստաբանի ելն. բաւական ծախքեր տեղի կունենան, բայց դատը տեղի չ'ունենար: Տ. Թորոս քահանայ ամեն տեսակէտով յուսահատ, ժողովուրդէն լքուած, և վեհ. կաթողիկոսէն սպառնալիքի տակ, կ'ստիպուի թողուլ իր դատն ու դատարանը, ինչպէս կը տեսնուի Հոգաբարձութեան 1902 ՅԼ. 29ի նիստէն (*): Եւ այն ատեն առժամեայ կարգադրութեամբ մը, Մանչէսդրի հոգեւոր հովուութիւնը կը յանձնուի Տ. Մկրտիչ քահանայ Կրճիկեանի (1902 Յուլիս 15ին): Սակայն Տ. Թորոս քահանայ մինչև 1903 տարւոյ վերջերը կը մնայ Մանչէսդր, ու տեսնելով, թէ իրեն մեկնումին համար յատկացուած 50 ոսկիէն ալ զրկուած է, իր խնդրանք վեհ. Հայրապետը կոնդակ մը կը զրկէ Մանչէսդրի գաղութին, յանձնարարելով, որ Տ. Թորոս քահանայի ճամբու ծախքը հոգալու համար նպաստ հաւաքուի: 1903 Նոյ. 17ի ընդհ. ժողովը նկատողութեան կ'առնու կոնդակը, և կ'արտօնէ քահանան, որ անձամբ դիմէ ազգային անհատներու, և կատարէ այդ հանգանակութիւնը:

(*) Բայց հակառակ իր խոստումին, երիցատունէն չ'ելլեր, ու Հոգաբարձութիւնը կ'ստիպուի օրինական միջոցներու դիմել, ուրկէ ստիպուած Տ. Թորոս քահանայ կը թողու երիցատունը 1902 Սեպտեմբեր 26ին:

XIII

Դժուարութիւններ եկեղեցական մատակարարութեան մէջ. — Ծախքերու յաւելում, նպաստներու նուազում. — «Թափառական» Հայիրու հարցը. — Ռուսիոյ մէջ եկեղեցապատկան կալուածներու գրաւումի պահուն Մանչէսդրի գաղութին վերաբերումը:

Տ. Թորոս քահանայի պաշտօնավարութեան վերջին 3-4 տարուան յուզումնալից և պառակտումի վիճակին մէջ, Մանչէսդրի Հայ գաղութը զբաղած է նաև ներքին մատակարարութեան խնդիրներով, ինչպէս նաև եկեղեցական կալուածներու ռուսական գրաւումովը և գաղթականներու հարցով, Հայկական ջարդերը, Թուրքիոյ մէջ տիրող քաղաքական անվստահութիւնը, բաւական ծանր հարւածներ տուած են Մանչէսդրի Հայ գաղութին վաճառական սկան և առևտրական դարգացումին, և այդ հարուածներն էին, որ քանի մը տարի վերջ յառաջ բերին Պոլսոյ հրապարակին վրայ, իզմիր և այլուր կարգ մը սնանկութիւններ, որոնք ահալիօրէն պիտի ազդէին Մանչէսդրի Հայ գաղութին տնտեսական կեանքին վրայ: Ու մէկ կողմէն Թուրքիոյ անապահովութիւնը պատճառ կ'ըլլայ Մանչէսդրի գաղութի շատնալուն, միւս կողմէն տուրքերու նուազումը և ծախքերու յաւելումը աչքի դարնող պարագաները կը մնան: 1900 Դեկտ. 26ի ընդհ. ժողովի նիստին Հոգաբարձութեան կողմէ կը խօսի Գ. Թօփալեան, և բաղդատական տեսութիւն մը կ'ընէ եկեղեցիի պիւտճէին վերաբերմամբ, սկսելով իր բաղդատութեանց շարքը 1871էն

ուրկէ սկսեալ քիչ ու չատ կանոնաւոր հաշուական տոմարներ գոյութիւն ունին: Այդ բաղդատութենէն կ'տեսնուի, թէ մինչև Տ. Թորոս քահանայի պաշտօնավարութիւնը հոգեւոր հովիւներուն 120 ոսկի տարեթոշակ վճարուած է: Բացառութիւն ըլլալով կը յիշէ միայն Պարոնեան Վրդ. ի տրուած 150 ոսկին (120 տարեթոշակ և 30 հանդերձագին): Մինչ բանաւոր ըլլալու համար պէտք էր յիշատակել նաև կիւրոյեան Վրդ. ը, որուն երկրորդ պաշտօնավարութեան միջոցին վճարուած է 144 օսմ. ոսկի տարեթոշակ, ամսական 12 ոսկի հաշուով: Տ. Թորոս քահանայի կը վճարուի 180, և երբ նկատողութեան առնուին անոր ցոյց տուած պատահական ծախքերն ալ, որոնք կամայ-ակամայ կը վճարուին Հոգաբարձութեան կողմէն, Տ. Թորոս քահանայի վճարուած տարեթոշակը կ'ըլլայ 200 ոսկի:

Գ. Թօփալեան հոգեւոր հովիւներու վճարուած տարեթոշակի «այս տարբերութիւնը, կ'ըսէ, պիտի վերագրենք սա պարագային, որ քահանայ մը, իբրև ընտանիք պահող անհատ աւելի ենթակայ է կարգ մը ծախքերու, — հիւանդութիւն, օդափոխութիւն — որոնք այսչափ սուղ չեն նստիր վարդապետի մը»: Կ'աւելցնէ, թէ ծախքերը հետզհետէ չատնալու վրայ են, ու միւս կողմէն, «եթէ ո՛չ աւելցածին չափ, գոնէ աւելցածին կէսին չափ քիչցած է հին նպաստողներու թիւը», թէ «եկեղեցիի տարեկան «բնական, նորմալ» եկամուտը հազիւ 250—270 ոսկիի կը հասնի, ու 400 ոսկիի հաւանական մեծագոյն եկամուտ մը կարելի է ձեռք բերել մասնաւոր հանգանակութիւններով և բացառիկ նպաստներով, և փափաք կը յայտնէ, որ եկեղեցիի պահեստի եկամուտն եղող 700 ոսկիին վրայ

այնպիսի գումար մը բարդուի, որուն տակոսը բաւական ըլլայ վճարելու եկեղեցիի հողին վարձքը: Եւ շեշտելով թէ Դրամահաւաքութեան գործին մէջ գանձապետի մը անձնական գործն ու արժանիքը մեծ դեր կը խաղայ, Գ. Յընտըգլեան կ'առաջարկէ, որ այս նպատակին հասնելու համար «ուժեղ դաստակով ու ծանր շուքով» գանձապետ մը ընտրուի: Այս տեսութիւններուն արդիւնքը կ'ըլլայ ընտրութիւնը նոր Հոգաբարձութեան, որուն անդամակցութեան կը կոչուին Գ. Թօփալեան, Ս. Եալտըգձեան և Մ. Մանուկեան: Սոյն յարաձուռն ծախքերու վրայ նոր մ'ալ կը բարդուի դպրաց դասի կազմութեամբ, որուն նպատակն էր եկեղեցիի երգեցողութիւնը կանոնաւոր հիման մը վրայ դնել, և փրկել զանի պատահականութիւններէ: Երբ այդ նոր բացուած ծախքերու համար պզտիկ տրուեն ջնքեր մըն ալ կը լսուին զանազաններէ: 1903 հոկտ. 3ի նիստին ժողովականներէ մին կ'առաջարկէ Գէորգ Եպիսկոպոսի վճարուած 60 ոսկի տարեթոշակին 30ը գեղչել, և յատկացնել զայն դպրաց դասի անմիջական պէտքերուն: Առաջարկը, սակայն, օրինաւոր ձևի տակ ներկայացուած չըլլալուն, ժողովը անոր նկատառումը կը մերժէ:

«Թափառական կամ աղքատ հայերու» յաւիտեանական խնդիրը 1903 սեպտ. 19ի ժողովին կը բերուի նորէն: Որովհետեւ ցարդ կատարուած տնօրէնութիւնները կամ կազմուած Յանձնաժողովները չէին կրցած դիմանալ դաղթականներու շատ անգամ անհարկի և սպառնական պահանջկոտութիւններուն: Մանչէսթրի գաղութի անդամներէն ումանք ձեռնուած, և ոմանք նախատուած էին այդ թափառականներու կողմէն, որոնց մէջ ազգային

հի ամեն կողմէն էջմիածին եկող ուխտաւորներու ընծաներուն : 1836ի Պօլոթէնիան որոշապէս կը յայտարարէ իր 47րդ յօդուածով, թէ այս ինչքերը ամբողջովին կը պատկանին Հայ Եկեղեցիին . «բոլոր շարժուելու և տաքուած քները, որոնք կը պատկանին Հայ վանքերու, եկեղեցիի, կամ ծխական ամեն Հաստատուութիւններու, պիտին կատուին իրեւել և տաքուած քը Հայ քրու ամբողջ Գրիգորեան Եկեղեցիին» : Այս պատճառով, մենք Անգղիոյ Հիւրընկալ Հողին վրայ բնակող Հայերս, նուիրական պարտականութիւն մը կատարած կը համարինք արտայայտելով Ձեր կայսերական և թագաւորական Վեհափառութեան մեր խորին վիշտը, զոր մեզի պատճառեց այն որոշումը, որ Հայ Ժողովուրդին և Հայ Եկեղեցիին աշխարհական թէ եկեղեցական բոլոր անդամները կը զրկէ դարերէ ի վեր ճանչցուած և յարգուած իրաւունքէ մը :

1836ի Պօլոթէնիան հանդիսաւորապէս կը ճանչնայ մեր եկեղեցիի ինչքերը մատակարարելու մասին Հայ կղերին իրաւունքը . «Գրիգորեան Հայ եկեղեցիներու գոյից վերին մատակարարութիւնը կը պատկանի Գրիգորեան Հայ Սինոդին» (Յօդ. 30) : Այս հիմնական իրաւունքը Հայ Սինոդէն և Հայ Եկեղեցական իշխանութիւններէն վերցնելով, նոր կանոնադիրը աղետաւոր հարուածը կուտայ Հայ Եկեղեցիի օրինաւոր գոյութեան, որովհետեւ իրմէն կը վերցընէ իր ինչքերը մատակարարելու և իր հոգեւորական իշխանութիւնը ի գործ դնելու իրաւունքը ունեցող վարչութեան մը իր ամբողջ նշանա-

կութիւնը, և մեզի համար խորապէս տաժանելի է խորհիլ, թէ մեր Հին և պատկառելի եկեղեցին, որ դարերէ ի վեր անհուն ծառայութիւններ մատուցած է Քրիստոնէութեան, դիցազնական անձնուիրութեամբ մը, և որուն հոգեւորական անկախութիւնը յարգուած է նոյնիսկ հակաքրիստոնէական ամենազէշ Հալածանքներու ատեն, ա՛յսքան անգութ հարուած մը կ'ընդունի կառավարութեան մը կողմէն, որուն հանդէպ երախտագէտ հիացում մը ունինք, և զոր բոլոր աշխարհք Արեւելի բոլոր քրիստոնեաներուն ախոյեանը և պաշտպանը կը նկատէ :

Մենք կ'ընդունինք մեր եկեղեցիի եկամուտներու գործածութեան մասին ամենախիստ հակակշիռի մը օգտակարութիւնը : Մենք կը կարծենք, սակայն, թէ այդ հակակշիռը արդէն գոյութիւն ունի 1836էն ի վեր, որովհետեւ մեր եկեղեցիի գոյքերուն մատակարարութիւնը կը գտնուի ձեռքին մէջ էջմիածնի Ս. Սինոդին, որ կազմուած և ընտրուած է կայսերական անուանումով, և կը գտնուի կայսերական Պրեկուրորի մը մշտական հսկողութեանը ներքեւ :

Ուրեմն նոր կանոնադիրը կը թուի բացառիկ միջոց մը, որ նկարագիրն ունի սեղմիչ տրամադրութեան կամ պատիժի մը, որ արդիւնքը եղած պիտի ըլլայ ո՛չ թէ անտեղիտալի և հրամայողական պէտքի մը, այլ վաւերականութենէ զուրկ նեղմիտ տեսութիւններուն, և նուազ բարեացակամ տրամադրութիւններու վրայ հիմնուած տեղեկաւորներուն տեղական վարչութեան մը, որ ամբողջ իրնեքուն տեղական վարչութեան մը, որ ամբողջ տանած պիտի ըլլայ մեր եկեղեցականութիւնը, մեր եկեղեցիներուն գոյքերուն եկամուտները Հա-

տոնի Ռուս Դեսպան Պէնքէնտորֆի, Եւրոպահայոց
երախտագիտութիւնը կը յայտնէ Չարին, Այդ Հե-
ռագրին ի պատասխան Պրն. Պէնքէնտորֆ Օգոստ.
22ին Հեռագրով կը պատասխանէ, թէ չնորհակա-
լութեամբ ստացած՝ և Վեհ. Չարին Հաղորդած է
երախտագիտական Հեռագիրը:

XIV

Տ. Մկրտիչ Քէնյ Կրճիկեանի Հովուութիւնը. —
Նորոգութիւն եկեղեցիի. — Եկեղեցիի Հաւատար-
մատարներու փոփոխութիւն. — Առաջնորդական
ընտրութիւն. — Տ. Յարութիւն Քէնյ. Եղիվարդ-
եան. — «Թափառական Հայ»երու Հարց. — Եղի-
վարդեան Քէնյ կը վախճանի. — Գէորգ Եպ. Իւ-
թիւճեան առժամեայ Հովիւ կամ Առաջնորդ Ման-
չէսդրի. — Իր օգնականները. — Կաղմութիւն Հ.
Բ. Ը. Միութեան Մանչէսդրի Մասնաճիւղին:

Տ. Թորոս Քէնյ. Զուգայեցիի օրինական պաշ-
տօնավարութեան վեց տարիներէն յետոյ (1896-1902
Յուլիս 14), ինչպէս ըսինք գաղութին Հովու-
թեան պաշտօնը, առժամաբար կը յանձնուի Տ. Մը-
կրտիչ Քաւանայ Կրճիկեանի: Այս առաջին տարին
ո'ւէ խնդիր գոյութիւն չ'ունի քահանայի անձին
չուրջ, բայց 1903-4 չրջանին քահանան դժգոհու-
թեան հոսանք մը կ'ստեղծէ իր անձին դէմ, ա-
մուսնական խնդրոյ առթիւ տեղի տալով Իւթիւ-
ճիւեան Սրբազանի բողոքին, և իրաւասական խնդ-
րոյ մէջ կ'ուր յարուցանելով Հոգաբարձութեան
երկու անդամներուն հետ: Այս անհամաձայնու-
թիւններու միջոցին 904 Մարտ 16/29ի «Արեւելք»ի
մէջ (թիւ 5515) «Արթոյ» ստորագրութեամբ ան-
ուանարկիչ յօդուած մը կ'երևի Քահանային դէմ,
ուրկէ ազդուած Հոգաբարձութիւնը, մոռնալով
Քահանային հետ ունեցած անհամերաշխութիւնը,
Իր Ապրիլ 26 թիւ նամակով կը խնդրէ Իւթիւճեան
Սրբազանէն, որպէսզի Հերքում մը տայ այդ յօդ-
ուածին, Հաւաստելով թէ թէպէտ քահանան իր

եանի, Տ. Տատուրեանի և Գ. Ֆրանզիսկանի, որ-
պէսզի փաստաբանի Sale & Co.ի հետ խորհրդակցելով
հարկ եղած ձեռնարկութիւնները կատարեն փո-
խանցումի համար, միեւնոյն ժամանակ ցոյց տալով
անոնց կարգ մը ազգայիններ, որոնց շարքէն պի-
տի ընտրութիւն՝ ուզուած թիւով հաւատարմատա-
րները:

Հակառակ դործին կարեւորութեան, և ժողովին
կողմէն տրուած որոշումին, կազմուած Յանձնա-
ժողովը անփոյթ կը մնայ իրեն յանձնուած պաշ-
տօնին հանդէպ, և փոխանցումի խնդիրը առկաի
կը մնայ մինչև 1909 Յունուար, երբ Մանչէսթըրի
մէջ կազմուած «Յառաջդիմական Միութիւն»ը
գործի կը ձեռնարկէ, բանակցութիւններ կը կատա-
րէ փաստաբան Sale & Co.ի հետ, և Եկեղեցին ու
Եկեղեցատան շէնքը կը փոխանցէ նոր հաւատար-
մատարներու անուան, որոնք են՝ Տիգրան Իփիք-
ճեան, Տիրան Տէօվէթեան, Մարքո Պաքճեան,
Յովհաննէս Գամպէրեան, Արմենակ Թօփալեան,
Անտօն Գալփազճեան, Գառնիկ Ֆրանզիսկան, Տիգ-
րան Նազապեան, Կրօնիկ (որդի) Փափազեան,
Վահան Գնաճեան: Եւ այսպէսով հաղիւ հինգ տարի
վերջ կարելի կ'ըլլայ գործադրուած տեսնել 1904
Փետր. 13ի ընդ. ժողովին տուած ամենակարեւոր
որոշումներէն մին:

Տ. Մկրտիչ Քէնյ. Կրճիկեանի երկամեայ պաշ-
տօնավարութեան միջոցին, Հոգաբարձութիւնը
լայն պատեհութիւնը կ'ունենայ ուսումնասիրելու
ոչ միայն իրենց առժամեայ հովիւին կարողութիւ-
նը, այլ և կարեւոր ծանօթութիւններ քաղելու աչքի
առջև դնուած ընտրելիներու մասին, և նոր հո-
վիւի ընտրութեան ժամանակը այլևս հասած հա-

մարելով, խնդիրը կը յանձնէ Ընդ. ժողովի նկա-
տառումին: 1904 Յունիս 16ի նիստը կը գրաւէ նոր
հովիւին ընտրութիւնը: Հոգաբարձութիւնը անվե-
րապահօրէն ընդ. ժողովին կը բերէ այն տեղեկու-
թիւնները, զորս կրցած է քաղել ընտրելիներու
մասին, կը յայտարարէ, թէ 1. Տ. Յովհան Ման-
դակունիի մասին նպատաւոր յանձնարարութիւն-
ներ եղած են Սօֆիայէն, ուր երկու տարիէ ի վեր
կը պաշտօնավարէ, յայտնելով միեւնոյն ժամանակ,
թէ զինքը մօտէն ճանչցողներ կը հակադռն տը-
րուած վկայութիւնները: 2. Տ. Աւետիս քահանայ
կ'երեւի Գաճիկէի մէջ իր գիրքը բարեւաւ ըլլա-
լուն, շատ պահանջկոտ գտնուած էր Մանչէսթըրի
հովուութեան պաշտօնին համար 20 ոսկի ամսակա-
նը՝ պայման դնելով. 3. Տ. Յարութիւն Քահանայ
Եղիվարդեանի մասին ստացուած տեղեկութիւն-
ները խիստ գոհացուցիչ են, և իր մշակուած միտք
մը ըլլալը իր նամակներէն կը տեսնուի: Հոգա-
բարձութիւնը ուէ գնահատումի բառ չ'արտասա-
ներ Կրճիկեան Քահանայի մասին, և այս պարագան
կը ցուցնէ, թէ գաղութը դո՛ւ չ'է՝ կրցած մնալ ան-
կէ: Գ. Ֆրանզիսկանի սոյն հաշուետուութենէն
յետոյ, Տիրար Իփիքճեան ևս, իբրեւ նախածանօթ
յետոյ, Տիրար Իփիքճեան ևս, իբրեւ նախածանօթ
մը Եղիվարդեան Քահանայի, կ'ըսէ, թէ «Տ. Յա-
րութիւն Քահանայ Եղիվարդեան աղնիւ ընտանիքի
ութիւն Քահանայ Եղիվարդեան տէր է. Եկեղե-
կը պատկանի և լաւ բարոյականի տէր է. Եկեղե-
ցական երգեցողութեան հմուտ ըլլալէ զատ ձայնն
ալ հաճելի է. նախ մայրենի լեզուին բաւական հը-
մուտ է և քիչ մ'ալ Ֆրանսերէն գիտէ»:

Որչափ որ Մանչէսթըրի հովուութեան համար
ընտրելիներու դիմումներ տեղի կ'ունենան, բայց
միեւնոյն ժամանակ հակում մը կայ, հայ գաղու-

մահը (1905 Յունիս 16), և այսպէսով վերջ կը գտնէ անոր ութամսեայ պաշտօնավարութիւնը (*) Եղիվարդեանի վախճանումով Մանչէսթրի հովու-թեան պաշտօնը առժամաբար կը մնայ Գէորգ Եպ. Իւթիւճեանի վրայ :

Մանչէսթրի հովուութեան թափուր վճակը անմիջապէս իր վրայ կը հրաւիրէ ուշադրութիւնը Կ. Պոլսոյ Եէնի Գաբուրի քահանաներէն Տ. Արիստակէս Վարդապետեանի, և Ատաբաղարի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցիէն Տ. Սերոփէ քհնյ. Պուրմայեանի, որոնք ինքզինքնին ընտրելի կ'առաջարկեն նոյն հովութեան : 1905 Նոյ. 25ին ընդ ժողովը նկատողութեան կ'առնու անոնց դիմումը, և չես գիտեր ի՞նչ չիմերու վրայ, Տ. Արիստակէս քահանայ Վարժապետեանի պարագաները աւելի նպատակայարմար դանելով, պաշտօն կուտայ Հոգաբարձութեան Բաժնիցիլ անոր հետ, և գինքը հրաւիրել առժամեայ հովութեան, եթէ կարելի ըլլայ :

Գէորգ Եպ. նկատելով թէ առանձինն պիտի չ'կրնայ վարել գաղութին հովութիւնը և միեւնոյն

(*) Տ. Յարութիւն Քհնյ. Եղիվարդեան, Իզմիրցի, ծնած 1850 Օգոստ. 3ին, քհնյ. կը ձեռնադրուի 1892 Փետր. 14ին, Գուրու Չէլմէի եկեղեցիին մէջ Գ. Արքեպ. Յովհաննէսեանէ, ու յետոյ Մանչէսթրի մէջ կ'վախճանի եռամսեայ հիւանդութենէ մը յետոյ, կը թաղուի 1905 Յունիս 18ին, Տիգրուրի գերեզմանատունը, Պարոնեան Սուքիաս Վրդ. ի մօտ : Իր վերջին օժման օրը կը պատարագէ Տ. Վառժապուհ քհնյ. Քրպարեան, և կը խօսի դամբանականը :

ժամանակ լսելով, թէ Տրիփոն Վրդ. Պիծակ Ամերիկայ անցնելու համար Փարիզ հասած է, Հսկատեմբերին վերջերը կը հրաւիրէ գինքը Մանչէսթր օթանդակելու համար իրեն Մանչէսթրի հովուական պաշտօնին մէջ : Սոյն կարգադրութիւնը ընելէ վերջ Իւթիւճեան Սրբազան 1906 Յունիս 25 թիւ դրով մը դիմում կ'ընէ Հոգաբարձութեան, յայտնելով, թէ Յունիս 25էն իվեր ինք ստանձնած լինելով քահանայադորութեան պաշտօնը, կը վարէր զայն Տրիփոն Վրդ. ի աջակցութեամբ, որուն յատկացուած էր իր ամսականէն չորս ոսկի : Բայց Տրիփոն Վրդ. ամսականին չմտաւ կաշուութեան պատճառով հրաժարական տուած ըլլալով, ու ինքն ալ անկարող ըլլալով առանձինն այդ պաշտօնը վարելու, կը խնդրէր, որ հոգեւոր հովուին յատկացուեալ 150 ոսկի տարեթոշակը բարձուի իր այցելու քարոզիչի 60 ոսկի տարեթոշակին, և կամ կարելի եղածին չափ շուտ հոգեւոր հովութիւնը յանձնուի ուրիշին : 1906 Յունիս 19ի ժողովին մէջ, ուր կը կարգացուի Եպիսկոպոսին նամակը, թէպէտ Հոգաբարձութիւնը կը յայտարարէ, թէ իրենք կանխաւ համաձայնած են Սրբազանին հետ 80 ոսկիով, և թէ Իւթիւճեան Սրբազանի այս պահանջը պարզ հակասութիւն մըն է իր կանուխի յանձնառութեանը, բայց յայտնուած թեր ու դէմ կարծիքներէ յետոյ 9ի դէմ 13 քուէով կ'որոշուի տարեկան 210 ոսկի վճարել Եպ. ին Եղիվարդեան Քահանայի մահուան թուականէն սկսեալ մինչև նոր հովուի մը չուան թուականէն սկսեալ մինչև նոր հովուի մը ընտրութիւնը, անշուշտ պայմանով, որ այդ միջոցին հրաւիրուելիք ո'ւնէ առժամեայ պաշտօնեայ ցին հրաւիրուելիք ո'ւնէ առժամեայ պաշտօնեայ կամ օգնական, վճարուի Եպ. ին կողմէն : Ընդհանուր ժողովին այս որոշումը ստանալէ վերջ Իւ-

Թիւճեան Սրբազան ամսականի պատիւ յաւելումով մը կը հաճեցընէ Տրիփոն Վրդ.ը, շարունակել իր օգնականի պաշտօնը, զոր կը վարէ մինչև Սեպտեմբերի վերջը, ուրկէ յետոյ իր պաշտօնէն քաշուելով կը մեկնի Ամերիկա, տեսնելու համար իր ծանօթներն ու բարեկամները:

Տրիփոն Վրդ.ի մեկնումէն յետոյ Իւթիւճեան Սրբազան մէկ ամիս առանձինն կը վարէ Մանչէսթըրի հովուութիւնը երբ կ'ստանայ Խրիմեան Կաթողիկոսի քարտուղար Մելիք Թանքեան Վրդ.էն նամակ մը, որով կը յանձնարարուի իրեն Տ. Մեսրոպ Քահանայ Տ. Մեսրոպեանը դործածել իր ձեռքին տակ, եթէ պէտք ունենայ: Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիի աւագերէց Տ. Մեսրոպ Քահանայ, երբեմն բանտարկուած, ազգային խնդիրով, կասկածի մը վրայ կ'աքսորուի Կարին, ուրկէ կը փախչի և կ'անցնի Ռուսաստան, և կը պատրաստուի Կաթողիկոսի արտօնութեամբն Ամերիկա մեկնիլ, հոն պաշտօնավարելու յոյսով: Այս ճամբորդութեան միջոցին է, որ վերոյիշեալ յանձնարարութեան հետեանքով Իւթիւճեան Սրբազան 1906 Նոյեմբերին իրեն օժանդակ կ'ընարէ զինքը Մանչէսթրի հովութեան պաշտօնին մէջ: Հոգաբարձութիւնը պէտք կը գգայ յիշեալ քահանայի մասին կաւոր տեղեկութիւնները քաղել, ուստի պաշտօն կուտայ Եպիսկոպոսին բանակցելու այս մասին Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի հետ: Օրմանեան այս հարցումին առթիւ, իր 1907 Փետր. 10 թուակիր և 3146 համար պաշտօնագրով ուսպէս կը պատասխանէ. «Տ. Մեսրոպ Քահ. Տ. Մեսրոպեան ըստ եկեղեցական ընթացից օրինաւոր և կարող պաշտօնավարութիւն ունեցած է: Բայց որովհետև նախապէս ամբա-

տանուած և բանտարկուած ըլլալով, վերջերս կասկածանաց վրայ աքսորուեցաւ ի Կարին, և անտի փախաւ մեր Պոլիս բերել տալու աշխատած միջոցին, կրնայ այն պիտոյն Մանչէսթրի մէջ ներկայութիւնը անպատեհութիւն մը նկատուիլ, և տեղւոյն հայ վաճառականաց ցարդ պահած անունն ու վաճառած դիւրութիւնները փոփոխել:» Այս նամակին վրայ Հոգաբարձութիւնը պէտք կ'գգայ հեռացնելու Քահանան, բայց կ'որոշուի. որ Քահանան մեկնի մօտաւոր զատկական տօներէն յետոյ (*): 1907 Յունիս ամսուն Տ. Մեսրոպ Քահ. Լոնտոն կը մեկնի, Իւթիւճեան Սրբազանի մասնաւոր կարգադրութեամբը, հոն պաշտօնավարելու. և Տ. Մեսրոպի այս պաշտօնավարութեան սկսումն է, որ վերջ մը կուտայ Բրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեանի քահանայութեան համար եղած պնդումներուն, և այս առթիւ Խրիմեան Կաթողիկոսի տուած հակասական հրամաններուն:

Իւթիւճեան Սրբազան գգաւով որ Տ. Մեսրոպ Քահանայի մեկնումով, ինք նորէն մինակ պիտի մնայ, Մանչէսթր կը հրաւիրէ Տրիփոն Վրդ.ը, որ երկրորդ անգամ իր օգնականի պաշտօնին կը ձեռնարկէ 1907 Յուլիան, և կը շարունակէ մինչև 1910 Մայիս թուականը, երբ Տրիփոն Վրդ. արձակուրդով կը մեկնի իր ծննդավայրը Սեբաստիա, քանի մը ամիսէն նորէն վերադառնալու պայմանով, բայց իր բացակայութեան կ'որոշուի յարմարագոյն հովի-

(*) Սոյն տարւոյ մէջ ալ վանի կարօտեւոց համար կը հանդանակուի 320 ոսկի և կը ղրկուի ի Պատրիարքարան, դործածուելու համար իր նպատակին:

կոչեան, Թօփալեան, Տէօվլէթեան և Գրիգորիսեան:

Գ. Թօփալեան, որուն կը պատկանի ձգձգումի առաջարկին հեղինակութիւնը, գործօն մասնակցութիւն մը չ'ունենար բնաւ Յանձնախումբի գործերուն մէջ. իսկ միւսները չեն կրնար՝ հակառակ իրենց բաղձանքին՝ շուտով գործի ձեռնարկել գետնի մը վրայ, ուր միտքերը դեռ պատրաստ չ'էին գաղափարը իրագործելու: Յանձնախումբը քանի մը ժողովներ կ'ունենայ, և կ'որոշէ իր գիմումները կատարել, երեք շրջանի բաժնեկող գիմումի գործը: 1908ին կ'սկսի բուն կազմակերպական գործը 21 անդամներով, որոնք 107/10 Անգղիական ոսկի մուտք կը վճարեն, և 65 ոսկի տարեվճար: Այս տարիի ընթացքին Հ. Բ. Ը. Միութեան Մասնաժողովի պաշտօնը կը վարեն՝ առժամաբար, Տիարք Ա. Մ. Ժամկոչեան, Տ. Իփլիքճեան, Տէօվլէթեան, Գամպէրեան և Շնորհաւոր: 1909 տարւոյ ընթացքին 35ի կը հասնի անդամներուն ընդհանուր թիւը 26 ոսկի մտից տուրքի յաւելումով, և ընդհանուր տարեվճարը կը հասնի 102/12 Անգլ. ոսկիի: Այս տարիի վերջերը, երբ Կիլիկիոյ Որբերու Հոգաժութեան պէտքը կը չհշտուի գաղութին մէջ, յարմար կը դատուի, Որբախնամի գործն ալ յանձնել Հ. Բ. Ը. Միութեան Մանչէսթրի Մասնաճիւղին, անդամոց տարեվճարին յաւելումը ընդունելով, պայմանով, որ այս յաւելումները շարունակուին մինչև հինգ տարի: Այս կարգադրութեան հետեւանքով անդամներու թիւը կը բարձրանայ 112ի, իսկ ամբողջ տարեվճարը կ'ըլլայ 270 ոսկիի մօտ գումար մը, 1910 տարւոյն ի հաշիւ: Այս առթիւ կ'ընտրուի Մասնաճիւղի ժողովը, և անոր անդա-

մակցութեան կը հրաւիրուին՝

Տիարք՝ Մ. Մանուկեան	Ատենապետ
Տ. Իփլիքճեան	Բ. Ատենապետ
Ս. Շնորհաւոր	Ատենադպիր
Ա. Մ. Ժամկոչեան	Գանձապետ
Գ. Ֆընտըգլեան	
Տ. Տէօվլէթեան	
Ս. Եալտըգճեան	
Օ. Գրիգորեան:	

XV

Գաղութին ընդհ. վիճակը. — Իր տնտեսական դիրքը Անգղիական հողի վրայ. — Ընկերական-ազգային կեանքը. — Վտանգին առջև. — Հայ կնոջ դերը. — Լեզուն ու կրօնքը:

Պատմական հապճեպ տեսութեամբ մը Մանչէսթրի Հայ Գաղութին եօթանասուն և հինգ տարիներու կեանքը ուրուագծելէ յետոյ, կը մնայ ընդհանուր ակնարկ մը նետել սոյն գաղութի ներկայ կեանքին վերաբերմամբ, քանի որ անոր վաղուան գոյութիւնը և այդ գոյութեան մէջ երևան գալիք ընկերական ու ազգային ո՛ր և է շրջափոխութիւն կամ դիմայեղում պիտի յառաջածագի այսօրուան ապրուած կենցաղէն ու անոր պայմաններէն:

Եւրոպայի և Ամերիկայի Հայ գաղթականներուն մէկ կարևոր մասը մօտէն տեսնելէ և անոնցմէ իւրաքանչիւրին հետ ծանօթանալէս վերջ, իմ բաղդատական ուսումնասիրութիւններուս իրրեարդելնք, սա եղբակացութեան հասած եմ, թէ Մարտիլիոյ, Բարիգի, Լոնտոնի և Ամերիկայի Հայ գաղթականութիւններուն բաղդատմամբ Մանչէսթրի Հայ գաղութը իր տնտեսական կեանքով և իր ազգային, կրօնական և ընկերական կազմակերպութեան տեսակէտով միակն է, որ կրցած է ամուր կռուանի մը վրայ պահել իր գոյութիւնը, և պահպանել իր բնատուգմիկ դրոշմը Ալպիոնի ափերուն վրայ: Ո՛չ մէկ տեղ, Հայ գաղթականութիւններու շարքին մէջ, Հայ գաղցումին սեռնութիւնը, Հայ կեանքին պարզութիւնը, Հայ կրօնքին

զգացումը, և Հայ Լեզուն մաքրութիւնը կը մնան իրենց համեմատական բարձրութեանը վրայ, քան Մանչէսթրի մէջ: Հայ գաղթային կեանքին մէջ երեցող սոյն աչքառու բներևոյթը հաւանաբար արդիւնքն է երկու զօրաւոր պատճառներու, որոնք կ'արժէ որ մատնանշուին:

Պատմութեանս ընթացքէն արդէն տեսնուեցաւ թէ Մանչէսթրի Գաղութին կազմութիւնը կը պարտինք Հայ վաճառականութեան զարգացումին: Մանչէսթրի առաջին Հայ գաղթականները, և անոնց յաջորդները մինչև մեր օրերը, վաճառականներ եղան և մեծ մասամբ մտաւորականներ: Անոնք իրենց նիւթական-տնտեսական զարգացումին տենչանքին հետ տարին ազգային զգացումին գիտակցականութիւնը, և ընտանեկան լծորդութեան սիցականութիւնը, և Բաղաքական աղէտքներէ հարկաւորական կապը: Բաղաքական աղէտքներէ հարկաւորած փախուստ մը չէր, զոր որդեգրեցին զագրութիւն բազմիրանները, այլ կանխամտածուած ձեռնարկի մը առաջնորդներն եղան անոնք: Իրենց անուարական ձեռնարկին նման իրենց ազգային-ընդհատական ձեռնարկին մաթեմատիքական հաշու-կերական կեանքն ալ մաթեմատիքական հաշու-կութեամբ մը նկատի առնուած էր իրենց կողմէն: Անոնք Ամերիկա ոտք դնող եանքիներուն, կամ մաքրակրօն Փիլիքիմներուն պէս իրենց մէջ հիմնաւորած էին իրենց ազգային-կրօնական դաւանանքը, զոր գիտակցաբար թէ աւանդաբար պիտի պահպանէին ո՛ր և է արտաքին ազդեցութեան հանդէպ: Եւ իրենց այդ նպատակին իրագործումին մեծապէս նպաստած են Անգղիացի Ժողովուրդին պաշարիւն անմատչելիութիւնը, Հայ պարզուկ կեանքին ապրուած վեհերոտութիւնը և քաշուողութիւնը, և Հայ վաճառականներուն գրեթէ 45—50

տարիներ շարունակ, միևնոյն թաղի մէջ ամփոփ բնակակցութիւնը: Մանչէսթըրի Հայ Սթրիթը, իսան-
ձարուրք Հայ Գաղութին, մեծապէս ծառայեց Հայ
Գաղութին ազգային կեանքը ապահովելու համար:

Երկրորդ և ամենագոր աղբակը Մանչէսթըրի
Հայ Գաղութի անաղարտ պահպանումին, եղած է
հաստատուած կրօնական կեանքը: Գաղթականու-
թիւնը հազիւ քսան և չորս անդամէ բաղկացած,
ինչպէս տեսանք (էջ 29, 30) կը ձեռնարկէ իր կրօ-
նական կազմակերպութեանը: Կրօնքը Հայ իրակա-
նութեան մէջ ինքնագոյութեան պահպանումի մեծ
ոյժն է եղած, հոգեկան մխիթարութիւն մը, նե-
րանձնեայ կեանքի մը պահանջը ըլլալէ առաջ: Այս
իրողութիւնը հիմնուած է տասն և հինգ դարերու
փորձառութեան մը վրայ: Ս. Հոգի մատուոյր, և
յետոյ Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին Մանչէսթըրի
Հայ Գաղութին կրօնապէս և ազգայնապէս լիահոծ
կեանքին արգիւնքը և պատճառը եղած են, և ա-
տով իսկ կրցած են ըլլալ ազգային յատկանշու-
թեամբ մը բնորոշուած ազգային միութեան մէկ
կորիզը: Գաղութը հաւաքուած եկեղեցիին շուրջ,
և լեցուած Հայրենական-ընտանեկան յոյգերով,
զորս աւելի կը հրահրէ պանդխտութիւնը, կրցած
է Հայ կոչնակին թրթռումներէն լսել «Աստուծոյ և
Հայրենիքին» ձայնը, և հաւատարիմ մնալ ուխտ-
եալ գինսուորի մը պէս, այդ երկու հոգեկան և
բարոյական աղբակներուն: Ազգային-ընկերական
տեսակէտով գաղթականութեան անդամներուն
«հոգիներու հաղորդակցութիւնը» Հայ եկեղեցիի
շուքին տակ իրազործուած էր: Պատմութիւնը մե-
զի ցոյց կուտայ, թէ գաղթականութիւններու մահը
յաշուրդած է ազգային կեանքին, ազգային լեզուին

մոռացումէն, չ'ըսելու համար, ուրացումէն, որ
թերեւ աւելի ճիշդ բառը պիտի ըլլար:

Այս երկու պատճառներուն վրայ աւելցուցէք
շարունակական երթևեկութիւններով գաղթակա-
նութեան վրայ կատարուած ազգային պատուաս-
տումը, և թարմ ուժերու յաւելումը և 1865էն
ի վեր գաղութին մէջ ի գործ դրուած ազգային-
կրօնական կեանքին կանոնական օրինապահութիւ-
նը, և այն ատեն դիւրին պիտի ըլլայ լուծել Ման-
չէսթըրի Հայ Գաղութին անխառն և անպղտոր պահ-
պանումին բուն գաղտնիքը:

Ցաւալի է, սակայն, ըսել, թէ Մանչէսթըրի
Հայ Գաղութն ալ իր այսօրուան ապրած կեանքով
ու տրուած պայմաններով, արդէն իսկ հեռա-
նալ սկսած է իր նախկին պարզութենէն, և իր վը-
րայ կը բերէ ազգայնապէս մնասակար ախտանիշե-
րու սկզբնաւորութիւնը:

Հայ Վաճառականութիւնը իր գոյութեան մի-
ջինքին այնքան ծաղկած ու յառաջդիմական, հի-
մա եթէ ո'չ յետադիմական, գոնէ կայուն վիճա-
կի մը մէջ կը գտնուի: Կարծես, թէ Հայ միտքն
ու ընդունակութիւնը հո'ն ալ սկսած է ընկրկիլ,
և ցոյց տալ սա անողոք իրականութիւնը, թէ որոշ
սահմանէ մը անդին, — և շատ նեղ է այդ սահ-
մանը — Հայ ընդունակութիւնը կը կասի և ինք-
զինքը անընդունակ կ'զգայ աւելի բարձր ու աւելի
յանգուգն խոյանքի մը, ո'ր է ասպարէզի մէջ,
յատկապէս մտաւորական, թէ առեւտրական:
Ըլլայ անիկա մտաւորական, թէ առեւտրական:
1865-80 Ս. Հոգի մատուոյրի մէջ գոյութիւն ունեցող
Ս. Հոգի մատուոյրի մէջ հազիւ կը տեսնենք Օ-
առեւտրական տուններուն մէջ հազիւ կը տեսնենք Օ-
առեւտրական, Իբիքեան, Գոյումեան, Պետ-
լիօ-Պաքըմեան, Իբիքեան, Մուրատեան-Շաք-
րոսեան, Գնաճեան, Թօփալեան, Մուրատեան-Շաք-

լեան, Մանուկեան տուններուն նման քանի մը հաս-
տատութիւններ, որոնք պարզ յանձնակատարի դիր-
քէն զատ մեր երկրին մէջ ալ իրենց ճիւղերն ու-
նեցած ըլլան: Մնացեալները կամ յանձնակատար-
ներ են, և յանձնարարութիւններու համաձայն,
միջնորդներ կը հանդիսանան առուծախի, կամ
տեղւոյն մէջ միայն սահմանափակած են իրենց
վաճառականական գործառնութիւնները, որպիսին
է, Գ. Ֆրէնտրզլեան տունը, և կամ կտորի գոր-
ծով կ'զբաղին: Տպածոյի և ամերիքանի ու մանա-
ծի վաճառականութենէն զատ, հազիւ մէկ երկու
հայ լուսցարան կազմակերպուած ու բարգաւաճ,
կրնանք նկատի ունենալ իրրեւ գործ, որ երաշխա-
ւորուած ապագայի մը ապահովութիւնը տայ:
Թալմուտ կ'ըսէ, թէ «Ո'վ որ չ'սորվիր կը մոռնայ»:
Միւնոյնն է վաճառականական կեանքի մէջ. կա-
յուն վիճակ մը, որ յառաջդիմութիւն չ'ունի դէ-
պի ետ քայլ մըն է միայն, ուստի փափաքելի է որ
Մանչէսթրի Հայ Գաղութը նոր ոգի մը, Եւրոպա-
կան ու մանաւանդ Անկլո-Սաքսոն միտք մը դնէ
իր գործին մէջ, մանաւանդ Հիմա, երբ քաղաքա-
կան կեանքի արիւնոտ փորձութիւններէն, ու ա-
նոր ստեղծած տնտեսական փորձանքներէն վերջ,
Հիմա համեմատաբար, ու առերևոյթապէս աւելի
նպաստաւոր պայմաններ գոյութիւն ունենալ սկը-
սած են Օսմ. Հայրենիքին մէջ: Հայ կեանքը վա-
ճառականութիւնով, արուեստով և երկրագործու-
թեամբ միայն պիտի կրնայ պահպանուիլ. և Հիմա
աւելի դժուարին եղած է այդ պահպանումի գոր-
ծը, քանի որ անողոք մրցակցութեան ոգին առա-
ւել քան երբեք շարժման մէջ դրած է մարդերը,
և այդ մրցակցութեան կռիւին մէջ յաղթելու մի-

ջոցներն են ո'չ մեր առևտրական կեանքի մէջ իւ-
րացուցած պապենական սովորոյթները, ո'չ ալ մեր
անձնասէր անհատապաշտութիւնը, այլ կազմակեր-
պուած համագործակցութեան սկզբունքը, վաճա-
ռականական ընկերակցութեանց գաղափարին իւ-
րացումը, և Անկլո-Սաքսոն հեռատես, հաշուուած
և հաստատուն վաճառականութեան ողջմտութիւ-
նը: Թէպէտ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակու-
մէն ի վեր Մանչէսթրի մէջ կազմուած է «Վաճա-
ռականական Բիւլլա», բայց չենք կարծեր, թէ ա-
նիկա բաւարար արդիւնք մը կրնայ յառաջ բերել,
տրուած ըլլալով Պոլսոյ առևտրական սենեակին, և
Նախարարութեան պահպանողական վերաբերումը
սոյն Բիւլլային կողմէն թելադրուած առաջարկնե-
րուն հանդէպ:

Վաճառականութենէն յետոյ, ազգային-ընկե-
րական կեանքն ալ իր վայրէջքին վրայ կը գտնուի,
եթէ զայն բաղդատենք անցեալ ժամանակներու
ցուցադրած փուլերուն հետ: Ասով ըսել չենք ու-
զեր, թէ գոհացուցիչ ըլլալէ դադրած է անիկա:
Երբ ունէ ընկերական կամ ազգային կազմի մը հան-
դէպ դժուարութիւնները կը բազմանան, այդ դը-
ժուարութիւններուն համեմատ պէտք է աճին ու
բազմապատկուին ինքնապահպանումի յատուկ բը-
նազդային կամ զիտակցական ջանքերը: Առանց ա-
նոր անճիտումը և օտարացումը, այսինքն ազգային
սոսնկութիւնը անխուսափելի իրողութիւն մը կը
դառնայ: Բնութիւնը անողոք է իր օրէնքներուն
մէջ. և պատմութիւնը անսուտ վկան է այդ օրէնք-
ներու գործնականացումին: Իրողութիւնը սա է որ
Մանչէսթրի Հայ գաղութին առջև դժուարութիւն-
ները բազմապէս սկսած են, ինքնապահպանումի

տեսակէտով, մինչդեռ անոնց դիմադրելու ջանքերը կը մնան իրենց նախնական վիճակին մէջ, և քիչ մը աւելի պակասած՝ փոխանակ աւելնալու։ Այդ բազմադիմի դժուարութիւններէն յիշենք մէկ քանին։

1. — Մանչէսթրի հայերը երկար ատեն համախըմբուած Հայ եկեղեցիին շուրջը, և Հայ Սթրիթի մէջ, այսօր, առողջապահական տեսակէտով ցրուելու հնարուարձաններու և գիւղերու մէջ։ Այս ցրիւ կեանքը շատ մը ընտանիքներ զրկած է Հայ ընտանեկան շրջանակներու շարունակական շփումներէ, և Հայ եկեղեցին յաճախելէ։ Հայ շրջանակներու թողած պակասը, այսօր կը լրացուի անգլիական յարաբերութիւններով, և այդ յարաբերութիւնները մէկ կողմէն, Հայ եկեղեցիէ ու Հայ շփումներէ յամր ուժացումը, տակաւ առ տակաւ Հայ հոգեբանութեան մէջ կ'ստեղծեն ցուրտ վիճակ մը, որը պիտի յանգի օր մը, իրերու ճակատագրական արդիւնքով, Հայկական ինքնամոռացումի ցաւալի իրողութեանը։

2. — Գաղթականութեան այս ցրքուն վիճակին արդիւնքն է ո՛չ միայն կրօնական զգացումին ուժացումը, և ընտանեկան աւանդութիւններու փոխանցական ուժին սպառումը, այլ և մայրենի լեզուին մոռացումը։ Հայ մանուկները կը մեծցուին Անգլիացի սպասուհիներու կամ նըրսերու ձեռքով. ու աչքերնին բանալնուն պէս Անգլիերէնէ գատ ուրիշ բառ չեն լսեր։ Լեզուական այս բարբարոսութիւնը կը գործէ դպրոցներուն մէջ ալ, ուր Հայ տղան վարժուած իր բնական երկրին լեզուին՝ բացարձակ տհաճութիւն մը ցոյց կուտայ, հետզհետէ, իր մայրենի լեզուին հանդէպ, զանիկա ան-

կարեւոր և աւելորդ բեռ մը նկատելով։ Բնականաբար չեն պակսիր Հայ ընտանիքներ, որոնք խղճմբարութիւնը ունեցած են իրենց լեզուն իբր թանկագին և նուիրական մասունք մը փոխանցելու իրենց զաւակներուն։ Լեզուական աղէտքին առաջին առնելու համար Տիար Յ. Գամպէրեան ձեռնարկ մը ըրած էր մասնաւոր վարժարանի մը տեսչութեան մօտ, և խոստում առած անկէ, Հայ լեզուի ուսուցման համար Հայ ուսուցիչ մը ունենալ, եթէ Հայ մանուկներ յաճախէին նոյն վարժարանը։ Երանի, թէ յաջողէր ձեռնարկը, և ատով մասամբ դարմանուէր լեզուական խնդիրը Մանչէսթրի Հայ գաղութին մէջ։

3. — Ազգային բնաջնջումի պատճառներէն մին է նաեւ, օտար երկիրներու մէջ, խառն ամուսնութիւններու գոյութիւնը։ Պատմութեանս ընթացքին տեսանք արդէն Յ. Մուշլեանի նամակը, ուրուն մէջ օրհասականը կ'ողբայ իր խառն ամուսնութեան արդիւնք զաւակներուն կորուստը՝ ազգային տեսակէտով։ Եւ դժբախտաբար, ինչպէս ցոյց կուտայ Հայ գաղութին վիճակագրութիւնը, ցոյց կուտայ Հայ գաղութին վիճակագրութիւնը, խառն ամուսնութիւնը հազուադէպ ու պատահական իրողութիւն մը չէ Մանչէսթրի մէջ։ 1871-1909 կան իրողութիւն մը չէ Մանչէսթրի մէջ լատարուած թուան ընթացքին Մանչէսթրի մէջ կատարուած ՅԻՍՈՒՆ և ԵՕԹՆ ամուսնութիւններէն ՔՍԱՆ և ՉՈՐՍը օտարներու հետ կնքուած են (*): Եթէ գործերը այս համեմատութեամբ տեղի ունեցած ըլլած երբ Հայ համեմատութեան ծագումէն ի վեր, արդէն յին գաղթականութեան ծագումէն և հինգ տարիները բաւական պիտի եօթանասուն և հինգ տարիները բաւական պիտի ըլլային օտարութեան մէջ ձուլելու Մանչէսթրի մառախլապատ երկնքին տակ ապաստան գտած իր մառախլապատ երկնքին տակ ապաստան գտած

ափ մը Հայութիւնը : Արդարութեան պարտք մըն է խոստովանիլ , թէ օտարներու հետ Հայերու խառն մոռսնութեան թիւը վերջին տասն և հինգ տարիներու ընթացքին զգալաբար պակսած է , և բարեբախտաբար Մանչէսթրի Հայութեան ծոցը հազիւ քանի մը բացառութիւններ միայն կան , որոնք հոգեկան սնանկութիւնը ունեցած ըլլան արհամարհանքով նայելու Հայ ցեղին վրայ , և ամօթ զգալ ցուցնեն Հայ ծնած ըլլալնուն :

Օտարացումի վտանգը , ուրեմն , սկսած է ցըցուիլ նաև Մանչէսթրի Հայ գաղութին ալ հանդէպ : Եւ որչափ ալ անիկա , ուրիշ տեղերու և Ամերիկայի նման , դեռ չ'ունի իր մէջ ահարկու ըլլալու հանգամանքը , ասով հանդերձ , սակայն , վտանգը չ'դադրիր վտանգ ըլլալէ : Այդ օտարացումի վտանգին դիմադրող ամենագոր ոյժը միայն Հայ կինը կրնայ հայթայթել : Եւ Մանչէսթրի Գաղութին մէջ ապրող Հայ Տիկինը , գիտակից իր պարտականութիւններուն , պիտի կրնայ յաղթականօրէն դիմադրաւել վտանգին , եթէ ուզէ : Մանչէսթրի մէջ Հայ ընտանեկան ներքին կեանքը մա-

*) Մանչէսթրի Հայ գաղութին այսօրուան պարունակած 500-550 թիւին բաղդատմամբ կնքուած ամուսնութիւններուն թիւը շատ նուազ պիտի ըլլար , եթէ չ'իշատակենք սա պարագան , թէ գաղթականներէ շատեր իրենց ամուսնութիւնները Մանչէսթրէն դուրս կնքած են , և որոնք վերոյիշեալ թիւէն դուրս կը մնան , այդ շրջանին (1871-1909) Մանչէսթրի ծնունդներու թիւն է 227 , (120 արու և 107 էգ) : Իսկ մահերու թիւը 54 , (37 արու 17 էգ) :

քուր է , և Հայկական զգացումի փթթումին և յորդական դարգացումին յարմար միջավայր մը : Ձեն պակսիր զարգացած , գրով ու գրականութեամբ , ազգով , կրօնքով , եկեղեցիով ու պատմութեամբ հետաքրքրուող Հայ տանտիկիներ : Եւ եթէ անոնք , օտարութեան մէջ Հայ կեանքը ապրեցնելու և յաւերժացնելու կոչուած այդ պատուական ոյժերը դեռ փափաքուած չափով մը չեն գօտեպնդուած վտանգին առջև , իմ կարծիքով կը թուի թէ անոնք երկիւղալի երևոյթ մը չեն տեսներ ցցուող վտանգին մէջ : Բայց միթէ մեր ազգային փճացումին բուն դրդապատճառը այդ լաւատես անդորրամտութիւնը չէ՞ եղած միշտ : Վըտանգը երբ փոքր եղած է մենք եղած ենք անոր կարեւորութիւն չ'տուողը . իսկ երբ վտանգը կը մեծնայ , այլևս կարգը անորը կ'ըլլայ , որ մեզի կարեւորութիւն չ'ընծայէ : Վտանգին փոքրութիւնն է որ մեր ոյժերը կ'արժեցնէ , պզտիկ վտանգներու որ մեր ոյժերը կ'արժեցնէ , և տիտաններ դառնալ , եւ թէ ուզենք , բայց երբ վտանգը կը մեծնայ , հակառակ մեր կամքին թղուկներ ըլլալու դատապարտուած ենք : Իրենց քով գտնուած միջոցիս ապագայ կորուստի մը ահազանգը հնչեցուցի , և իրենց առջև պատկերացուցի որդեսպան Յեփթայէի խռովքը : Պատկերացուած տեսիլքը ապարդիւն պիտի չ'անցնի ապահովաբար : Եւ Մանչէսթրի Հայ Տիկինը , Հաւատարիմ աւանդապաշտ մայրենի լեզուին , նը , հաւատարիմ աւանդութիւններուն , որ երբեք անկեանքին ու աւանդութիւններուն , որ երբեք անմասն մնացած չէ , ո'նէ ազգագրութեան ձեռնարկումսն մնացած չէ , պիտի ներդգայ հեռաւոր վրթեան մասնակցելէ , պիտի ներդգայ հեռաւոր վրտանգը և ըստ այնմ պիտի շարժի ապագայ սերուն-

դին հանդէս, որուն ինքը ստանձնած է մայրութիւնը:

Ու հիմա, Մանչէսթրի «Հայ Տիկնանց Միութիւն»ը, որ քանի մը տարիէ ի վեր հիմնուած է որբախնամի նպատակով, այժմ ներազդող ջանքի մը կը հետամտի, և կ'որդեգրէ գաղութին եկեղեցական-ազգային կեանքը բարձրացնելու ազնիւ ուղղութիւնը: Տիկնանց Միութիւնը ո'չ միայն հաւաքոյթներ կը սարքէ դիւրութիւն ընծայելու համար Հայ տիկնանց ներքին յարաբերութիւնները մշակելու, և ազգային-ընտանեկան զանազան խնդիրներու մասին կարծիքի փոխանակութիւններ կատարելու, այլ և կ'օժանդակէ Հոգաբարձութեան, եկեղեցական բարեգարդութեան և կրօնական զգացումին ծաւալմանը համար: Երանի թէ բեմը պէտք եղած չափով օժանդակէր կանոցի այդ ազգանուէր ջանքերուն: Տիկնանց Միութիւնը իր խորհրդածութիւններուն առարկայ ըրած է այսօր Հայ մանուկներու դաստիարակութեան գործին մէջ Հայ լեզուի ուսուցման խնդիրը, և կը յուսանք, թէ պիտի յաջողի բանաւոր և մտածուած կարգադրութեամբ մը լուծելու Հայ լեզուի պաշտօնութեան ամենակենսական հարցը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱՄ

I

Գրքիս 10րդ էջը խոստացած էինք յաւելուած մը դնել 1760-1770 թուականներուն Անգղիոյ մէջ ապրող Հայ գաղթականութեան մասին:

Այդ գաղթականութեան մասին մեզի խօսող ամենէն կարեւոր գիրքերէն մէկն է Ճօզէֆ Էմինի կամ Հայ անունով Էմին Յովսէփեանի անգղերէն ինքնագիր կենսագրութիւնը, հրատարակուած 1792 ին, ի լոնտոն: Իր գիրքին անունն է «The life and adventures of Joseph Emin, an armenian, written in English by himself»:

Յովսէփ Էմին, բնիկ Համատանցի, 17 տարեկան հասակին կը մեկնի իր ծննդավայրէն 1750ին, դէպի Կալկաթա իր հօր մօտ երթալու համար: Երբ կը հասնի Կալկաթա, հոն շնորհիւ Անգղ. Կառավարութեան տիրող ցեղերու հաւասարութիւնը և արդարութիւնը ակամայօրէն զինքը կը մղէ պահապանութիւն Պարսկաստանի մէջ Հայերուն երթարմը խորհիլ Պարսկաստանի մէջ Հայերուն երթարմը ստրկական վիճակին և անոնց քաջած ներութիւններուն վրայ:

Վիճակներու այս տարբերութիւնը կը մղէ Էմինը վճռական որոշումի մը, որ է Անգղիա անցնիլ, հոն զինուորական արհեստը և օրէնքները ուսումնասիրելու, և յետոյ երթալ Հայաստանը ազատեալութեան թուրքերու և Պարսիկներու բռնապետութենէն: Անցողաբար հոս ըսենք, թէ վերջին 2-3 դա-

րերու մէջ մշակուած Հայ ազատագրութեան մը գաղափարին նուիրուածները եղած են Հնդկահայերը մանաւանդ, որոնք նոյն իսկ գումարներ խոստացան ու կտակեցին այդ նպատակին իրագործմանը համար: Ճօզէֆ Էմին մէկն է եղած անոնցմէ:

1754ին Ճօզէֆ Էմին, ընկերացած Յովհաննէս Մասեհ անուն ուրիշ երիտասարդի մը, Լոնտոն կը հասնի նաւին մէջ նիւթական աշխատութիւններ կատարելով, ի վարձ իր ճանապարհածախսին: Լոնտոնի մէջ ծայրայեղ գրկանքներու կը հանդիպի իր ապրուստը ճարելու համար: Այդ միջոցին Լոնտոնի մէջ կը գտնուէին Հայ վաճառականներ, (թիւը անծանօթ), որոնցմէ մէկուն կը հանդիպի օրին մէկը: Այդ յիշատակուած վաճառականը Ստեփաննոս անունով Հայ-կաթ ոլիկ մըն է, որ իրեն կ'առաջարկէ կաթօլիկութիւնը ընդունիլ: Դժբախտաբար Էմին գրէթէ չէ հետաքրքրուած Անգղիարէակ հայերով, կարծես իր մտադրած ծրագրէն դուրս նկատելով զայն, և այդ պատճառով մեղի չ'ըսեր, թէ որչափ հայեր կային այն ատեն Լոնտոնի մէջ: Եւ Հայերու մասին կը խօսի միմիայն իր հանդիպումներուն առիթով:

Այդ միջոցին, այսինքն իր նիւթական անձկութեան օրերուն, Էմին կը հանդիպի փողոցին մէջ, քիւրաի զգեստով Հալէպցի Հայու մը, որ ամեն տարի արարական ձիեր կը բերէ եղբար գնուականներու ծախելու համար, և անոր մօտ թարգմանի պաշտօն կը կատարէ: Այս առթիւ կը ծանօթանայ Նորթընպըրլէնտի Դուքսին հետ, և շնորհիւ իր ճարպիկութեան անոր համակրութիւնը կը շահի: Էմին Դուքսին կը պատմէ իր ազգին կրած տառապանքները Հայաստանի մէջ, և իր նպատակը, և անոր

աջակցութիւնը կը խնդրէ: Նորթընպըրլէնտի Դուքսին յանձնարարութեամբ նամակով մը իր նպատակը կը պարզէ Թագաւորին երկրորդ զաւկին Քըմպըրլէնտի Դուքսին, որ իր հովանաւորութեան տակ կ'առնու Էմինը, և կը շրկէ զանի Ուօլֆի զինանոցը զինուորական հմտութիւն ձեռք բերելու համար:

Էմին երբ զինուորականութեան ռազմական արուեստին կը տիրանայ, քանի մը տարի վերջ ծպտուած Հայաստան կը մեկնի իսկէնտէրունի ճամբով: Կ'այցելէ Հալէպ, Խնուս, Էրզրում, Էջմիածին և կը դառնայ Լոնտոն, իր ճամբորդութեան միջոցին իր ծրագիրը քարոզելով ամենուրեք:

Էմին Լոնտոն դառնալէն վերջ երկու անգամ նամակ կը գրէ Վրաստանի Հերակլ Թագաւորին. կը նկարագրէ Անգղիոյ մեծութիւնը և ժողովուրդին հանգիստը, շնորհիւ արդար օրէնքներու և զինուորական յառաջդիմութեան: Կ'առաջարկէ Վրաստան անցնիլ, այդ արուեստը սորվեցնելու, և հայերուն հետ միացած Վրաստանն ու Հայաստանը փրկելու Պարսից և Օսմանցիներու անիրաւ լուծէն: Պարզ թղթակցութեամբ չի գոհանար, սակայն, Լոնտոնէն յանձնարարական նամակներով կը մեկնի Բեթերսպուրկ, և անկէ Վրաստան կ'անցնի Հերակլ Թագաւորի մօտ: Իր ջանքը կ'ըլլայ Վրաց և Հայոց դործակցութեամբ յառաջ բերել կազմակերպուած և լուրջ ապստամբութիւն մը, երկու երկիրներու անկախութիւնը ապահովելու համար: Հերակլի, Հայ կաթողիկոսի և եպիսկոպոսներու, ինչպէս նաև Հայ Մելիքներու կը խօսի իր ծրագրի մասին, կը համոզէ, կ'ազդերսէ ամբողջ քսանհինգ տարիներ, ինքզինքը այդ կողմերուն վրայ թա-

իր գերքին 170 էջէն, ուր կը խօսի Խնուսի (Jenis) ճամբորդութեանը մասին:

(էջ 157)

«(Ճողէֆ) իր մարդերը Եանճի գիւղին մէջ իր ետին թողլով խոր ձիւնի մէջէն քշելով անցաւ և իրիկուան դէմ ձէնիդ կոչուած գիւղը հասաւ:

Իր հայրենակիցները զինք այսպէս մոխրագոյն ձիու մը վրայ տեսնելով թիւրք խմբապետ մը կարծեցին, բայց երբ իրենց բռն լեզուով խօսակցիլ սկսաւ, այնքան զայրացան, որ բոլորը իրենց գաւազաններուն վազեցին իրեն լաւ ծեծ մը տալու դիտումով:

Սպառնալից լեզուով մը իրեն հարցուցին թէ ի՞նչ յանդգնութիւն էր իրեն առանց կարաւանի առանձինն ճամբորդել:

Էմին այս ընդունելութիւնը տեսնելով, առանց իրենց ժամանակ տալու որ կոշտ նպատակին ի գործ դնէին, թուրքերէն լեզուով սկսաւ խօսիլ և սպառնալ բոլոր գիւղը սրէ անցնել տալ իր խումբին որ ճամբան էր և առաւօտուն նոյն գիւղը պիտի հասնէր:

Հաղիւ թէ այսպէս թիւրքի մը դերը առաւ իր վրան, գիւղացիները իրաւ կարծելով, վախցան խենթենալու աստիճան և հարիւրի չափ մարդեր ծունկ չոքելով պաղատեցան որ գթայ իրենց վրայ: Խոստացան գումար մ'ալ նուէր տալ, եթէ ներողամիտ գտնուէր իրենց վարմունքին: Իրենց հպատակութիւնը և հնազանդութիւնը յայտնեցին օսմանցիներուն, որոնք միայն կրնային առանձինն ճամբորդել ձմրան և տարուան ունէ եղանակին մէջ:

Այսուհետեւ ձիէն իջնելով մեծ յարգանքով կը

տարուի Տանուէրի տունը, ուր մտերմական խօսակցութեան մտնելով տանտիրոջ և եղբայրներուն հետ, ընտանեբար հետեւեալ հարցումները կ'ընէ.

«Դուք Գրիստոնեաներդ ինչո՞ւ համար կ'առարկէք ձեզմէ մէկուն ռաղմիկ մ'ըլլալուն, երբ կը փափաքի, ինչո՞ւ համար ազատ չէք, ինչո՞ւ համար ձեր թագաւորը չունիք, ևլն. .»

«Տէ'ր, ըսին, մեր թագաւորը Գրիստոն է, և մեր ազատութիւնը հանդերձեալ կեանքին մէջ պիտի ունենանք»,

Էմին կրկին խօսք առնելով հարցուց, թէ ո՞վ ըսած էր իրենց այսպէս:

«Մեր Եկեղեցիին Ս. Հայրերը», պատասխանեցին գիւղացիք. անոնք մեզի սորվեցուցին թէ մենք Հայերս Թուրքերուն ստրուկները եղած ենք սկիզբէն ի վեր, և մինչև վերջ:

«Անշուշտ լսած էք Ֆրէնկիստանի քրիստոնեաներուն վրայօք, ըսաւ Էմին, որոնք եթէ հաւատարիւն իրենց քահանաներուն և Աւետարանը մեկնէին ինչպէս մեր Ս. Հայրերը մեկնեցին, անոնք ալ մեզի պէս թիւրքերուն ստուար թուով ստրուկներ պիտի մատակարարէին: Խաչ վերցնել, կը նշանակէ վերցնել դրօշակը, և անոր հետ անհաւատարիմներու դէմ կռուիլ ու անոր տակ ճշմարտութեան սիրոյն իյնալ. ահա այդպէս ընողներն են որ պիտի ժառանգեն Աստուծոյ Թագաւորութիւնը ոչ թէ մեզի պէս ծոյլ վախկոտներ, որոնք անասուններու կերակուր միայն ըլլալու արժանի են. վկայ Սաղմոսը, որ կ'ըսէ. «Խելք չունեցող ձիու կամ ջորիի պէս մի' ըլլաք, որոնց բերանը երասանակ և սանձակ կը դնեն, իմացական էակ մը պէտք չէ որ կամովին ստրկանայ, նոյն իսկ զգոյշ ըլլա-

լու է իր բարեկամներէն ալ կառավարուելէ . Աստուած ամենքս հաւատար և ազատ ստեղծած է, լաւ և արդար օրէնքներով միայն կառավարուելու ենք, արդարութեան մը ներքեւ՝ որ միևնոյն ըլլայ հարուստին և աղքատին համար: Ամեն մարդ պատիւ պէտք է ունենայ, եթէ անասունէ տարբերիլ կուզէ: Այն որ պատիւ ունի և չհասկնար, անասունի մը կը նմանի, որ ուրիշներէն կառավարուելու սահմանուած է: «Այսպէս մնալու սահմանուած ենք, եթէ ոչ մինչև հիմա շատոնց թուրքերը մեր երկրէն վտարած էինք» ըսին:

Եթէ ինծի խոստանաք և Ս. Աւետարանի վրայ երդում ընէք որ ինծի հետ չպիտի վարուիք ինչպէս վարուեցաք, ձեզի գաղտնիք մը պիտի յանձնեմ, ըսաւ էմին, և երբ անոնք խոստացան ու երդում ըրին, ըսաւ անոնց.

«Նախ և առաջ դուք մսեղէն կերակուրը ասկից վերցուցէք», ըսաւ «որովհետեւ ես Գրիստոնեայ մեմ, և ծոմապահ եմ այսօր ձեզի պէս, և վերջը կարդալ դիտցող քահանայ մը կանչեցէք ինծի» ըսաւ: Երբ իր խնդիրքը կատարուեցաւ, էմին գըրպանէն Խորենացիի Պատմութիւն մը հանեց և ներկաներուն Հայոց Թագաւորներուն ու անոնց ծագումին ու կեանքին մասին տեղեկութիւններ տըլաւ անոնց. ի մէջ բերաւ Գրիստոսի պատասխանը իր առաքեալներուն, որոնք իրեն հարցուցած էին, թէ «Երկնից Թագաւորութիւնը ո՞վ պիտի ժառանգէր», և ոնոնց Գրիստոս այսպէս պատասխանեց. «Ո՞վ որ իր հայրը, մայրը ևլն. կը թողու և իր խաչը վերցնելով իմ ետեւէս կուգայ, անո՞ր է նրկինքի Թագաւորութիւնը»:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

II

Ահա մեր խոստումին համեմատ հոս կը դնենք ձէզայիրի Ամիրային Լոնտոնի մէջ ըրած ձեռնարկներուն վերաբերող և իրաւաբանական գործողութեանց վիճակը ներկայացնող անգղիերէն պաշտօնական թուղթերուն ազատ թարգմանութիւնը, և որոնց բնագիրները կը գտնուին այս պահուս Տիար Հայկ Քէրէսթէճեանի մօտ:

ԽՆԴԻՐ

«Ա. — Տաճկաստանցի, քանի մը տարիներէ իվեր սեղանաւորական գործերով զբաղած ի. Կ. Պոլիս և ուրիշ տեղեր, մեծահարուստ, պատուաւոր և բարի վարքով, և կալուածատէր. Տաճիկ Կառավարութիւնը իւրացուց այդ բոլոր ստացուածքները, առանց իրաւացի պատճառի. Ա. դիմում ըրաւ այդ ապօրէն կերպով գրաւուած գումարին համար, բայց հակառակ եղած քանիցս դիմումներուն և բարեկամական միջամտութիւններուն, Կառավարութիւնը մերժեց գրաւուած գոյքերը վերադարձնել: Ա. յուսահատած, այս երկիրը եկաւ, հոս հաստատուելու համար, և մտադիր է նախ թիւրաւի գէ հպատակ ըլլալ Անգղիոյ, և հոս իր գործը շարունակելու: Ա. մտադիր է նաեւ դատի սկսիլ Տաճկաստան, վերստանալու համար թուրք կառավարութեանէն ա՛յնքան ապօրէն կերպով իւրացուած ստացուածքը: Աւելորդ է հոս յիշել թէ խաղաղութեան կնքումէն ի վեր տաճիկ օրէնքը հպատակները (օտարականները) թուրքերուն հետ

համահաւասար կը նկատէ:

Կր խնդրուի որ ձեր գաղափարը յայտնէք թէ.

1. — Արդեօք Ա. Անգղիական Հպատակ Ըլլալով (naturalized) իր իրաւունքը prejudice պիտի կըրնայ ընել դատաւարութեան սկսելու Տաճիկ Կառավարութեան դէմ, իրմէ գրաւուած ինչքերը վերստանալու համար:

2. — Արդեօք խորհուրդ պիտի տա՞ք Ա.ին, Տաճիկական Հպատակ միալ և այնպէս դատի սկսիլ:

3. — Արդեօք անհատ մը կրնայ՞ դատ բանալ Կառավարութեան մը, մասնաւորապէս թուրք Կառավարութեան դէմ, համաձայն միջազգային իրաւանց (jurisprudence):

4. — Թուրքիոյ նոր օրէնքին համաձայն, Ա. կրնայ՞ իբր Անգղիացի նաթիւրալիզէ Ըլլալ և միևնոյն ժամանակ իբր Բայա շարունակել իր դատը թուրք Կառավարութեան դէմ:

5. — Ա.ի այս երկրին մէջ նաթիւրալիզէ Ըլլալու փափաքը ասկէ յառաջ եկած է, որ ո՛չ միայն ինքը իր գործերը հոս պիտի շարունակէ, այլ և կ'ուզէ հոս իրաւունք ձեռք բերել կալուած գնելու:

Սոյն խնդրոյն վերաբերեալ պատասխաններէն մէկ քանին կը դնենք հոս ամփոփ կերպով:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ F. KELLEYի (4 Հոկտ. 1856).

1. — Ես այն կարծիքէն եմ, թէ Ա. նաթիւրալիզէ Ըլլալով Մեծին Բրիտանիոյ, իրմէ գրաւուած ստացուածքները վերստանալու համար թուրք Կառավարութեան դէմ դատ բանալու ո'ւէ՛ք prejudice իրաւունք ունեցած չի կրնար Ըլլալ: 2-4. — Անոնք տաճիկական օրէնքին վերաբերեալ խնդիրներ են: Եւրոպական պետութեանց օրէնքով, (և կը կարծեմ

որ տաճիկական օրէնքն ալ նոյնն Ըլլայ) Հպատակ մը միջոցը չ'ունի իր թագաւորին կամ կառավարութեան դէմ իրաւունք մը հետապնդելու: Թէ արդեօք Ա. կրնայ՞ հետապնդել իր պահանջը թուրք Կառավարութեան հանդէպ, այս հարցումին կարելի է պատասխանել խնդրոյն իսկական կացութեան մանրամասնութիւնները գիտնալէն վերջ. ամենայն հաւանականութեամբ թերևս հաւանական Ըլլայ տեղական օրէնքով, որու մասին այն երկրի և տեղի փաստաբանները միայն կրնան վստահ կերպով կարծիք յայտնել: Կարծեմ եթէ Ա.ի կալուածներուն գրաւումը Կառավարութեան կողմանէ է, Ա. Դատաւարութեամբ հատուցում չի կրնար ըստանալ, և ձեռք առնելու է ցոյցի ու խնդրագրերու միջոցը. բայց եթէ անիրաւութիւնն անձի մը կողմէ եղած է, Կառավարութեան հրամանով, թերևս այդ անձը անձնապէս պատասխանատու Ըլլայ, բայց այս ալ կը մնայ մասնաւոր եղելութիւն մը: 5. — Կը կարծեմ թէ Ա. ո'ւէ՛ կերպով prejudice մը: Եւ նաթիւրալիզէ չի կրնար ընել ինքզինքը, և նաթիւրալիզէ Ըլլալով կրնայ օգտուիլ միայն Բրիտանիոյ մէջ: Առ առաւելն ձեռք պիտի բերէ Հսկողութիւնը մեր օրէնքին, Բրիտանական սահմաններու մէջ, և վճարելու մը Բրիտանական դատարաններէն. թերևս իրաւունք մըն ալ ունենայ թուրք Կառավարութեան դէմ Բրիտանական միջամտութիւն մըն ալ խնդրելու: Բայց չեմ կրնար աւելի որոշ գաղափար մը տալ առանց աւելի ճշգրիտ տեղեկութիւն ունենալու խնդրոյն էութեանը վրայ:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ R. BETHELLի (6 Նոյ. 1856):

1. — Բրիտանական Կառավարութեան կողմէն

օտարականի մը տրուած naturalizationի գիրը ու է ոյժ չ'ունենար այդ օտարականին ծնած երկրին արքայական իրաւունքը դադարեցնելու, այդ օտարականը իբր հպատակ նկատելէ: Ուստի թուրքիոյ հպատակ մը Անգղիոյ մէջ naturalizationի գիրը ըստանալով հանդերձ, տակաւին թուրքիոյ մէջ Տաճկահպատակ պիտի մնայ, թէպէտ ուրիշ ամէն երկրի մէջ իր իրաւունքը կրնայ ճշդել իբրեւ Անգղիական հպատակ: Անգղիոյ օրէնքը ինչ որ սկզբունքով իրեն համար կը պահանջէ, նոյնը կը թոյլատրէ նաեւ ուրիշ երկիրներու: 2. — Ինծի ծիծաղելի կը թուի ներկայ խնդրոյն մէջ թուրք կառավարութեան դէմ դատ բանալու մասին: Ա.ին համար յաջողելու միակ կարելիութիւնը կամ շանսը կը կայանայ անիրաւութիւնը գործող նախարարներուն յաջորդող նոր նախարարներուն վրայ ձեռք բերելիք ազդեցութեանը մէջ: Թերեւս, եթէ Ա. իր naturalizationի գիրը ստանայ, կարենայ աւելի դիւրութեամբ յաջողիլ ձեռք բերելու Պոլսոյ Անգղ. Դեսպանին բարեհաճ միջամտութիւնը: Ամեն պարագայի մէջ Անգղիոյ հպատակ ըլլալը ո'ւէ կարելիութիւն չը խոստանար, ըստ իս, հատուցում ըստանալու: 3. — Բոլորովին անտեղի է խօսիլ դատավարութեան մը վրայ Տաճիկ Սուլթանին դէմ, իր հրամանովը եղած գործողութեան մը համար: Եթէ անիրաւութեան գործիք նախարարը հիմա չընորհազրկուած է, միակ կերպը պիտի ըլլայ խնդրագիր մը տալ Սուլթանին, խնդրել անոր ներկայացնել իբրեւ անիրաւ գործ մը, իբր թէ առանց իր հրամանին գործադրուած է այդ նախարարին կողմէն, Սուլթանին անունը չարաչար գործածուելով չ'նպատակի մը համար: 4. — Ես անկարող եմ

ուէ խորհուրդ տալու Տաճկաստանի մէջ տեղի ունենալիք դատավարութեան մը կերպի մասին: Գալով նա թիւրաւի զէ ըլլալու գրութեան, ատիկա պիտի չ'տրուի, բայց միայն ամենագոհացուցիչ ապացոյցներու վրայ, թէ Ա. իսկապէս մտադիր է ապագային այս երկիրը բնակիլ: Ընդհանրապէս բաւական ժամանակ շարունակուած բնակութիւն մը կը պահանջուի իբր ապացոյց այդ մտադրութեան: Բայց ներքին Գործոց Նախարարութեան (secretary of State) կամքէն կախուած է խնդրարկուին մտադրութիւնը իբր անկեղծ և գոհացուցիչ նկատել իր բնակարանը այս երկրին մէջ հաստատելու: Բայց և այնպէս ես չեմ կարծեր որ տեղու մասին, բայց և այնպէս ես չեմ կարծեր որ հպատակութեան թուղթը կանուխ պիտի ստանայ, թուրքիոյ մէջ դատավարութեան համար: Քանի որ թուրքիոյ կառավարական ձեռք մէջ փոփոխութիւն մը եղած է կարծեմ, թէ անիկա բնաւ ժամանակ կորսնցնելու չէ ամեն կարելի միջոց ի գործ դնելով վերստանալու իր ստացուածքը:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ A. E. Cockburnի (Attorney փաստաբաններէն, 6 Հոկտ. 1856):

Այս ամեն հարցումներուն պատասխանը կրնայ համառօտակի հետեւեալ կերպով տրուիլ: Խնդրոյն վերաբերող անձին կացութիւնը, Տաճկական կառավարութեան ունեցած պահանջքին վերաբերմամբ, պիտի չ'բարւոքի իր Անգղիական հպատակ ըլլալովը: Անիկա ծննդեամբ սկսաւ երբ ինքը դեռ է, իր գանգատի խնդրը սկսաւ երբ ինքը դեռ է, իր գանգատի խնդրը սկսաւ երբ ինքը դեռ է: Տաճկական հպատակ էր: Անգղիական կառավարութիւնը չի կրնար և պիտի չ'ստանձնէ իր կռիւը այն կառավարութեան դէմ, որուն ինքը պարտի հա-

ւատարիմ ըլլալ: Որովհետեւ ան կրնայ Անգղիական
հպատակ ըլլալ, և ատով կրնայ կարգ մը իրաւունք
ներ վայելել իբր Անգլիական հպատակ, բայց այդ
իրաւունքները naturalizationի հասկացողութեան
համաձայն պիտի սահմանափակուին Անգղիական
հողի վրայ, որով օգուտ մը պիտի չ'արտադրէ
թուրք կառավարութեան դէմ...»:

Այս յուսահատական պատասխաններէն յուսա-
հատած էր, ու Մկրտիչ Ամիրա Ճէզայիրի ստիպ-
ուեցաւ թողուլ Անգլիան, և մեկնիլ:

ԿԱՐԵԻՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Պէտք է կարդալ
2	19	էջե
ԺԲ	15	կը գարձնէ
ԺԳ	25-26	ճշգրտօրէն
1	20	Լիվորնոյի
1	23	մեղի
1	24	տապանաքարերը
10	2	վերագրուած
10	5	1760—1870
17	23	առով
27	16	առնէր
34	8	յամբովկ
35	9	Ժողովրդական
45	23	մաս
51	5	ս րւոյ
58	14	Մամուլին
58	29	յետոյ
60	2	ընկերութեան
		[նպատակը
63	21	վարդապետներ
63	26	սոկի
69	10	պատգմ
70	29	Սրգար
77	22	սրանեղած
79	18	մասն ողութեան
80	26	ազաչեմ
81	16	տառհիմն կ'ըստցէ] տառհիմն կացուսցէ
82	29-30	կազմէ
97	25	տառքիւտ
102	5-6	քրիստոնեայ

Էջ	Տող	Պէտք է կարգալ
107	29	Համակրութիւնն Համակրութիւնն
116	31	պատուան աճանձն պատուական անձն
135	11	Գանդեան Գոնդեան
142	11	ուղղակի ուղղակի
145	15	ոնտոն լոնտոն
146	26	չգտնեն չգտնեն
148	14 7 14	7—14
151	4	Վարժապետեանէ Վարժապետեանի՝
154	12	Ժողովուրդ ժողովուրդ
167	11	ա
169	29	ազատուելու ազատուելու
181	12	գոյութիւնըը գոյութիւնը՝
184	2	գանձապահի Գանձապահի
189	9	կաթողիկոսին : կաթողիկոսին ,
193	10	աւելցնել աւելցնել
194	7	երեսունն երեսուն
	10	աուրք աուրք
197	12	Լիվոնայի Լիվոնայի
199	21	Հոգևոր Հոգևոր
	25	Պուքարէշի Պուքարէշի
200	25	յարգուի յարգուի
206	26	օրինական օրինական
	30	ձգուած ձգուած
207	11	Փարիզ Վենետիկ
219	22	ու մէկ կողմէն ու երբ մէկ կողմէն
231	18	խնդրոյ առթիւ խնդրոյ մը առթիւ
238	9	Վարդապետեանի Վարժապետեանի
239	10-11	յատկացուած յատկացուցած
251	11	կրնայ կարենայ
268	32	էշ գէշ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0794545

ԳԻՆ. 50 ՍԷՆՓ

Կը ծախուի Լ. ՕՏԱՊԱՇԵԱՆԻ ԳՐԱՏՈՒՆԸ

THE FOREIGN BOOK-STORE

795 WASHINGTON ST. ROOM 2

Boston, Mass.

որ ՄԻԱԿՆ է իր տեսակին մէջ ամբողջ Ամերիկայի
Համար, և որ կրնայ գոհացում տալ գրողարան-
ներու և ընթերցասէրներու :